

fe

feminist eleştiri
d e r g i s i

2023.15.2

E-ISSN 1309-128X

BAŞLANGIÇ 2009 • **YAYIN ARALIĞI** YILDA 2 SAYI

feminist eleştiri
d e r g i s i

© 2023 • XV(II) • güz/fall

<http://federgi.ankara.edu.tr>

© 2023 • XV(II) • güz/fall

e-ISSN: 1309-128X • Başlangıç: 2009 • Yayımlanma Sıklığı: Yılda 2 Sayı

Fe Dergi: Feminist Eleştiri Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (KASAUM) uluslararası hakemli dergisidir, senede iki kez çıkar. Dergimiz İngilizce ve Türkçe olarak yayımlanmakta, her iki dilden de yazılar kabul etmektedir. Toplumsal cinsiyet konularıyla ilgilenen tüm bilim dallarına açıktır. Görsel malzemelerin yazılarla bütünleşmiş kullanımlarını desteklemektedir. Fe Dergi, akademik makaleler dışında saha notları, politik anlatılar, kişisel anlatılar ve kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Editörler/Editors	<ul style="list-style-type: none"> • Elif Ekin Akşit, Ankara Üniversitesi, Emekli/Ankara University, Emeritus Professor • Ezgi Sarıtaş, Ankara Üniversitesi/Ankara University
Editör Yardımcıları/Assistants Editor	<ul style="list-style-type: none"> • Gülçin Özge Tan, Ankara Üniversitesi/Ankara University • Arife Hümeysra Hüsmen, Gaziantep Üniversitesi/Gaziantep University • Damla Nur Uygun, Ankara Üniversitesi/Ankara University
Yayın Kurulu/Editorial Board	<ul style="list-style-type: none"> • Eda Acara, Bakırçay Üniversitesi / Bakırçay University • Hilal Arslan, Hacettepe Üniversitesi / Hacettepe University • Akça Ataç, Çankaya Üniversitesi / Çankaya University • Reyhan Atasü, Hacettepe Üniversitesi / Hacettepe University • Neslihan Demirkol, Münster Üniversitesi / University of Münster • Esra Gedik, Bozok Üniversitesi / Bozok University • Çağla Ünlütürk Ulutaş, Pamukkale Üniversitesi / Pamukkale University
Danışma Kurulu/Advisory Board	<ul style="list-style-type: none"> • Aksu Bora, Hacettepe Üniversitesi, Emekli / Hacettepe University, Emeritus Professor • Alev Özkazanç, Ankara Üniversitesi, Emekli / Ankara University, Emeritus Professor • Emel Memiş, Ankara Üniversitesi / Ankara University • Elifhan Köse, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi / Karamanoğlu Mehmetbey University • İsenbike Togan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Emekli / Middle East Technical University, Emeritus Professor • Serpil Sancar, Ankara Üniversitesi, Emekli / Ankara University, Emeritus Professor • Hülya Demirdirek, Kadın Çalışmaları Derneği / Association for Women's Studies • Ayça Kurtoğlu, Acıbadem Üniversitesi /Acıbadem University • Zehra Yılmaz, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi / Van Yüzüncüyıl University • Ruken Öztürk, Ankara Üniversitesi / Ankara University
İngilizce Editörü/English Editor Sahibi-Sorumlu YİM/Owner and Executive Editor	<ul style="list-style-type: none"> • Neslihan Demirkol, Münster Üniversitesi/University of Münster • Ruken Öztürk, Ankara Üniversitesi/Ankara University
Adres/Address	Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi, Cebeci 06590 Ankara federgi.ankara.edu.tr http://federgi.ankara.edu.tr
Taranan İndeksler/Indexed by	ULAKBİM, TR Dizin, Proquest/Genderwatch EBSCO Publishing, DOAJ Açık Erişimli Dergiler Kataloğu
Yayın Tarihi/Publication Date	15 Aralık 2023

İçindekiler/Contents

5

Editörden/From the Editor...

Makaleler/Articles

Emek, Sınıf, Güçlenme

10

Aslı Şahankaya Adar
Saniye Dedeoğlu

Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların
Güçlenmesine Etkisi / The Impact of Women’s
Cooperatives on Women’s Empowerment in Turkey

50

Aylin Çakıroğlu Çevik
Gülçin Con Wright

Hane İçi Karşılıksız Emeğin Zihinsel Yük Boyutu / The
Mental Load Dimension of Unpaid Household Labor

84

Nalan Mumcu

Kadın, İşçi, Genç: Kadın İşçilerin Hayat Hikâyelerinde
Gençlik Dönemi / Women, Worker, Young: Youth in the
Life Stories of Women Workers

Şiddetin Yüzleri

120

Emel Coşkun

Sınır Ötesi Evlilikler, “Ataerkiyle Pazarlık” ve Toplumsal
Cinsiyete Dayalı Şiddet: Türkiye’deki Kırgızistanlı
Kadınlar Örneği / Cross Border Marriages, “Bargaining
with Patriarchy” and Gender Based Violence: A Case of
Kyrgyz Women in Turkey

153

Hatice Çoban Keneş
Nihal Kocabay-Şener

İstanbul Sözleşmesi Tartışmalarında Açık Muhalefetten
Zemin Kaydırmaya Farklı Tutumlar: *Sabah* ve *Sözcü*
Örnekleri / Various Standpoints in the Istanbul
Convention Discussions, from Open Opposition to
shifting the Ground: Cases of *Sabah* and *Sözcü*

Mitler ve Tarih

198

Ebru Uğurel Özdemir

Demythologization of the Mythic Representation
of “Woman”: Critical Reimagining of the Archaic
Stories / Mitik Kadın Temsilinin Mitolojik Unsurlardan
Arındırılması: Antik Hikayelerin Eleştirel Bakış Açısıyla
Yeniden Tasavvur Edilmesi

224

Zeynep Devrim Gürsel
Çev. Halide Velioglu

Levha-i Sihat: Geç Osmanlı Dönemi İstanbul’unda Tıbbi
Bakımı Görselleştirmek

Opérateur
D. A. Kharadlouy

NICOLAS ANDRIOMENOS

فاسم باناره ساكه قرون باشنده زنجيره قسوف قادريك بطني بارجرمن درم ليني بيبيد فزيح الرحم
بطني عملبانة بالاجراهم دا در نمايه جيفار لدفون صكره كى منكره شفا لوس

ISTANBUL UNIVERSITY
9668
KUTUP...

Editörden...

fe dergi, emek ve sınıftan şiddete, mitlerden tarihe birbirinden zengin üç dosyayla on beşinci yılımızın ikinci sayısında okurlarla buluşuyor.

“Emek, Sınıf, Güçlenme” dosyamızda üç makale bulunuyor. “Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlenmesine Etkisi” isimli makalelerinde, kadın kooperatiflerinin kadın güçlenmesine etkisini açıklamaya çalışan Aslı Şahankaya Adar ve Saniye Dedeoğlu ise nicel ve nitel veri toplama tekniklerinden faydalanarak yürüttükleri saha çalışmalarını, farklı güçlenme noktaları üstünden ayrıntılı bir şekilde analiz ediyor. Toplumsal cinsiyet eşitliği güçlenmesinin ve ekonomik güçlenmenin her zaman aynı doğrultuda çalışmayacağını kooperatifler üstünden örneklendiren yazarlar, kadın kooperatiflerine dair önemli bir tartışma yürütüyor. Aylin Çakıroğlu Çevik ve Gülçin Con Wright, “Hane İçi Karşılıksız Emegın Zihinsel Yük Boyutu” adlı makalelerinde hane içi emegın fiziksel boyutundan ziyade zihinsel boyutuna odaklanıyor. Hane içi sorumlulukların cinsiyetlendirilmiş yapısının zihinsel yüke de yansıdığını ortaya koyan makale, akademik çalışmalarda ve sosyal politikalarda hane içi karşılıksız emegın zihinsel yük boyutunun ele alınması hususunda bir başlangıç olmayı hedefliyor. Nalan Mumcu, “Kadın, İşçi, Genç: Kadın İşçilerin Hayat Hikâyelerinde Gençlik Dönemi” başlıklı makalesinde Çerkezköy’de, bir sanayi kentinde yaşayan yirmi beş işçi kadınının yaş, sınıf ve toplumsal cinsiyetin kesişimselliğinde

şekillenen gençlik anlatılarını dinliyor. Mumcu, kadınların hayat anlatıları yoluyla, ev ile iş yeri, ev içi emek ile ücretli emek, aile ile arkadaşlık arasındaki ayrımları ve tüm bunları çerçeveleyen kamusal ile özel ayrımını sorguluyor.

“Şiddetin Yüzleri” dosyamızın ilk yazısı olan “Sınır Ötesi Evlilikler, ‘Ataerkiyle Pazarlık’ ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet: Türkiye’deki Kırgızistanlı Kadınlar Örneği” makalesinde Emel Coşkun, sınır ötesi evliliklere odaklanarak Kırgızistanlı göçmen kadınların evlilik içindeki konumlarını inceliyor. Coşkun, yaptığı derinlemesine görüşmelerle, Kırgız göçmen kadınlarının Türkiye’de gerçekleştirdikleri evliliklere birinci elden tanıklık sağlarken, bu evliliklerde kadınların "ataerkiyle pazarlık" ettiklerini ortaya koyuyor. Hatice Çoban Keneş ve Nihal Kocabay-Şener, “İstanbul Sözleşmesi Tartışmalarında Açık Muhalefetten Zemin Kaydırmaya Farklı Tutumlar: Sabah ve Sözcü Örnekleri” isimli makalelerinde, iki farklı ideolojik konumda bulunan Sözcü ve Sabah gazetelerinin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme sürecindeki haberlerini analiz ederek, sözleşmeye dair gazetelerin tutumunun iktidar yandaşlığı ve karşıtlığı üzerinden ilerlediğini; bu yüzden de her iki gazetenin de hakim cinsiyet rejim izlediğini sürdürdüklerini, çeşitli örneklerle birlikte karşılaştırmalı olarak iddia ediyor.

“Mitler ve Tarih” dosyamızda Ebru Uğurel Özdemiş "Demythologization of the Mythic Representation of Women" makalesinde Iphigenia, Clytemnestra, Psyche, Persephone, Galatea, Helen gibi kadın mitoloji karakterlerin hikayelerini Helen Cixous'la diyalog halinde gözden geçirip yeniden düşünüyor. Zeynep Devrim Gürsel'in yazıp Halide Velioğlu'nun Türkçeye çevirdiği “Levha-i Sıhhat: Geç Osmanlı Dönemi İstanbul’unda Tıbbi Bakımı Görselleştirmek” makalesi, 1890lı yılların başında Haseki Nisa Hastanesi’nde tedavi edilmiş yedi kadının portrelerini içeren bir fotoğraf albümünde altı çizilen iyileşmekte olan yara izleri vesilesiyle geç Osmanlı döneminde bakım ve sağlığın gözle görülür bir şekilde temsilinin hem hastalar hem doktorlar hem de hükümdar için etkilerini sorguluyor.

Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlenmesine Etkisi

Aslı Şahankaya Adar

Beykent Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-8834-7564](https://orcid.org/0000-0002-8834-7564)

aslisahankaya@beykent.edu.tr

Saniye Dedeoğlu

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

[ORCID: 0000-0003-2174-3076](https://orcid.org/0000-0003-2174-3076)

saniye@mu.edu.tr

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda nicel ve nitel yöntemlerin bir arada olduğu karma yöntem kullanılmış olup, 27 kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifinden 235 kadın ile anket ve 70 kadın ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın kapsamı, Türkiye’deki kadın kooperatiflerinden oluşmaktadır. Araştırma kapsamının iki sınırlılığı bulunmaktadır. Birincisi, kadın kooperatiflerinin faaliyetlerine en az beş yıldır devam ediyor olmasıdır. İkincisi ise, kadın kooperatiflerinin statüsünün kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatifi statüsünde olmasıdır.

Araştırmadan elde edilen veriler göstermektedir ki Türkiye’de kadın kooperatiflerinin güçlenme etkisi pozitif bir etki olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği anlamında, güçlenme etkisinin daha belirgin şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Buna karşılık ekonomik güçlenme etkisi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Ekonomik güçlenme etkisi yine pozitif olmakla birlikte kadınlar açısından çok daha düşük bir güçlenme etkisi yaratmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kadın kooperatifleri, kadın güçlenmesi, güçlenme ölçeği, kadın emeği, kadın girişimi

•••••

Geliş tarihi: 4 Ağustos 2023 • Kabul tarihi: 3 Kasım 2023

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 8-49
DOI: 10.46655/federgi.1337375

The Impact of Women's Cooperatives on Women's Empowerment in Turkey

Aslı Şahankaya Adar

Beykent University

[ORCID: 0000-0002-8834-7564](https://orcid.org/0000-0002-8834-7564)

aslisahankaya@beykent.edu.tr

Saniye Dedeoğlu

Muğla Sıtkı Koçman University

[ORCID: 0000-0003-2174-3076](https://orcid.org/0000-0003-2174-3076)

saniye@mu.edu.tr

Abstract

The purpose of this study is to demonstrate the impact of women's cooperatives on women's empowerment in Turkey. To achieve this goal, a mixed-method approach combining both quantitative and qualitative methods has been used. The study involved 235 women through surveys and 70 women through in-depth interviews from 27 women's entrepreneurial production and operation cooperatives. The research scope is limited to women's cooperatives in Turkey. There are two specific limitations of the research scope. First, the cooperatives must have been active for at least five years. Second, the cooperatives must have the status of women's entrepreneurial, production, and operation cooperatives. The data obtained from the research indicates that the empowerment effect of women's cooperatives in Turkey appears as a positive impact. Especially concerning gender equality, the empowerment effect is more noticeable. However, the same cannot be said for economic empowerment. Although the economic empowerment effect is also positive, it creates a much lower impact on women compared to other forms of empowerment.

Keywords: women's cooperatives, women's empowerment, empowerment scale, female labor, women's entrepreneurship

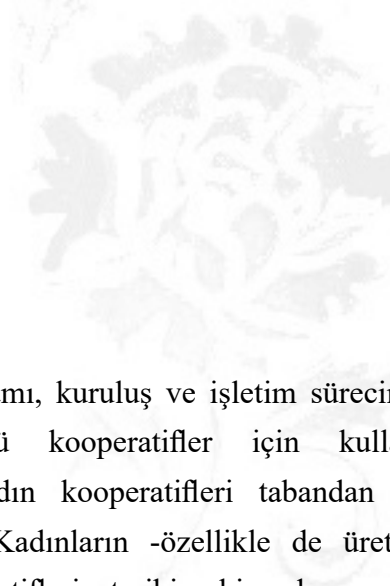
•••••

Arrival date: 4 August 2023 • Acceptance date: 3 November 2023

•
Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 8-49
DOI: 10.46655/federgi.1337375

Giriş¹

Kadın kooperatifi kavramı, kuruluş ve işletim sürecinin tamamen kadınlar tarafından yürütüldüğü kooperatifler için kullanılmaktadır (KEİG 2015). Dolayısıyla kadın kooperatifleri tabandan örgütlenen bir yapı olarak tanımlanabilir. Kadınların -özellikle de üretim/hizmet sürecinde- ağırlıkta olduğu kooperatiflerin tarihi eskiye dayansa da Türkiye’de kadın kooperatiflerinin görünürlüğü ve sayıları son yıllarda artmıştır. Bunun öne çıkan sebebi, kooperatiflerin kadınların güçlenmesinin ve kadın istihdamının artırılmasının motivasyonu olarak görülmeye başlanmasıdır. Bu motivasyon kadın kooperatiflerinin taban oluşumlu kurumsal yapılar olarak ortaya çıkmasını desteklemekle birlikte, Türkiye’de kadın kooperatifleri ekseriyetle kamu kurumları, yerel yönetimler ve proje destekli olarak kurulmaktadır. Dolayısıyla dayanışma temelinde, eşitler tarafından kurulan ve işletilen kooperatiflerin Türkiye’deki kadın kooperatifleri için benzer olgular temelinde

yapılanmasını tartışmalı hale gelmektedir (KEİG 2015).

Kadın kooperatiflerine sağlanan destekler ekseriyetle üretim/hizmet faaliyetleri için ihtiyaç duyulabilecek yer, teçhizat, kira ve fatura gibi finansal destekler, kooperatifçilik eğitimi gibi yönetsel eğitimler ve üretim/hizmet faaliyetleri için verilen teknik eğitimlerdir. Bu desteklerle Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sayısında ciddi bir artış sağlamakla birlikte, kadın kooperatiflerinin kadınlar üzerinde beklenen etkiyi yaratıp yaratmadığına dair çalışmalar oldukça sınırlıdır. Son dönemde Türkiye’de kadın kooperatiflerine ilişkin Gönüllü Atakan ve Çoban (2022) ile Şahankaya Adar vd. (2023)’nin çalışmalarında, kadın kooperatifleriyle güçlenme ilişkisine güçlü bir vurgu yapılmakta ve kooperatiflerin kadın güçlenmesi için önemli bir potansiyele sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak bununla birlikte bu çalışmalar bir alan araştırmasına dayanmadığından Türkiye’de kooperatiflerin kadınların güçlenmesi üzerindeki etkisi henüz tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir.

Bu makale, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisinin ortaya koyulması amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada, kadın güçlenmesinden ne anladığımızı, çalışmanın metodolojisine ve bulguların yer aldığı kadın kooperatiflerine ve kadınların güçlenmesi ilişkisine değinilmektedir.

Kadınların Güçlenmesini Anlamak

Literatürde kadın güçlenmesine ilişkin tanımlardan biri güçlenmeyi toplumda yerleşik olan güç ilişkilerini dönüştürerek kadınların/kız çocuklarının kendi hayatlarına ve geleceklerine dair daha fazla söz ve kontrol sahibi olabilmeleri şeklinde açıklamaktadır (van Eerdewijk vd. 2017). Bir diğer tanımda, kadınların erkeklerden bağımsız bir yaşam sürmelerini sağlayacak haklara sahip olmaları olarak tanımlanmaktadır (Gholipour vd. 2010). Literatürde

en yaygın kullanılan tanımda ise güçlenmeden, “Kendi yaşamları üzerinde stratejik seçimlerden mahrum bırakılanların bu tür seçimler yapabilme özgürlüğü kazandığı süreç” olarak bahsedilmektedir (Kabeer 1999).

Dünyada genelinde toplumsal yapıda var olan cinsiyete dayalı mevcut güç dengesizliklerinin azaltılması amacıyla kadınların güçlenmesi yoksullukla mücadele, ekonomik kalkınma ve refah motivasyonu hareket eden çeşitli kurum ve kuruluşların gündeminde yer almaktadır. Bu, aynı zamanda kadınların sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı olduğu ülkelerde kadın haklarının yerleşmesi amacına da hizmet etmektedir (Demetriades 2009). Dolayısıyla kadın kooperatifleri gerek kamu gerekse özel kurum ve kuruluşlarca gündeme alınmayan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini azaltmaya katkı sağlayacak önemli bir kurumsal seçenektir. Farklı yoksunluk türleriyle mücadele etmek durumunda kalan kadınların yaşamları üzerinde kontrol kazanabilmelerine destek olmaktadır. Böylece kadınlar ait oldukları topluluğun ve aynı zamanda coğrafyanın kalkınmasında aktif rol üstelenebilmektedirler.

Kadın kooperatiflerini araştıran çalışmaların bir kısmı ise işgücünde olmayan veya formel iş ilişkisi içerisinde olmayan kadınların kooperatif kurarak veya var olan kooperatiflere katılarak görece iyi koşullarda çalışabildiklerine ve dolayısıyla ekonomik ve sosyal olarak güçlendiklerine (Cinar vd. 2019; ILO 2015; Wijers 2019; Theeuwes vd. 2021; Ambler Jones ve O’Sullivan 2021) değinmektedir. Başarılı kadın kooperatiflerini bünyesinde barındıran SEWA’nın kadınların güçlenmesine yönelik izlediği stratejisi iki motivasyona dayanır. Birincisi, enformel ekonomide yer alan kadınların ulusal düzeyde örgütlenmesidir. İkincisi ise, kadın güçlenmesi amacıyla kadın kooperatiflerinin kurulması ve var olanların geliştirilmesidir. Böylelikle kadınların görece iyi koşullarda çalışmaları ve bağımsız gelirlerine ulaşmaları mümkün olabilecektir (ILO 2018). Ancak Hindistan bu anlamda ayrı tutulması gereken bir örnektir. Nitekim Hindistan’da grup yaklaşımını öne çıkaran ve kadınların bu gruplar aracılığıyla toplumsal faaliyetlere

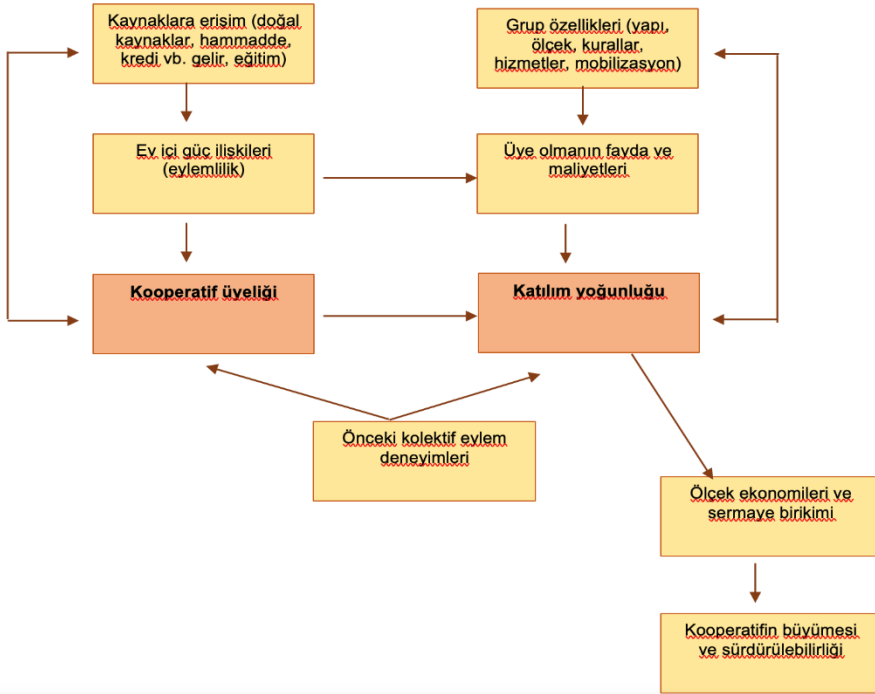
katılımını öne çıkaran bir gelenek mevcuttur (Lahiri-Dutt ve Samanta 2002). Bu nedenle Hindistan’daki kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği kaçınılmaz olmaktadır. Ancak yapılan çalışmalar göstermektedir ki Hindistan kırsalında mandıra kooperatifleri örneğinde kadın kooperatifleşmesi yaygın olmakla birlikte, nitekim sadece kadınlardan oluşan 3000’den fazla mandıra kooperatifi vardır, buradan elde edilen gelir üzerinde kadınların kontrolü görece düşüktür (Dohmwirth ve Hanisch 2018). Kadınların kooperatifler aracılığıyla güçlenmesine eleştirel yaklaşan çalışmalarda ise kadın kooperatiflerinin bir kısmının ‘sosyalleşme’ yaratan alanlar olarak görüldüğüne, kooperatif ile kadınların ilişkilerinin çoğu zaman süresiz ve düzenli olmadığına, başarılı ve güçlenme etkisinin görüldüğü kooperatiflerin ise zaten profesyonel çalışma deneyimi olan kadınlar tarafından kurulduğuna işaret edilmektedir (KEİG, 2015).

Dünya genelinde kadınlara yönelik çok çeşitli ayrımcılık uygulamalarının devam ettiği, kadınların sağlık ve eğitim gibi çok temel insan haklarından mahrum bırakıldıkları bilinmektedir. Kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikler hem iş fırsatlarının niceliği hem de istihdamın kalitesi açısından çalışma yaşamında da mevcuttur. Genel olarak, eşit koşullarda eşit iş yapmalarına karşılık cinsiyete dayalı ücret açığı çalışma yaşamının bir gerçeği olarak karşımızda durmakta ve yönetici pozisyonlarda yer alan kadınların sayısı oldukça sınırlı sayıda seyretmektedir (ILO 2014). Buna karşılık, demokratik ve kendi kendine yönetim işleyişine sahip olan kooperatif iş modeli, kadınların yönetsel beceri kazanmalarına ve var olan yönetsel becerilerini geliştirmelerine katkı sağlamaktadır. Bunun yanında kooperatif iş modeli, kadınların toplumsal cinsiyet rollerine bağlı iş dışı sorumlulukları ile çalışma yaşamı arasında bir denge yakalamalarına da olanak tanımaktadır (McMurtry ve McMurtry 2015).

Kadın güçlenmesinde etkili olan en önemli etken, kadınların ekonomik kaynaklara erişilebilmeleridir. Kadınların ekonomik kaynaklara erişiminde

tasarruf ve kredi kooperatiflerinin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Nitekim Güney Afrika'da genel olarak, kooperatif üyelerinin içerisinde kadınların oranı yüzde 60'lara ulaşmaktadır. Tüketici kooperatifleri içerisindeki ortakların yüzde 95'ine karşılık gelen kadınlar, yönetimde önemli bir role sahiptirler. Yine İspanya'da yer alan işçi kooperatifinin kadın ortaklarının neredeyse yüzde 40'ı liderlik pozisyonlarındadır (COPAC 2015).

Dayanışma ekonomileri çok çeşitlilik içeren yapılardır. Bununla birlikte kadınların bu çeşitlilik içerisinde neden kooperatif örgütlenmelerini seçtikleri sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabını Şekil 1 ile formüle etmek mümkündür. Şekil 1, kadınların kooperatif üyeliğini ve kooperatiflere katılım yoğunluğunu etkilediği varsayılan faktörler için kavramsal bir çerçeve sunmaktadır.

Kaynak: Selhausen, 2020.

Türkiye’deki kadın kooperatiflerine ilişkin araştırmalar uluslararası araştırmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir (Özdemir Yılmaz ve Er Ülker 2020; Taş ve Kazar 2019; Kızıldağ ve Karataş 2018; Aldırmaz Akkaya 2018; Aksoy Demirci ve Günay 2018; Serinikli 2016). Türkiye’de yapılan çalışmalar genel itibariyle kadın kooperatiflerine ve kadınların kooperatif iş modeliyle güçlenmesine odaklanmıştır (Act Human 2021; Atakan Gönüllü ve Çoban 2022; Şahankaya Adar vd. 2023). Bunun temel nedeni kadınların Türkiye işgücü piyasasındaki erişebildiği istihdam fırsatlarının görece sınırlı olması ve kadınların enformel ve eğreti işlerde çalışmasının yaygın olmasıdır. Ancak kadınların kooperatif iş modeli aracılığıyla güçlenmesi tartışmalı bir konudur. Nitekim On Birinci Kalkınma Planı’nda kadınların kooperatifler aracılığıyla güçlendirilmesine yer verilmiştir. Ancak aynı plan, çalışan sayısının yüksek olduğu ücretli kesim için bir politikanın olmaması nedeniyle eleştirilmektedir (KEİG, 2019). Yine Ticaret Bakanlığı tarafından 2012 yılında kadın kooperatifleşmesini desteklemek amacıyla Kadın Kooperatifleri Tanıtım ve Kapasite Geliştirme Projesi başlatılmıştır (Yıldız 2020). Ne kadar tartışmalı da olsa kadın kooperatiflerinin politika metinlerine girmesiyle birlikte, son yıllarda, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu bağlamda kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisinin olup olmadığına dair bir araştırma yapmanın Türkiye’de bu yeni modelin etkililiğini görmek açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Metodoloji

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisini ekonomik ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ortaya koyma amacını taşıyan bu çalışmada nicel ve nitel yöntemin birlikte kullanıldığı karma yöntemle başvurulmuştur. Bu doğrultuda 27 kadın girişimi üretim

ve işletme kooperatifinden 235 kadın ortağa anket uygulanmış ve yine aynı kooperatiflerden toplam 70 kadın ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Derinlemesine görüşmelerin 5 tanesi odak grup görüşmesi şeklinde 22 tanesi bire bir görüşme şeklinde gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmelerinde kooperatif başkanı, yönetim kurulu üyeleri ve kooperatif ortakları yer alırken, bire bir görüşmelerde kooperatif başkanları ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin ve anketin uygulandığı kooperatiflere ilişkin bilgiler Tablo 1’de verilmektedir. Görüşmelerden elde edilen bulgular kadınların temel faaliyetlerinin gıda ve tekstil alanında yoğunlaştıklarını göstermektedir. Bazı kadın kooperatiflerinin ek olarak takı tasarımı, kırsal turizm, kafe/restoran işletmeciliği gibi alanlarda faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Bu faaliyet alanlarının, buldukları bölgenin ihtiyaçlarına göre şekillendiği veya yereldeki pazarın dışına açılma gibi amaçlarla ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Kooperatiflerin ortak sayıları kuruluş döneminde ve sonrasında değişiklik göstermekle birlikte 7 ile 168 arasında değişmektedir. Görüşülen kooperatifler arasında bazıları sadece ortaklarla faaliyetlerini sürdürürken bir kısmının tam zamanlı ve/veya yarı zamanlı olacak şekilde ortakların dışında istihdam sağladıkları görülmektedir. Her ne kadar tam zamanlı çalışan sayısı oldukça düşükse de özellikle ev-eksenli çalışan olarak kooperatif üretiminin içerisinde yer alanların sayısı 200 kişiye kadar çıkabilmektedir.

Görüşülen kooperatiflerin faaliyet alanlarına bakıldığında Türkiye’de kadın istihdamının genel görünümüyle uyumlu olduğu görülmektedir. Özellikle kadınlarla özdeşleştirilen ve toplumsal cinsiyet rollerinin işgücü piyasasındaki bir yansıması olarak kabul edilebilecek, kadın istihdamının yoğun olduğu tekstil, gıda ve takı tasarım alanlarında üretim gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ancak kadın kooperatiflerinin bir kısmı birden fazla alanda faaliyet gösterebilmektedir. Nitekim görüşülen kooperatiflerden biri tekstil üretimi ve kafeterya işletmeyi bir arada yürütmektedir. Gıda alanında faaliyet

gösteren başka bir kooperatif de gelecek dönemlerde faaliyetlerini ortaklarının beceri alanlarına göre genişletmeyi düşündüklerini belirtmiştir.

Tablo 1: Görüşme Yapılan Kadın Kooperatiflerinin Kuruluş Yılı, Ortak Sayısı ve Faaliyet Alanına Göre Dağılımı

Kadın Kooperatifleri	Kuruluş Yılı	Kuruluş Ortak Sayısı	Mevcut Ortak Sayısı	Faaliyet Alanı
KK-1	2018	10	19	Tekstil
KK-2	2016	9	9	Gıda
KK-3	2017	9	56	Birden çok alanda
KK-4	2013	16	17	Tekstil
KK-5	2016	7	7	Gıda
KK-6	2017	7	8	Gıda
KK-7 ²	2017 ¹	7	7	Gıda
KK-8	2014	7	168	Birden çok alanda
KK-9	2015	7	85	Birden çok alanda
KK-10	2015	22	164	Birden çok alanda
KK-11	2009	13	11	Tekstil
KK-12	2015	7	19	Tekstil
KK-13	2017	17	95	Tekstil
KK-14	2017	7	41	Birden çok alanda
KK-15	2016	7	17	Tekstil
KK-16	2018	7	15	Birden çok alanda
KK-17	2017	7	7	Takı tasarımı
KK-18	2017	9	9	Birden çok alanda
KK-19	2018	7	145	Birden çok alanda
KK-20	2014	9	8	Birden çok alanda
KK-21	2015	50	14	Tekstil
KK-22	2016	100	30	Tekstil
KK-23	2015	20	21	Tekstil
KK-24	2015	7	36	Gıda
KK-25	2015	24	13	Tekstil
KK-26	2018	7	11	Gıda
KK-27	2014	19	11	Birden çok alanda

Araştırmanın örnekleme, iki sınırlılık çerçevesinde belirlenmiştir. Birincisi, Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin faaliyetlerine en az beş yıldır devam etme koşuludur. İkincisi ise, statü olarak kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifi olarak faaliyet göstermeleridir. Birinci sınırlılık, Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmının proje tabanlı veya yerel yönetimler desteğiyle kurulmuş olmasıdır. Nitekim her iki durumda da kooperatif ortağı olan kadınlar kooperatifçiliğin temel ilkelerine tam olarak hâkim değildirlir ve bu ilkeleri benimseyip bağımsız olarak faaliyetlerine devam edebilmeleri için yaklaşık üç yıllık bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Ancak geçtiğimiz dönemlerde 2020-2022 yılları arasında tüm dünyada etkileri derinden hissedilen Covid-19 pandemisi döneminde kadın kooperatiflerinin aktif olarak faaliyetlerine devam etmedikleri görülmektedir. Bu durum dikkate alındığında çalışmanın örnekleme son beş yıldır faaliyetlerine devam eden kadın kooperatifleri ile sınırlandırılmıştır. İkinci sınırlılık, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin kadınların ekonomik güçlenmesinin aracı olarak görülmesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla ekonomik güçlenme-kooperatif ilişkisini öne çıkararak kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifleri tercih edilmiştir. Bu durumda 2018 ve öncesinde kurulmuş olan kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifleri örneklem olarak belirlenmiştir. Araştırma örneklem tekniği olarak kartopu örnekleme tercih edilmiştir. Örnekleme oluşturmak için öncelikle Ticaret Bakanlığı-KoopBis'te yer alan kadın kooperatiflerinin listesi oluşturulmuş, kooperatiflerle iletişim sağlanmasında ise çoğunlukla Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği ile iletişime geçilmiştir. Buna göre, Türkiye'de 2018 yılı ve öncesinde kurulan ve faaliyetlerine devam eden toplam 57 aktif kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifinden 27'si ile görüşme sağlanmıştır.

Araştırma süreci üç aşamalı olarak uygulanmıştır. Literatürde Türkiye'de kadınların güçlenmesini kooperatifler üzerinden ölçmek amacıyla gerçekleştirilen bir anket çalışması olmadığından ilk aşama olarak, kadın kooperatifleri ve kadın güçlenmesi ilişkisini izleyebileceğimiz bir ölçek

geliştirme çalışması yürütülmüştür. Bu kapsamda güçlenme literatürü incelenerek taslak bir ölçek hazırlanmıştır. Ölçek oluşturulurken Kabeer'in kadın güçlenmesinin ölçümünde temel aldığı temsiliyet (agency), kaynaklar (resources) ve başarı (achievement) olmak üzere üç temel boyut dikkate alınmıştır. Kaynaklar, bireylerin seçim yapabilme özgürlüklerine katkı sağlayan bilgi ve mülk gibi beşerî ve meta kaynaklarına ulaşımı ifade etmektedir. Temsiliyet, stratejik yaşam seçimlerine ilişkin kararlara katılım, bu kararları tartışma ve kararlara etki düzeyine karşılık gelmektedir. Başarı ise, bireylerin sağlık, eğitim, gelir fırsatları, haklar ve siyasi katılım gibi konularda artan temsiliyetlerine bağlı olarak refahlarının artmasını açıklamaktadır (Kabeer 1999). Bu boyutların tercih edilmesi, kadın kooperatiflerinin kadın istihdamının yeni bir modeli olarak görülmesine dayanmaktadır. Bu yeni istihdam modeli, kadınların kendi işlerini kurmaları üzerinden işlediğinden kaynaklar boyutu, bir iş planını hayata geçirebilecek maddi ve beşerî kaynaklara karşılık gelmektedir. Temsiliyet boyutu, kooperatif içerisinde yer alan kadınların hem kooperatif kurumsal yapısı içerisinde hem de hane içerisinde temsiliyetini ifade etmektedir. Başarı boyutu ise, kadınların kooperatif faaliyetlerinden sonraki süreçteki kazanımlara karşılık gelmektedir.

Taslak ölçeğin kapsam geçerliliğini test etmek amacıyla Davis (1992) yöntemi dikkate alınarak dördü bir değerlendirme ölçeği kullanılmıştır. Bu kapsamda 21 uzmanla görüşmeler yapılmıştır. Uzman görüşmeleri için 4 ayrı grup belirlenmiştir. Birinci grup kadınların güçlenmesi konusunda çalışan akademisyen ve STK temsilcilerinden, ikinci grup ölçek geliştirme üzerine çalışan akademisyen ve STK temsilcilerinden, üçüncü grup kooperatifler hakkında detaylı bilgiye ulaşabileceğimiz kamu kurumları ve STK temsilcilerinden ve dördüncü grup da kadın kooperatifleri temsilcileri ile kadın kooperatifleriyle birlikte çalışan STK temsilcilerinden oluşmaktadır. Kapsam Geçerlilik Oranı (KGO) hesaplanmasında kullandığımız Davis yöntemine göre, kapsam geçerlilik indeksinin sağlanabilmesi için en az yüzde 80 değeri

ölçüt olarak kabul edilirken KGİ 0,90 olarak elde edilmiştir. Buna göre, ölçeğimizdeki maddelerin geçerliliği test edilmiş ve ölçekte kalacak maddeler kesinleştirilmiştir.

İkinci aşama olarak ölçek ankete uyarlanmış ve uygulanmıştır. Ankete uyarlama aşamasında ölçekteki boyutlar dikkate alınarak güçlenme etkisinin toplumsal cinsiyet eşitliği ve ekonomik olarak ortaya koyulmasını sağlayacak sorular eklenmiştir. Bu doğrultuda uzmanlar tarafından onaylanmış olan ölçeğin üç farklı boyutu altında yer alan maddeler anket sorularına dönüştürülmüştür. Bu doğrultuda anket üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kadın kooperatif ortaklarına ilişkin demografik bilgilere, ikinci bölümde kadın kooperatiflerine ilişkin bilgiler ve üçüncü bölümünde güçlenme etkinin görüleceği sorulara yer verilmiştir. Anketin güvenilirliğinin Cronbach's Alpha ile test edilmesi sonucunda, Cronbach-Alpha = 0.740 değeri elde edilmiştir. Buna göre çalışmada kullanılan anketin güvenilir olduğu kabul edilebilir.

Üçüncü aşama olan derinlemesine görüşmeler, katılımcıların ankette kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri cevapların neden ve sonuçlarını da görmeye yönelik, anketin bir adım ötesine geçebilecek şekilde hazırlanmıştır. Ayrıca derinlemesine görüşmelerin her biri Türkiye'deki kadın kooperatifçilik öyküsünü ortaya çıkarmayı amaçlayarak hazırlanmıştır.

Kadın Kooperatifleri ve Kadın Güçlenmesi İlişkisi

Güçlenme kavramını günümüzde ana akım politika ve programlarda çok sık kullanılmakla birlikte, güçlenmeyle gelir artışı veya daha iyi sağlık gibi diğer kalkınma hedefleri arasındaki fark netleştirilmemiştir (Mosedale 2005). Dolayısıyla güçlenme kavramının vurguladığı nokta ekonomik güçlenmeyle sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede, bir kavram olarak kadının güçlenmesi, ekonomik büyüme gibi kalkınma hedeflerinin aracı olmuştur (Rowlands 1998).

Bu tanımlamaya feminist yaklaşım, kadın güçlenmesine toplumsal cinsiyet perspektifini de dahil etmiştir. Feminist yaklaşım kadın güçlenmesini, mevcut sorun alanlarından hareketle özellikle eğitim ve bilinçlendirme çalışmalarıyla aşağıdan yukarı bir hareket başlatarak kadın eylemleriyle elde edilebilecek bir süreç olarak görmektedir (Rowlands 1995; Moser 1989). Bu çalışmada kadın güçlenmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği ve ekonomik açıdan ele alınmaktadır. Kadınların güçlenmesinde ekonomik refaha erişim önemli bir belirleyici olmakla birlikte yeterli değildir. Nitekim Türkiye’de göçmen kadınlarla yapılan bir araştırmada, ekonomik faaliyetlerle kadınların güçlenmesi arasında pozitif bir ilişki kurulamayacağına değinilmekte ve işgücü piyasasında göçmen kadınların ancak eğreti işlere erişebilmesinin de ekonomik faaliyetlere katılım noktasında caydırıcı olabileceğine değinilmektedir (Erman vd. 2002). Bu doğrultuda Kabeer (1999)’in kadınların güçlenmesine dair yapmış olduğu sınıflandırma dikkate alınarak kadınların kooperatifler aracılığıyla güçlenmesi kaynaklara erişim, temsiliyet ve başarı olmak üzere üç boyut altında incelenmektedir.

Katılımcılara İlişkin Demografik Bulgular

Ankete katılanların tanımlayıcı bilgilerine bakıldığında, kooperatif başkanı/ortağı/çalışanı kadınların yaşları, medeni durumları, eğitimleri, hanelerinde yaşayan kişi sayısı, yaşadıkları il, hanelerine gelir getiren kişi sayısı, sosyal güvenleri, kooperatifteki çalışma biçimleri ile kooperatifçilik eğitimi alıp almadıklarına ilişkin bilgiler sunmaktadır.

Tablo 2: Yaşanılan Şehir

Yaşanılan şehir	Sayı	Yüzde
İstanbul	8	3,4
İzmir	97	41,3
Muğla	5	2,1
Aydın	11	4,7
Manisa	7	3,0
Balıkesir	3	1,3
Ankara	43	18,3
Van	5	2,1
Yozgat	9	3,8
Çorum	5	2,1
Bilecik	5	2,1
Eskişehir	20	8,5
Kayseri	10	4,3
Antalya	7	3,0
Toplam	235	100,0

Katılımcıların yaşadıkları illere göre İzmir ve Ankara illerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Özellikle İzmir'deki katılımcılar tüm katılımcıların yüzden 41,3'ünü oluşturmaktadır. Bunun iki sebebi bulunmaktadır. Birinci neden, İzmir'de görüşülen kadın kooperatiflerinin ortak sayılarının yüksekliğidir. İkincisi, bu kooperatiflerin diğerlerine göre birden fazla faaliyet alanında yılın tüm dönemlerinde aktif istihdam sağlama potansiyellerinin olmasıdır. Nitekim derinlemesine görüşmelerde özellikle gıda ve restoran alanında hizmet veren kadın kooperatiflerinin yörenin mevsimsel ürünlerine yönelik iyi bir pazarlama stratejilerinin olması, geniş pazarlara erişim sağlayabilmeleri kooperatifte sürekli olarak çalışan kadınların sayısını da artırmaktadır. Diğer illerdeki kadın kooperatiflerinin hem ortak sayıları görece düşüktür hem de kooperatiflerin ortaklarının çalışması düzenli olmadığından veya dönemsel üretim yaptıklarından kooperatif ortaklarına erişim konusunda sorunlar yaşanmıştır.

Tablo 3: Yaş aralığı

Yaş aralığı	Sayı	Yüzde
15-24	4	1,7
25-34	17	7,2
35-44	39	16,6
45-64	163	69,4
65+	12	5,1
Toplam	235	100,0

Kooperatif başkanı/ortağı/çalışanı kadınların yaş aralığını gösteren tabloya bakıldığında kadınların 45-64 yaş aralığında yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim toplam 235 katılımcının 163’ü bu yaş aralığında olup katılımcıların yaklaşık yüzde 70’ini temsil etmektedirler. Bu orana 65 yaş ve üzerinde olanlar da eklendiğinde katılımcıların yaklaşık yüzde 75’inin 45 yaş üzerinde olduğu görülmektedir. 15-34 yaş aralığında olan genç kadınların kooperatiflerdeki payı ise yüzde 10’a dahi ulaşamamaktadır. 2015 yılında Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin mevcut durumunu araştıran bir çalışmada da kooperatif ortak veya yararlanıcılarının yaş ortalamasının 41-60 yaş aralığında yoğunlaştığı görülmektedir (Duguid vd., 2015). Dolayısıyla bu tabloya bakarak Türkiye’de genç kadınların kooperatifleşme eğiliminin düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 4: Mezun olunan okul düzeyi

Mezuniyet durumu	Sayı	Yüzde
Bir okul bitirmeyen	1	0,4
İlkokul	62	26,4
Ortaokul/mesleki ortaokul	29	12,3
Lise/mesleki lise	87	37,0
2/3 yıllık yüksekokul	21	8,9
4 yıllık yüksekokul/fakülte	33	14,0
Yükseklisans	2	0,9
Toplam	235	100,0

Ankete katılan kadın kooperatif başkanlarının/ortaklarının/ çalışanlarının eğitim durumuna bakıldığında, ilkokul ve lise mezunlarının çoğunlukta olduğu görülmektedir. Nitekim ilkokul mezunlarının oranı yüzde 26,4; lise/mesleki lise mezunlarının oranı yüzde 37,0'dir. Katılımcıların sadece yaklaşık yüzde 15,0'i dört yıllık yüksekokul/fakülte veya yüksek lisans mezunudur. Lisans ve lisansüstü eğitime sahip olanların da kooperatif ortak veya yönetim kurullarında yer aldığı görülmektedir. Kooperatif ortaklarının genellikle lise veya ilkokul eğitimini tamamlamış olma durumu diğer çalışmaların sonuçlarıyla taşımaktadır (Duguid vd., 2015).

Tablo 5: Haneye gelir getiren kişi sayısı

	Sayı	Yüzde
1 kişi	73	31,1
2 kişi	133	56,6
3 kişi	25	10,6
4 kişi	4	1,7
Toplam	235	100,0

Katılımcılarla ilgili önemli bir bilgi de yaşadıkları haneye gelir getiren kişi sayısıdır. Katılımcıların yarısından fazlası (yüzde 56,6) haneye gelir getiren kişi sayısının 2 olduğunu belirtirken yüzde 31,1'i de haneye tek kişinin gelir getirdiğini belirtmişlerdir. Haneye 2 kişinin gelir getirdiğini belirten kadınların genellikle emekli oldukları ve eşleriyle kendilerinin emekli aylıklarının hanenin temel geçim kaynağı olduğunu belirtmişlerdir. Bu hususta asıl önemli olan nokta, katılımcı kadınların çoğunun kooperatiften aldıkları geliri hane gelirinin içerisinde tanımlamamış olmalarıdır. Nitekim derinlemesine görüşmelerde haneye tek kişinin gelir getirdiğini belirten katılımcıların eşlerinin gelirlerinden bahsettikleri görülmüştür.

Tablo 6: Kooperatifte çalışma biçimi

	Sayı	Yüzde
Tam zamanlı	27	11,49
Yarı zamanlı	208	88,51
Toplam	235	100,0

Ankete katılan kadınların çok büyük bir kısmının kooperatifte çalışma biçimi yarı zamanlıdır. Nitekim katılımcıların yaklaşık yüzde 85'inin yarı zamanlı çalıştığı görülmektedir. Derinlemesine görüşmelerde, yarı zamanlı çalışmanın bazen haftanın belirli günlerinde çalışma bazen de günün belirli saatlerinde çalışma şeklinde gerçekleştiği görülmüştür. Yarı zamanlı çalışma, katılımcıların sigortalılık durumuyla ilişkili değildir. Nitekim yarı zamanlı çalışan kadınların bir kısmı sigortalı olarak istihdam edilirken bir kısmı ise, daha çok geçici nitelikteki işler için çalışmaktadır. Nasıl ki yarı zamanlı çalışma sigortalılık durumuyla ilişkili değilse, benzer şekilde tam zamanlı çalışanlar açısından da böyle bir ilişki söz konusu değildir. Kooperatifte kendini tam zamanlı çalışan olarak görenlerin önemli bir kısmı ise, kooperatif başkanları ve/veya kooperatif yönetim kurulunda olan ve kooperatif için sürekli olarak düzenli mesai harcayanlardan oluşurken bir kısmı da muhasebe gibi idari işlerden sorumlu olanlardır. Bazı kooperatiflerde ise, yararlandıkları teşviklerin bir ön koşulu olarak zorunlu istihdam olduğundan tam zamanlı çalışanlar bulunmaktadır.

Tablo 7: Katılımcıların sosyal güvencesi

	Sayı	Yüzde
Emekli	64	27,2
SSK	38	16,2
Sigorta yok	26	11,1
Eşi/babası üzerinden	107	45,5
Toplam	235	100,0

Ankete katılan kadınların sosyal güvence durumlarına bakıldığında, önemli bir kısmının eşleri veya babaları üzerinden sosyal güvencelerinin olduğu görülmektedir. Nitekim katılımcıların yüzde 45,5'i bu tür bir sosyal güvenceye sahiptir. Katılımcıların yaklaşık yüzde 27'si de emeklidir. Hiç sosyal güvencesi olmayanların sayısı ve oranı görece düşük olup yaklaşık yüzde 11'dir. Katılımcıların yaklaşık yüzde 16'sının da SSK üzerinden sosyal güvencesi bulunmaktadır. Ancak bunların önemli bir kısmı sosyal güvencesini kooperatif üzerinden elde etmektedir. Nitekim SSK'lı olan 38 kadının 34'ü kooperatif aracılığıyla sigorta sahibidir.

Tablo 8: Kooperatifçilik eğitimi alma durumu

	Sayı	Yüzde
Almadı	156	66,4
Aldı	79	33,6
Toplam	235	100,0

Kooperatifçilik eğitimi, kadınların kooperatifin işleyişine ilişkin tüm süreçlerin bilgisine hâkim olmalarını sağlayan bir araçtır. Dolayısıyla kadınların kooperatifçilik eğitimi almış olmaları, kooperatifte karar alma ve uygulama başta olmak üzere tüm süreçlere demokratik katılımları açısından önemlidir. Ankete katılan kadınların yarısından fazlası (yüzde 66,4) kooperatifçilik eğitimi almadığını belirtirken yüzde 33,6'sı da bu konuda eğitim aldıklarını belirtmiştir. Derinlemesine görüşmelerde kooperatifçilik eğitimi alan kadınların genellikle kuruluş aşamasından beri kooperatifte oldukları görülmüştür. Özellikle bir proje kapsamında kurulan kadın kooperatifleri başlangıç sürecinde bu tür bir eğitimden geçirilmektedirler. Ayrıca kooperatif eğitimi alma konusunda etkili olan bir diğer faktör kooperatif üst birliklerine üyeliktir. Daha çok kooperatif üst birliğine üye olan kooperatiflerdeki kadınların bu tür bir eğitim aldıkları görülmüştür.

Kaynaklara Erişim Boyutu

Kaynaklara erişim, kadınların güçlenmesi açısından en önemli göstergelerden biridir. Nitekim kaynaklar, bireylerin seçim yapabilme özgürlüklerine katkı sağlayan bilgi ve mülk gibi beşerî ve meta kaynaklarına ulaşımı ifade etmektedir (Kabeer 1999). Dolayısıyla fiziksel, sosyal ve finansal anlamda sahip olunan sermaye kaynaklara erişim kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda ankette yer alan kooperatife katıldıktan sonra kooperatif üretim veya hizmet faaliyetleri için ihtiyaç duyulan araçlara ve teknolojiye erişebilme, pazarlara erişebilme ile kooperatiften elde edilen gelirin çalışma koşulları düşünüldüğünde adil olup olmadığı kaynaklara erişim kapsamında değerlendirilmektedir.

Tablo 9: Kooperatif üretim/hizmet faaliyetleri için ihtiyaç duyulan araçlara ve teknolojiye erişebiliyorum

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	3	1,3
Katılmıyorum	2	0,9
Kararsızım	1	0,4
Kısmen katılıyorum	85	36,2
Kesinlikle katılıyorum	144	61,3
Toplam	235	100,0

Ankete katılan kadınların yaklaşık yüzde 97'si kooperatife katıldıktan sonra üretim veya hizmet faaliyetleri için gerekli olan araç gereçlere ve teknolojiye kısmen veya tamamen erişebildiklerini belirtmişlerdir. Derinlemesine görüşmelerde de kadınlar yetenekli ve beceri sahibi oldukları konularda gerekli üretim araçlarına veya üretim alanına sahip olamamaktan kaynaklı faaliyete geçemediklerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla kooperatife katılmanın bu tür kaynaklara erişimi kolaylaştırdığı sonucuna varılabilir.

Ancak buna rağmen kadın kooperatiflerinin en önemli sorunlarından birisi, hammadde, madde, üretim araç ve gereçlerinin temin edilmesidir. Görüşmelerde kadın kooperatiflerinin üretim faaliyetlerine ilişkin fikirsel olarak yeterli motivasyona sahip oldukları, ancak kaynak yetersizliğine bağlı olarak harekete geçemedikleri görülmektedir. Gerçekten de görüşme yapılan bir kooperatif beş yıl önce kurulmuş olmasına rağmen küçük çaplı ekonomik aktiviteler yapsalar bile tam anlamıyla düzenli faaliyete geçmeleri beş yıl sonrasında mümkün olabilmiştir. Yerel yönetim desteğiyle kurulan kooperatif yerel yönetimde sık sık personel değişikliği yaşanması nedeniyle söz verilen desteği alamadıklarından harekete geçemediklerini belirtmişlerdir.

Tablo 10: Kooperatife katıldıktan sonra pazarlara erişebiliyorum (Ürettiği ürünleri daha kolay satabilir hale geldi)

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	0	0
Katılmıyorum	1	0,4
Kararsızım	1	0,4
Kısmen katılıyorum	72	30,6
Kesinlikle katılıyorum	161	68,5
Toplam	235	100,0

Derinlemesine görüşmelerde katılımcı kadınların hayatlarının bir döneminde gelir elde etme amacı olsun veya olmasın üretici faaliyetlerde buldukları görülmüştür. Ancak kadınların üretim konusunda engelleri olmasa dahi genellikle ürettikleri ürünleri sunabilecekleri pazarlara erişimleri olmadığından görece düşük gelir elde ettikleri görülmüştür. Nitekim evde yaptığı yemekleri sosyal medya üzerinden satışa çıkararak bir kooperatif ortağı pandemi döneminde işlerinin tamamen durduğunu, bu süreçte kooperatife katılarak tek başına erişemediği pazara ulaşma fırsatı yakaladığını belirtmiştir. Bu anlamda kooperatif ortaklığı pazar erişimi açısından oldukça önemlidir.

Katılımcıların yaklaşık yüzde 98’i kooperatife katıldıktan sonra pazarlara erişimin daha kolay hale geldiğini belirtmiştir. Bunun aksi yönde görüşü olanlar ise daha çok iletişim teknolojilerini yeterli düzeyde kullanamamaktan dolayı pazarlara yeterince ulaşamadıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca pazarlara erişim noktasında yerel yönetimlerle ve STK’larla kurulan ilişkilerin de önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkün. Nitekim KEDV kadın kooperatiflerinin ürettikleri ürünleri İstanbul’daki Nahıl Dükkân isimli kendi satış ofislerinde pazara sunmaktadır. Küçük yerlerde üretilen ve daha geniş bir pazara erişim fırsatları sınırlı olan kadın kooperatifleri için bu tür bir ilişkinin pazara erişim fırsatlarını artırdığı söylenebilir. Belediyelerin önemli bir kısmı da kadın kooperatiflerine ürettikleri ürünleri sunabilecekleri ücretsiz tezgahlar temin ederek yerel pazara erişimi desteklemektedirler. Yine belediyeler ve bazı firmalar özel günler için kadın kooperatiflerinden sipariş vererek Pazar erişimlerine destek olmaktadır. Ancak burada sorun bu tür siparişlerin sürekliliğidir. Nitekim görüşmelerde kadınlar, sosyal sorumluluk kapsamında talep edilen siparişler için her seferinde başka bir kadın kooperatifinin tercih edildiğini, dolayısıyla bu tür gelirlere güvenemeyeceklerini belirtmişlerdir. Özellikle turistik bölgelerde turizm mevsiminde bu tür bir destek kooperatife önemli bir gelir sağlayabilme potansiyeline sahiptir. Ancak buna rağmen kadın kooperatiflerinin bir kısmı büyük firmaların fason üreticileri olarak faaliyet göstermektedir. Nitekim görüşme yapılan iki kooperatifte büyük firmalarla geçici anlaşmalar yapılarak tekstil ürünlerinin üretildiği, ancak bu anlaşmaların sürekli olmaması ve ayrıca parça başı üretimin çok düşük ücretlendirilmesi nedeniyle kazançlarının çok yüksek olmaması gibi sorunların mevcut olduğuna değinilmiştir.

Tablo 11: Çalışma saatlerimi ve koşullarımı düşündüğümde kooperatiften elde ettiğim gelirin yeterli olduğunu düşünüyorum

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	39	16,6
Katılmıyorum	35	14,9
Kararsızım	13	5,5
Kısmen katılıyorum	87	37,0
Kesinlikle katılıyorum	61	26,0
Toplam	235	100,0

Kaynaklara erişim açısından en önemli unsurlardan biri sermaye kaynağıdır. Kadın kooperatifinin ana sermayesinin kadınların kooperatife ödedikleri aidatlar olduğu düşünüldüğünde kadınların kooperatiften elde ettikleri gelirin yeterli olması bu aidatın miktarının artırılabilmesini sağlayarak kooperatifin faaliyetlerini geliştirmesi konusunda önem kazanmaktadır. Bu bağlamda katılımcılara yöneltilen ‘çalışma saatlerimi ve koşullarımı düşündüğümde elde ettiğim gelirin yeterli olduğunu düşünüyorum’ sorusuna yüzde 26 oranında kesinlikle katılıyorum, yüzde 37 oranında kısmen katılıyorum cevabı verilmiş iken katılımcıların yüzde 31,5’i kısmen veya kesinlikle katılmadıklarını yüzde 5,5’i de bu konuda kararsız olduklarını belirtmişlerdir. Kooperatiften elde ettikleri gelirin yeterli veya kısmen yeterli olduğunu düşünenler, bunu çalışma saatlerinin kendi lehlerine olacak şekilde esnek olması ve çalışma koşullarını kendilerinin organize edebilmesiyle ilişkilendirmektedirler. Bu gelirin yetersiz olduğunu düşünenler ise genel olarak daha çok gönüllü olarak kooperatifin işleyişine ilişkin süreçlerde görev alan ancak doğrudan üretim veya hizmet faaliyetlerine katılmadıkları için gelir elde etmeyenlerden oluşmaktadır. Görüşmelerde kaynaklara erişimle ilgili bahsedilen en önemli sorunun sadece üyelik aidatı ödeyerek kooperatifin işleyişine ve üretim faaliyetlerine katılmadan kâr payı alan üyeler olduğu belirtilmiştir. Gerçekten de bazı üyelikler kâğıt üzerinde kalmakta ve üyelerin

bir kısmı kooperatifi aıdat ödeyerek gelir elde edebilecekleri bir yatırım aracı olarak görebilmektedirler. Bu durum kooperatifçilik ilkeleriyle ters düştüğü gibi aynı zamanda üretim faaliyetlerine hiçbir katkısı olmayan üyelerin kardan pay alması aktif üyeleri de rahatsız ettiğinden kooperatiflere üyelikle ilgili resmi olmayan sınırlamalar getiren kooperatif örnekleri mevcuttur.

Temsiliyet Boyutu

Kadınların güçlenmesinin boyutlarından bir diğeri olan temsiliyet, kararlara katılım, bu kararları tartışma ve kararlara etki düzeyine karşılık gelmektedir (Kabeer 1999). Özellikle kooperatif içerisinde ve hanehalkı arasında kadınların ne derece temsil edildiğı, katılım ve karar verme sürecindeki rolleri ile kooperatif veya hane içerisindeki ekonomik veya sosyal temsilleri kadınların güçlenmesini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda, ankette kooperatifçilik mevzuatına ve işleyiş sürecinin bilgisine hâkim olma, kooperatiften elde edilen gelirin temel gelir olması, kooperatifte karar alım süreçlerine katılma, kooperatife katıldıktan sonra ev işlerinde eşit bir paylaşım olup olmadığı konuları temsiliyet boyutu altında ele alınmıştır.

Tablo 12: Kooperatifçilik mevzuatına ve işleyiş sürecinin bilgisine sahibim

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	34	14,5
Katılmıyorum	8	3,4
Kararsızım	6	2,6
Kısmen katılıyorum	65	27,7
Kesinlikle katılıyorum	122	51,9
Toplam	235	100,0

Kooperatifçilik bilgisine ve işleyiş sürecine hâkim olma, kooperatifte

atılacak herhangi bir adımla ilgili daha fazla söz sahibi olmayı sağlaması açısından önemlidir. Gerçekten de özellikle kooperatifçilik bilgisine sahip biri kooperatifçiliğin felsefesine ve temel ilkelerine hâkim olacağından gerçek anlamda dayanışma ruhunu besleyen bir etki yaratarak kadınların kooperatifteki temsiliyetini artıracaktır. Kooperatif işleyiş sürecine hâkim olmak ise kooperatifle ilgili alınacak kararlara müdahale edebilme olanağı taşıması açısından önemlidir. Katılımcılara yöneltilen ‘kooperatifçilik mevzuatına ve işleyiş sürecinin bilgisine hakimim’ ifadesine yüzde 79,6 oranında kısmen veya kesinlikle katılıyorum cevabı verilmişken, yüzde 17,9’u kısmen veya kesinlikle katılmıyorum cevabını vermiştir. Derinlemesine görüşmelerde, kadınların bir kısmı bu bilgileri kooperatifçilik eğitiminden elde ettiklerini belirtirken bir kısmı ise kooperatifte aktif olarak görev aldıklarından zaman içerisinde keşfederek öğrendiklerini belirtmişlerdir.

Tablo 13: Kooperatiften elde ettiğim gelir hanenin temel geçim kaynaklarından biridir

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	148	63,0
Katılmıyorum	65	27,7
Kararsızım	2	0,9
Kısmen katılıyorum	16	6,8
Kesinlikle katılıyorum	4	1,7
Toplam	235	100,0

Kooperatiften elde edilen gelirin hanenin temel geçim kaynaklarından biri olup olmaması kadınların hane içerisindeki temsilini etkilemektedir. Nitekim insanın kendi yaşamı üzerinde söz sahibi olması, güçlenmenin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilmekte (Williams vd. 1994) ve yapılan araştırmalar da kadınların hanede söz sahibi olmalarında maddi kazançlarının etkili olduğunu göstermektedir (Toksöz vd. 2001). Bu bağlamda

kooperatiften elde edilen gelirin hanehalkının temel geçim kaynaklarından biri olması kooperatifin kadınların temsiliyetini artırdığı şeklinde yorumlanabilir. Ankette yer verilen ‘kooperatiften elde ettiğim gelir hanenin temel geçim kaynaklarından biridir’ ifadesine katılımcıların yüzde 90,7’si kesinlikle veya kısmen katılmıyorum cevabını verirken yüzde 8,5’i kısmen veya kesinlikle katılıyorum cevabını vermişlerdir. Bu ifadeye katılanlar kooperatifte düzenli çalışan ve düzenli gelir elde edenlerdir. Buna göre, ankete katılan kadınların çoğunluğunun kooperatiften elde ettikleri gelirin hane içerisindeki temsiliyetlerine bir etkisi olacak düzeyde olmadığı söylenebilir. Kadın kooperatiflerinden elde edilen gelirlerin hanenin temel geçim kaynağına dönüşebilmesi için kooperatiflerin ekonomik sürdürülebilirliklerinin sağlanması oldukça önemli bir önkoşuldur. Yine de görüşme esnasında kadınlar kooperatiften elde ettikleri mütevazı gelirin dahi gündelik özel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, çocuklarının eğitimlerine destek olabilmeleri ve sosyalleşebilmeleri için önemli olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla kooperatiften elde edilen gelir hanenin ikincil bir gelir kaynağıdır.

Tablo 14: Kooperatifte karar alım sürecine katılımı

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	22	9,4
Katılmıyorum	4	1,7
Kararsızım	9	3,8
Kısmen katılıyorum	50	21,3
Kesinlikle katılıyorum	150	63,8
Toplam	235	100,0

Kadınların kooperatif içerisinde karar alım süreçlerine katılmaları kooperatifçiliğin temel ilkelerinden biri olan demokratik işleyişi temsil etmektedir. Kooperatiflerin tabandan yükselen birer dayanışma örgütü olduğu düşünüldüğünde karar alım süreçlerine katılımın herkes için mümkün olması beklenir. Ankette yer verilen ‘kooperatifte karar alım süreçlerine katılıyorum’

ifadesine katılımcıların yaklaşık yüzde 85'i kısmen veya tamamen katıldıklarını belirtmişlerdir. Bu yüksek bir oran olmakla birlikte karar alma süreçlerine katılmadıklarını belirten kadınların oranı yaklaşık yüzde 11 ile hiç azımsanmayacak bir düzeydedir. Normalde herhangi bir ekonomik girişimde kolaylıkla görmezden gelinebilecek olan bu oran söz konusu kadın kooperatifleri olduğunda dikkate alınması gereken önemli bir yüzdendir. Derinlemesine görüşmelerde de karar alma süreçlerine katılımı ilgili üyelerin önemli bir kısmı karar alma süreçlerine katıldıklarını, ancak kararlar üzerindeki etkilerinin zayıf olduğunu dile getirmişlerdir. Bu durum tüm kooperatifler için geçerli olmamakla birlikte özellikle henüz kooperatifin sistematik bir işleyişe sahip olmadığı, üyelerin genellikle düşük eğitilmiş olduğu kooperatiflerde görülmektedir. Ayrıca kâğıt üzerinde üye gözükürken kooperatifle sürekli ilişki içerisinde olmayan üyelerin de karar alma süreçlerine katılmadıkları ve yönetim kurulunun da aktif olmayan üyelerin bu sürece katılımına sıcak bakmadıkları görüşmelerde değinilen önemli hususlardan biridir. Her ne kadar ankette karar alma sürecine katılım oranı yüksek çıkmış olsa da derinlemesine görüşmelerde özellikle üye sayısı yüksek olan kooperatiflerde aktif olmayan üyelerle görüşülemediğinden karar alma süreçlerine katılımın daha düşük olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmının demokratik ve eşit katılım anlamında yol alması gereken uzunca bir yol vardır.

Tablo 15: Kooperatife katıldıktan sonra ev işlerinde daha eşit bir paylaşım oluyor (evdeki erkeklerle)

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	42	17,9
Katılmıyorum	9	3,8
Kararsızım	13	5,5
Kısmen katılıyorum	71	30,2
Kesinlikle katılıyorum	100	42,6
Toplam	235	100,0

Ev işlerinde kadın ve erkekler arasında eşit bir paylaşım olması, hane içerisinde bireylerin sosyal anlamda temsiliyeti açısından önemli bir göstergedir. Türkiye gibi ataerkil toplum yapısının hala hâkim olduğu bir coğrafyada, kooperatiflerin kadınların hane içerisindeki sosyal olarak temsiliyetlerini etkileyip etkilemediği önemli bir güçlenme göstergesi olarak düşünülebilir. Ancak burada kadınların eğitiminin, daha önce çalışma deneyimleri olup olmadığının ve kooperatifin faaliyet gösterdiği şehrin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Amerikan zaman kullanım anketi verilerine göre, hanedeki kadın ve erkeğin ücretli çalışması durumunda hane içerisindeki işlere ayrılan zamanın daha eşitlikçi olduğu görülmektedir (Chesley ve Flood 2017). Türkiye’de 2014-2015 yıllarını kapsayan zaman kullanım anketi verilerine göre ise kadınlar, çalışma yaşamında olsalar dahi hane içerisindeki işler için erkeklere göre oldukça fazla zaman ayırmakta ancak eğitim düzeyi, çalışmanın biçimi, kırsal-kent yerleşimi, hanenin gelir düzeyi gibi etkenlere göre bunun değişebildiğine değinilmektedir (Memiş 2016). Ankette yer verilen ‘kooperatife katıldıktan sonra ev işlerinde daha eşit bir paylaşım oluyor’ şeklindeki ifadeye katılımcıların yüzde 42,6’sı kesinlikle katılırken yüzde 21,7’si katılmadıklarını belirtmişlerdir. Derinlemesine görüşmeler göstermektedir ki kooperatife katıldıktan sonra ev işlerinde daha eşit paylaşım olduğunu belirtenler, görece yüksek eğitilmiş, kooperatif yönetiminde yer alan, ekseriyetle emekli kooperatif ortaklarıdır. Kooperatifte düzenli çalışarak haneye düzenli gelir sağlayan kadın ortaklar da ev işlerindeki paylaşımın olumlu yönde değiştiğini belirtmektedirler.

Başarı Boyutu

Başarı, bireylerin sağlık, eğitim, gelir fırsatları, haklar ve siyasi katılım gibi konularda artan temsiliyetlerine bağlı olarak refahlarının artmasını

açıklamaktadır (Kabeer 1999). Bu bağlamda başarı araştırmanın temel olarak ölçmeyi hedeflediği ekonomik ve toplumsal cinsiyet eşitliği kapsamında ele alınmaktadır. Ekonomik güçlenme bir gelir yaratma, birikim sağlama, yoksulluktan kurtulma, kadının gelirini kendisi için harcayabilmesi olarak ele alınmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliği anlamında güçlenme ise, toplumsal cinsiyet farkındalığının artması, ev dışında daha fazla yalnız zaman geçirebilme, hanede alınan kararlarda daha fazla söz sahibi olma ve girişimci faaliyetlere katılabilme olarak ele alınmaktadır.

Başarı boyutu: Ekonomik güçlenme etkisi

Tablo 16: Kooperatife katıldıktan sonra gelirim yükseldi

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	3	1,3
Katılmıyorum	19	8,1
Kararsızım	15	6,4
Kısmen katılıyorum	78	33,2
Kesinlikle katılıyorum	120	51,1
Toplam	235	100,0

Ekonomik güçlenmenin en önemli göstergesi, bir gelire sahip olmak veya sahip olunan gelirin yükselmesidir. Bu bağlamda ankette yer verilen ‘kooperatife katıldıktan sonra gelirim yükseldi’ ifadesine katılımcıların yüzde 84,3’ü katıldığını belirtirken yaklaşık yüzde 10’u katılmadığını ve yüzde 6,4’ü de kooperatife katılmanın gelirlerine bir etkisinin olmadığını belirtmişlerdir. Derinlemesine görüşmelerde kooperatife katılmanın gelirlerini etkilemediğini belirtenler genellikle yönetimde yer alıp doğrudan üretim veya hizmet faaliyetlerinde bulunmayanlardır ve zaten kendilerini gönüllü çalışan olarak tanımlamaktadırlar. Ayrıca genel anlamda kooperatiflerin karlılıkları düşük olduğundan kardan pay almayla elde edilen gelirler de yüksek değildir. Hatta

üretici faaliyetleri çok sınırlı, mevsimlik olan veya üretici faaliyetleri düzenli olmayan kooperatiflerdeki üyeler için kooperatifin gelir artışına etkisi çok daha düşük düzeyde gerçekleşmektedir.

Tablo 17: Kooperatife katıldıktan sonra birikim yapabilir hale geldim

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	56	23,8
Katılmıyorum	19	8,1
Kararsızım	19	8,1
Kısmen katılıyorum	86	36,6
Kesinlikle katılıyorum	55	23,4
Toplam	235	100,0

Kooperatife katıldıktan sonra birikim yapabildiğini belirtenlerin oranı yüzde 60'tır. Ancak birikim denildiğinde bir mülk alabilecek düzeyde bir birikimden söz etmek mümkün değildir. Burada katılımcıların bahsettikleri birikimler genellikle çok küçük miktarlarda ve kendi özel ihtiyaçları için yapmış oldukları birikimdir. Derinlemesine görüşmelerde de kooperatife katıldıktan sonra birikim yapabilenlerin zaten kendilerine ait emekli aylığı gibi bir gelirleri olduğu, kooperatiften gelen küçük kazançlardan da birikim sağlayabilenler olduğu görülmüştür. Nitekim kooperatife katılmadan önce hiç geliri olmayanlar birikim yapamadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 18: Kooperatiften elde ettiğim geliri kendim için harcayabilirim

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	0	0,0
Katılmıyorum	1	0,4
Kararsızım	1	0,4
Kısmen katılıyorum	62	26,4
Kesinlikle katılıyorum	171	72,8
Toplam	235	100,0

Türkiye’de kadın kooperatifleriyle ilgili yapılan önceki çalışmalarda kadınların kooperatiften elde ettikleri gelire kocalarının veya babalarının el koyduğu belirtilmektedir (Duguid vd. 2015). Bu doğrultuda gerçek anlamda bir ekonomik güçlenmeden söz edebilmek için kadınların elde ettikleri kazançları diledikleri gibi kendileri için harcayabilmeleri önemlidir. Ankette yer verilen ‘kooperatiften elde ettiğim geliri kendim için harcayabilirim’ ifadesine katılımcıların yüzde 72,8’i kesinlikle katılıyorum cevabını verirken yüzde 26,4’ü ise kısmen katılıyorum cevabını vermiştir. Derinlemesine görüşmelerde bu ifade için kısmen katılıyorum seçeneğini tercih edenlerin gelirlerini genellikle hanenin toplam geliri yetersiz olduğu için hane için harcadıkları görülmüştür.

Tablo 19: Kooperatife katıldıktan sonra yoksulluk yaşamıyorum

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	26	11,1
Katılmıyorum	20	8,5
Kararsızım	23	9,8
Kısmen katılıyorum	68	28,9
Kesinlikle katılıyorum	98	41,7
Toplam	235	100,0

Kadınların ekonomik güçlenmesinde bir gelir elde etmek kadar elde edilen gelirin yoksulluğa düşmeyecek düzeyde olması da önem taşımaktadır. Kadınların kooperatifler aracılığıyla güçlenmesine bakarken de kooperatife katıldıktan sonra yoksulluk³ yaşayıp yaşamadıklarına dair bilgi edinme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda ankette ekonomik güçlenme faktörü altında ‘kooperatife katıldıktan sonra yoksulluk yaşamıyorum’ ifadesine yer verilmiştir. Bu ifadeyi katılımcıların yüzde 41,7’si kesinlikle katılıyorum şeklinde cevaplarırken yüzde 58,3’ü kooperatife katıldıktan sonra tam olarak yoksulluktan kurtulamadıklarını belirtmişlerdir. Bu oranların

yorumlayabilmesi için derinlemesine görüşmelerden elde edilen verilerle desteklenmeye ihtiyaç vardır. Nitekim görüşmeler esnasında yoksulluk yaşamadığını belirtenlerin zaten kooperatiften bağımsız bir gelirlerinin olduğu, görece yaşlarının ilerlemiş ve hanede yaşayan sayısının az olduğu ve haneye gelir getiren sayısının birden fazla olduğu görülmüştür. Ancak bakmakla yükümlü çocuğu olanlar, kooperatif dışında herhangi bir geliri olmayanların kooperatiften elde ettikleri gelirin yoksulluk yaşamamalarını sağlayacak düzeyde olmadığı görülmektedir.

Başarı boyutu: Toplumsal cinsiyet eşitliği açısından güçlenme

Tablo 20: Kooperatife katıldıktan sonra ailede harcamaların vebirikimin nasıl yapılacağı konusunda daha fazla söz sahibiyim

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	0	0,0
Katılmıyorum	2	0,9
Kararsızım	8	3,4
Kısmen katılıyorum	113	48,1
Kesinlikle katılıyorum	112	47,7
Toplam	235	100,0

Genellikle hanenin temel gelir getiren kişinin hanedeki finansal kararların alınmasında çok daha fazla söz sahibi olduğu bilinmektedir. Özellikle temel geliri sağlayan erkek ise ataerkil düzenin getirdiği roller gereği ekonomik kararların alınmasında erkeğin rolü daha da belirginleşmektedir. Bu anlamda kooperatife katıldıktan sonra kadınların ailede alınan finansal kararlar üzerindeki etkisinin değişip değişmediğine bakmak toplumsal cinsiyet eşitliği açısından güçlenme etkisini görebilmek için önemlidir. Ankette yer verilen ‘kooperatife katıldıktan sonra ailede harcamaların ve birikimin nasıl yapılacağı konusunda daha fazla söz sahibiyim’ ifadesine katılımcıların yüzde 47,7’si

kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap verirken yüzde 48,1'i kısmen katılıyorum seçeneğini tercih etmiştir. Buna göre genel olarak kooperatife katılmanın ailedeki harcamalar üzerinde toplumsal cinsiyet eşitliğini güçlendiren bir etki yarattığı söylenebilir. Derinlemesine görüşmelerde bu soruya kısmen katılıyorum şeklinde cevap verenlerin zaten kooperatife katılmadan önce de bu tür kararlarda söz sahibi oldukları görülmüştür.

Tablo 21: Kooperatife katıldıktan sonra ev dışında daha fazla yalnız vakit geçirebiliyorum

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	0	0,0
Kısmen Katılmıyorum	1	0,4
Kararsızım	6	2,6
Kısmen katılıyorum	64	27,2
Kesinlikle katılıyorum	164	69,8
Toplam	235	100,0

Toplumsal cinsiyet eşitliği açısından güçlenmenin önemli göstergelerinden biri de kadınların kamusal hareket özgürlükleridir. Kadınların kamusal alanda tek başlarına geçirdikleri süreler, ev dışında geçirdikleri sürelerin kendi tercihleri doğrultusunda harcanması bu anlamda önemlidir. Bu doğrultuda ankette 'kooperatife katıldıktan sonra ev dışında daha fazla yalnız vakit geçirebiliyorum' ifadesi eklenmiştir. Bu ifadeye katılımcıların yaklaşık yüzde 70'i kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap verirken yaklaşık yüzde 27'si kısmen katılıyorum seçeneğini tercih etmiştir. Derinlemesine görüşmelerde kısmen katılıyorum seçeneğini tercih edenlerin ev dışında vakit geçirmeyi sosyalleşme olarak algıladıkları ve zamanlarının önemli bir kısmını kooperatife ayırdıkları için de böyle bir zamanları kalmadığı için kısmen katılıyorum cevabını verdikleri görülmüştür.

Tablo 22: Kooperatife katıldıktan sonra toplumsal cinsiyet farkındalığım arttı

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	0	0
Katılmıyorum	0	0
Kararsızım	1	0,4
Kısmen katılıyorum	71	30,2
Kesinlikle katılıyorum	163	69,4
Toplam	235	100,0

Kadınların çoğu doğdukları andan itibaren belirli toplumsal kodlarla hayata başladıklarından ev içerisinde üstlendikleri çoğu sorumluluğu doğal bir şey olarak görmekte ve bunun toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir göstergesi olduğunun farkında olmadan hayatlarına devam etmektedirler. Oysaki özellikle ev-içi işler ve bakım işleri kadınlar üzerinden tanımlanmakla birlikte toplumdaki tüm bireylerin ortak sorumluluğundadır. Kadın kooperatifleri kadınların sadece gelir elde edebilecekleri bir iş alanı değil, aynı zamanda pek çok konuda dayanışma sağladıkları bir toplum merkezidir. Dolayısıyla kadın kooperatiflerinin en önemli işlevlerinden biri de toplumsal cinsiyet farkındalığının artırılmasıdır. Bu doğrultuda kadın kooperatiflerinde ortaklar için cinsiyet eşitliği eğitimleri düzenlenebilmekte veya kadınlar kendi dayanışma mekanizmaları aracılığıyla bir farkındalık yaratabilmektedir. Bu kapsamda ankette yer verilen ‘kooperatife katıldıktan sonra toplumsal cinsiyet farkındalığım arttı’ ifadesine katılımcıların neredeyse tamamı (yüzde 99,6’sı) katılıyorum şeklinde cevap vermişlerdir. Buna göre kadın kooperatiflerinin toplumsal cinsiyet farkındalığı yaratma etkisinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 23: Kooperatife katıldıktan sonra önemli hane kararlarına katılımım arttı (araba, ev, ev aletleri alımı, çocukların okulu gibi)

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	0	0,0
Katılmıyorum	0	0,0
Kararsızım	6	2,6
Kısmen katılıyorum	111	47,2
Kesinlikle katılıyorum	118	50,2
Toplam	235	100,0

Eve bir şey alınması veya çocukların eğitimi söz konusu olduğunda Türkiye gibi toplumsal normların güçlü olduğu ülkelerde erkeğin daha yüksek bir söz hakkının olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla kooperatife katıldıktan sonra kadınların bu kararlara katılımında bir değişim olması güçlenme göstergesi kabul edilebilir. Ankette yer verilen ‘kooperatife katıldıktan sonra önemli hane kararlarına katılımım arttı’ ifadesine katılımcıların yaklaşık yüzde 97’si katılıyorum cevabını vermişlerdir. Bu anlamda kooperatiflerin kadınların hanede alınan önemli kararlara katılımı üzerinde olumlu etkisinin olduğu söylenebilir. Derinlemesine görüşmelerden elde edilen bilgiler ışığında, kadınların kooperatife katılmalarıyla birlikte hane içerisinde alınan kararlarda daha fazla söz sahibi olmaları, kooperatiflerin kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği bilincinin artmasıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim görüşmelerde kadınların önemli bir kısmı kooperatif ile birlikte ‘birey’ olarak daha fazla kamusal hayata karışabildiklerini belirtmişlerdir. İzmir’in kırsal bir bölgesinde kooperatif ortağı olan bir görüşmeci, kooperatife katıldıktan sonra kızının eğitimi konusunda eşyle tartışarak eğitimine devam etmesi yönünde karar almalarını sağladığını ve bununla gurur duyduğunu belirtmiştir.

Tablo 24: Kooperatife katıldıktan sonra girişimci faaliyetlere katılımım arttı

	Sayı	Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	1	0,4
Katılmıyorum	0	0,0
Kararsızım	87	37,0
Kısmen katılıyorum	106	45,1
Kesinlikle katılıyorum	41	17,4
Toplam	235	100,0

Girişimci faaliyetlerde bulunmak her ne kadar ekonomik bir şeymiş gibi algılsa da bu araştırma kapsamında girişimci faaliyetler bir işe başlama niyetinde olmak, yeni bir alana giriş yapmak, çalışma kararı vermek olarak ele alınmıştır. Böyle ele alındığında girişimci faaliyetler toplumsal cinsiyet eşitliği göstergesi olarak kabul edilebilir. Ankette yer verilen ‘kooperatife katıldıktan sonra girişimci faaliyetlere katılımım arttı’ ifadesine katılımcıların yüzde 62,5’i katılıyorum şeklinde cevap verirken yüzde 37,0’si bu konuda kararsız olduklarını belirtmişlerdir. Derinlemesine görüşmelerde kararsız olduklarını belirtenlerin kooperatif ile ilişkilerinin düzenli olmadığı görülmüştür.

Sonuç

Türkiye’de kadın kooperatiflerini inceleyen önceki araştırmaların sonuçlarıyla (Çınar vd. 2021; KEİG 2015; Duguid vd. 2015) uyumlu olacak şekilde bu araştırmanın bulguları da kadınların hane içerisindeki rollerinin kooperatiflere katıldıktan sonra ailedeki erkek üyeler ile daha eşit paylaşıldığı, hane içerisinde araba/ev vb. alımı ile çocukların eğitimi gibi önemli kararlarda kadınların daha fazla söz sahibi oldukları, kadınların tek başlarına ev dışında daha fazla zaman geçirdikleri, toplumsal cinsiyet farkındalıklarının arttığını göstermektedir.

Bunlar toplumsal cinsiyet eşitliği anlamında güçlenmeye işaret etmektedir. Kooperatiflerin kadınları güçlendirme potansiyeline rağmen ekonomik güçlenme etkisinin çok daha zayıf ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim kooperatifte çalışmanın genellikle yarı zamanlı veya düzensiz olması, kooperatif faaliyetlerinden elde edilen gelirin düşük olması ekonomik güçlenme etkisini zayıflatan nedenlerdendir. Araştırmaya katılan kadınlar kooperatife girdikten sonra gelirlerinin arttığını, birikim yapabildiklerini belirtse de bunların miktarının çok düşüktür ve birikim yapabilme ihtimali ailedeki diğer üyelerin gelirlerine bağlı olarak değişmektedir. Bunun en önemli sonucu, kadın kooperatiflerinin ekonomik olarak sürdürülebilirlik potansiyellerinin düşük olmasıdır.

Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin en önemli sorunlarından biri, hiçbir destek olmadan faaliyetlerine devam edebilen kadın kooperatiflerinin sayısının oldukça az olmasıdır. Nitekim araştırmada kadın kooperatiflerinin çoğunun kuruluş ve faaliyetlerine devam ettikleri süreçte belediyelerden kira, fatura ve pazar yeri desteği aldıkları görülmektedir. Bir kısmı da projeye kurulduklarından eğitim ve üretim için gerekli teçhizatlara erişimde kolaylık sağlanmaktadır. Ancak bu destekler kesildiğinde kadın kooperatiflerinin finansal giderlerini karşılamaları zorlaşmakta ve üye gelirleri düşük olduğundan bazıları pasif duruma düşebilmekte veya tasfiye edilmektedir. Ayrıca kooperatif gelirin düzenli olmaması üye kadınların kooperatifle bağlarını zayıflatabilmekte ve kooperatifin temel işleyişine ilişkin süreçte ve fikirsel üretim süreciyle çok az sayıda kooperatif ortağının ilgilenmesi gibi bir durum yaşanmaktadır. Bu da tabandan yükselen ve eşitlerin kurduğu bir girişim olan kadın kooperatiflerinin demokratik ve ekonomik katılım ilkesini büyük ölçüde olumsuz etkilemektedir.

Bu doğrultuda kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisini inceleyen araştırmanın bulguları iki temel sonuca işaret etmektedir. Bunlardan ilki, kooperatiflerde yer alan kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği

anlamında güçlenmeleri ekonomik güçlenmelerinin önüne geçmektedir. Diğerleri ise, kadınların güçlenme etkisinin tam olarak ortaya çıkmamasında kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini tam ve eksiksiz uygula(ya) mamalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda kadın kooperatiflerinin kurulması, kadınların kooperatiflere katılımının artırılması ne kadar önemliyse, güçlenme etkisinin daha güçlü bir şekilde görülebilmesi için kooperatifçilik ilkelerine bağlılık da bir o kadar önemlidir.

- 1 Araştırmanın saha çalışmasına yaptığı katkı için Güneş Kurtuluş’a teşekkür ederiz.
- 2 KK-7 2017 yılında kurulmuş olmasına rağmen faaliyetlerine henüz yeni başladığı için bu kooperatifle derinlemesine görüşme yapılmış, ancak anket uygulanmamıştır.
- 3 Ankette kadınlara yöneltilen ‘Kooperatife katıldıktan sonra yoksulluk yaşamıyorum’ ifadesinde geçen ‘yoksulluk’: “Kadınların bireysel temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir gelire sahip olmamaları” şeklinde tanımlanmıştır.

Kaynakça

- ACT HUMAN. “Sosyal Dayanışma Ekonomisi için Güçlü. (2021). Kooperatifçilik”.https://ingev.org/Sosyal_Dayanisma_Ekonomisi_icin_Guclu_Kooperatifcilik_Sunumu.pdf (Son erişim tarihi 15.04.2021)
- Aksoy Demirci ve A., Günay, G. “Türkiye’de Kadın Kooperatifçiliği”. Third Sector Social Economic Review, 53(1), (2018): 77-90.
- Aldırmaz Akkaya, F. “Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Sürdürülebilir Kırsal Turizmdeki Önemi ve Finansal Performanslarının Analizi”. (2018). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Ambler, K., Jones, K., O’Sullivan, M. “Facilitating women’s access to an economic empowerment initiative: Evidence from Uganda”. World Development, 138, (2021): 1-13.
- Chesley, N. ve Flood, S. “Signs of Chance? At Home and breadwinner Parents’ Houework and Child-care Time”. Journal of Marriage and Family, 79(2), (2017): 511-534.
- COPAC. “Cooperatives, Women, & Gender Equality.” (2015). http://www.copac.coop/wp-content/uploads/2015/07/COPAC_PolicyBrief_CoopsWomen.pdf (Son erişim tarihi 15.04.2021)
- Çınar, K., Akyüz, S., Uğur-Çınar, M., Öncüler-Yayalar, E. “Faces and Phases of Women’s Empowerment: The Case of Women’s Cooperatives in Turkey”. Social Politics, (2019): 1-28.
- Davis, L. L. “Instrument review: Getting the most from a panel of experts”. *Applied Nursing Research*, 5, (1992): 194-197.
- Demetriades, J. “Gender Equality Indicators: What, Why and How?”. OECD. (2009). <https://www.oecd.org/dac/gender-development/44952761.pdf> (Son erişim tarihi 20.04.2021)
- Dohmwirth, C. Ve Hanisch, M. “Women and Collective Action: Lessons From the Indian Diary Cooperative Sector”. Oxford University Press and Community Development Journal, 53(4), (2018): 675-693.
- Duguid, F. vd. Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu. The

World Bank, IBRD-IDA Raporu, 2015.

Erman, Tahire, Sibel Kalaycıoğlu, ve Helga Rittersberger-Tılıç. “Money-Earning Activities and Empowerment Experiences of Rural Migrant Women in the City: The Case of Turkey.” In *Women’s Studies International Forum*, 25, (2002): 395–410. Elsevier.

Gholipour, A. vd. Impact Model of Women’s Empowerment. International Business Research, 2010.

Gönüllü Atakan, A. ve Çoban A. Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi: Yasal ve Yapısal Stratejiler, (ILO Yayınları, 2022).

ILO. “Advancing cooperation among women workers in the informal economy: The SEWA way”. Geneva: ILO Publications. (2018) https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_633752.pdf (Son erişim tarihi 15.04.2021)

ILO. “Advancing gender equality: The co-operative way”. Geneva: ILO Publications. (2015). https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_379095.pdf, (Son erişim tarihi 20.04.2021)

1. ILO. “Leveraging the cooperative advantage for women’s empowerment and gender equality”. Geneva: ILO Publications. (2014) https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_307217.pdf (Son erişim tarihi 05.02.2021).

Kabeer, N. “Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women’s Empowerment”. *Development and Change*, 30, (1999): 435-464.

KEİG. On Birinci Kalkınma Planında Kadın İstihdamı: Girişimcilik ve Kooperatifçilik. (2019). <http://www.keig.org/on-birinci-kalkinma-planinda-kadin-istihdami-hedef-girisimcilik-ve-kooperatifcilik/> (Son erişim tarihi: 05.10.2023)

KEİG. Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler. KEİG Yayınları Dizisi: Araştırma Raporu. Kayhan Matbaa. (2015): <http://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/03/koopwweb.pdf> (Son erişim tarihi

13.02.2021)

- Kızıldağ, D., Karataş, A. B. “Kadın Girişimciliği ve Kadın Kooperatifleri: Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Örneği”. (2018): 17. Uluslararası Katılımlı İşletmecilik Kongresi, Çeşme, İzmir.
- Lahiri-Dutt, K. ve Samanta, G. “State Initiatives for the Empowerment of Women of Rural Communities: Experiences from Eastern India”. *Community Development Journal*, 37, (2002): 137-156.
- Mcmurty-Schincariol, L., Mcmurty, JJ. *Advancing gender equality: The cooperative way*. ILO Publications, 2015.
- Memiş, E. *Social Reproduction and Institutions, Background Paper for UNDP HDR Turkey Report*, 2016.
- Mosedale, S. “Assessing Women’s Empowerment. Towards a Conceptual Framework”. *Journal of International Development*, 17, (2005): 243-257.
- Moser, C. 1989. “Gender Planning in the Third World: Meeting Practical and Strategic Gender Needs”. *World Development*, 17(11), (1989): 1799-1825.
- Özdemir, G., Yılmaz, E., Er Ülker, F. “Kalkınmada Ekonomik Model Kadın Kooperatifleri”. (2020): 2. Uluslararası Kadın Kongresi: Güçlendirilmek Yerine Güçlenmek ve İlerlemek, Desem-Alsancak, İzmir.
- Rowlands, J. A word of the times, but what does it mean? Empowerment in the discourse and practice of development. In H. Afshar (Ed.) *Women and empowerment: Illustrations from the third world*. (New York: St. Martins’s Press, 1998)
- Selhausen, F. M. “What Determines Women’s Participation in Collective Action? Evidence from a Western Ugandan Coffee Cooperative”. *Feminist Economics*, 22(1), (2020): 1-28.
- Serinkli, N. “Kadın Yoksulluğunu Önlemede Girişimciliğin Önemi: Kadın Kooperatifleri ve Mikro Kredi Uygulamaları”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, (2016): 598-609.
- Şahankaya Adar, A.; Dedeoğlu, S. ve Kurtuluş, G. “Türkiye’de Kadın

- Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli”. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(77), (2023): 1171-1208.
- Taş, H. Y., Kazar, E. N. (2019). “Sosyal Kooperatifçiliğin Kadın Yoksulluğuna Etkisi: Bahçelievler Kadın Kültür, Çevre ve İşletme Kooperatifi Üzerine Bir Araştırma”.
- Theeuwien, A., Duplat, V., Wickert, C., Tjemkes, B. “How Do Women Overcome Gender Inequality by Forming Small-Scale Cooperatives? The Case of the Agricultural Sector in Uganda”. *Sustainability*, 13, (2021): 1-25.
- Toksöz, G. İstihdamda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması: 2017-2020, CEİD, 2020.
- Yıldız, S. “Kooperatiflerin Gelişimine ve Kooperatiflerde İnsan Kaynağına Yönelik Eğitim Faaliyetlerine Genel Bakış”, *Journal of Social Humanities Sciences Research*, 7, (2020): 2359-2372.
- Williams, S., Seed, J. And Mwau, A. *The Oxfam Gender Training Manual*. (Oxfam, GB Publications: 1994).
- Wijers, G. D. “Inequality regimes in Indonesian dairy cooperatives: understanding institutional barriers to gender equality”. *Agriculture and Human Values*, 36, (2019):167–181.
- van Eerdewijk, A., Newton, J. *What Gets Measured Matters: A Method’s Not efor Measuring Women and Gilr’s Empowerment*. Bill&Melinda Gates Foundation. (2017). https://www.gatesgenderequalitytoolbox.org/wp-content/uploads/BMGF_Methods-Note-Measuring-Empowerment-1.pdf (Son erişim tarihi 15.04.2021)

Hane İçi Karşılıksız Emeğin Zihinsel Yük Boyutu

Aylin Çakıroğlu Çevik

TED Üniversitesi

[ORCID: 0000-0003-0967-0169](https://orcid.org/0000-0003-0967-0169)

aylin.cakiroglucevik@tedu.edu.tr

Gülçin Con Wright

TED Üniversitesi

[ORCID: 0000-0001-7196-151X](https://orcid.org/0000-0001-7196-151X)

gulcin.con@tedu.edu.tr

Öz

Çiftler arasında hane içi ve bakım işlerinin eşitsiz paylaşımı, feminist kuramsal ve ampirik çalışmaların uzun süredir sorunsallaştırdığı konulardan biri olagelmıştır. Bu çalışmalarda, hane içi toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temelini oluşturan karşılıksız emeğin fiziksel yani eylem boyutuna odaklanılmış, zihinsel boyutuna yeterince ilgi gösterilmemiştir. Nitekim Türkiye'de de zihinsel yük üzerine herhangi bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmektedir. Bu açığı kapatmak adına, bu çalışmada, pratikte eylemi kimin gerçekleştirdiğinin ötesine geçilerek çiftler arasında çeşitli ev işlerinin zihinsel yük boyutunun ne şekilde paylaşıldığı, niceliksel araştırma yöntemi kullanılarak sorgulanmıştır. Ankara'daki bir vakıf üniversitesinde çalışan personele uygunluk örnekleme yöntemiyle uygulanan anket çalışmasında, çeşitli ev içi eylemlerinin hem düşünme hem de planlama/organize etme boyutlarına dair hem kendileri hem de partnerlerine yönelik diyadik (ikili) bilgi toplanmıştır. Uygulanan nicel analizler sonucunda, çalışmada, zihinsel yükün daha sık ve ağır bir biçimde kadınlar tarafından üstlenildiği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, hane içi emeğin paylaşımında var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine odaklanan akademik çalışmalarda ve sosyal politikalarda, zihinsel yük boyutunun dikkate alınmasının önemini ve gereğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: zihinsel yük, toplumsal cinsiyet, karşılıksız emek, hane içi iş bölümü, ev işleri

•••••

Geliş tarihi: 3 Ekim 2022 • Kabul tarihi: 24 Temmuz 2023

•
Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 50-83
DOI: 10.46655/federgi.1183599

The Mental Load Dimension of Unpaid Household Labor

Aylin Çakıroğlu Çevik

TED Üniversitesi

[ORCID: 0000-0003-0967-0169](https://orcid.org/0000-0003-0967-0169)

aylin.cakiroglucevik@tedu.edu.tr

Gülçin Con Wright

TED Üniversitesi

[ORCID: 0000-0001-7196-151X](https://orcid.org/0000-0001-7196-151X)

gulcin.con@tedu.edu.tr

Abstract

The unequal share of house and care work among heterosexual couples has long been a question of feminist theoretical and empirical studies. These studies have primarily focused on the physical dimension rather than the mental dimension of unpaid labor to understand gender inequalities in the household. To our knowledge, there is yet to be a study on mental load in Turkey. To address this gap, we went beyond examining who performs the act and understand how the mental load dimension of various household chores is shared among the couples. In a survey conducted on employees at a private university in Ankara, dyadic information was collected for both their own and their partners on the thinking and planning/organizing dimensions of various domestic chores. The quantitative analysis revealed that mental load is more frequently and heavily borne by women. Therefore, we recommend academic studies and social policies studying gender inequalities in the share of household labor to focus on its mental load dimension as well.

Keywords: mental load, gender, unpaid labor, household division of labor, housework

• • • • •

Arrival date: 3 October 2022 • Acceptance date: 24 July 2023

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 50-83

DOI: 10.46655/federgi.1183599

Giriş

Kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasının önündeki temel engellerden biri, hane içi sorumlulukların heteroseksüel çiftler arasında eşitsiz bir biçimde dağılmaya devam etmesi; yani ücretsiz ve ücretli emek bölüşümündeki toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerdir. Türkiye’de ev işlerinin bölüşümünün toplumsal cinsiyet ekseninde eşitsizliğini ortaya koyan çeşitli çalışmalar, kadınların hane içi karşılıksız emeği orantısız bir biçimde üstlendiğini göstermektedir (Atakan 2018; Dedeoğlu 2000; Ekiz Gökmen 2022; Memiş ve Özay 2011). TÜİK tarafından gerçekleştirilen en güncel *Türkiye Aile Yapısı Araştırması*’na göre, kadınların %85,6’sı makine kullanarak bile olsa çamaşır ve bulaşık yıkamakta, %85,4’ü de yemek yapma ve evin günlük temizlik işlerini kendileri yerine getirmektedir (TAYA 2021). Yine aynı çalışmada, evde ne pişirileceği/ yeneceğinin kararını çoğunlukla (%93,4) kadınların verdiği ve günlük alışveriş konusunda da kadınların karar alıcı olma oranının (%78,7) yüksek olduğu

belirtilmektedir. Benzer şekilde, Kadir Has Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma Merkezi tarafından her yıl gerçekleştirilen *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması*’nın 2022 verilerine göre erkeklerin düzenli olarak ev işlerine katılımı; çamaşır ve bulaşık yıkamak (%16), yemek yapmak (%17), ev toplamak (%18) ve temizlik yapmak (%17) gibi işlerde oldukça düşük düzeyde kalmaktadır.

Feminist yazında, hane içi sorumlulukların bölüşümünde heteroseksüel çiftler arasında yaşanan toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler hakkında yoğun kuramsal ve ampirik çalışmaların ön plana çıktığı görülmektedir (bknz. Coltrane 2000; Lachance-Grzela ve Bouchard 2010). Bu çalışmalardaki temel argüman; toplumsal cinsiyet eşitliğinin tam anlamıyla gerçekleşmesinin en önemli unsurlarının, kadının hane içi karşılıksız emeğinin tanınması ve hane içi sorumlulukların heteroseksüel çiftler arasında eşit şekilde paylaşılması olduğu yönündedir. Kadın ve erkek arasında hane içi sorumlulukların bölüşümünün neden eşitsiz bir biçimde gerçekleştiğini bireysel/mikro düzeyde açıklamaya çalışan çalışmalar kadar, aynı zamanda, kurumsal/makro düzeyde değerlendirmeyi benimseyen çalışmalar da mevcuttur. Kurumsal yapıya odaklanan çalışmalar; refah devletinin üstlenmesi beklenen bakım ve yeniden üretim hizmetlerinin, neoliberalleşme ile aile tarafından üstlenildiğini ve bu hizmetlerin de aile içinde kadının üzerine yüklendiğine işaret etmektedir (Esping-Andersen 2011). Aynı zamanda, muhafazakârlaşma ve “aileci” (*familial*) sosyal politikalarla birlikte, kadının, işgücü piyasasına katılması yerine, hane içi emeği üstlenmesinin teşvik edilmesi son dönemde oldukça tartışılan bir konu olagelmıştır (Akkan 2018; Atasü-Topçuoğlu 2022; Aybars, Beşpınar, ve Kalaycıoğlu 2018). Nitekim Türkiye’de Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde istihdama yönelik sosyal politikalar, bireysel olarak kadından ziyade aileyi incelemekte ve kadınların işgücü piyasasına katılımını, ancak ailevi ve hane içi sorumluluklarını yerine getirmelerini sürdürdüğü takdirde desteklemektedir (Toksöz 2016).

Hane içi karşılıksız emeğin, kadının işgücü piyasasına katılımı üzerinde olumsuz etkileri olduğu kabul gören bir husustur (Ekiz Gökmen 2022; Memiş, Öneş, ve Kızılırmak 2012). Ancak kadınlar işgücü piyasasına katılsalar dahi hane içi karşılıksız emeğe harcadıkları süreleri azalt(a)mamaktadırlar. Nitekim çift-çalışanlı hanelerde kadınların ve erkeklerin ücretli emeğe ayırdıkları zaman aynı olsa bile kadınların hane içi karşılıksız emeğe harcadıkları zaman kısalmamaktadır. Bu doğrultuda aktif biçimde çalışan kadınlar, çalışan erkeklere kıyasla, ev ve bakım işlerine günde daha uzun zaman ayırmaya devam etmektedir (Hessing 1994; Hook 2010; Lee ve Waite 2005; Milkie, Wray, ve Boeckmann 2021; Sayer 2005). Üstelik kadınların gün içerisinde ev işleri ve bakım emeğine daha uzun sürelerini ayırmaları, aynı zamanda pek çok görevi bir arada gerçekleştirmelerine ve çoklu görevde (*multitasking*) “uzmanlaşmalarına” yol açmaktadır (Offer ve Schneider 2011). Öte yandan, kadınların erkeklerden daha yüksek oranda gelire sahip olmaları “norm-dışı” bir durum olarak kabul edilmektedir. Böyle bir durumda bile daha eşitlikçi bir iş bölümüne gidilmesi yerine geleneksel toplumsal normların kadınlara yüklediği “sorumlulukların” yerine getirilmesi öncelenmekte ve böylece, söz konusu norm-dışılığın görmezden gelinmesi sağlanmaya çalışılmaktadır (Bittman vd. 2003; Bolak 1997).

Kadının hane içi karşılıksız emeği eşitsiz üstlenmesinin işgücüne katılımı üzerindeki etkisi dışında başka olumsuz çıktıları söz konusudur. Bunların arasında; kadının zaman yoksulluğu (Bitmann ve Folbre 2004; Ekiz Gökmen 2017), düşük psikolojik iyilik hali (Glavin, Schieman, ve Reid 2011), daha da yoksullaşma (Öneş, Memiş, ve Kızılırmak 2013; Ulutaş 2009), boş zaman kullanabilme azlığı (Sayer 2005) ve evli çiftlerin ilişkilerindeki sorunlar ve olumsuzluklar (Levee ve Katz 2002) sayılabilir.

Kadınlar ve erkekler arasındaki hane içi emeğin eşitsiz paylaşımına dair çalışmalar yazında önemli bir yer tutsa da son yıllarda küresel olarak deneyimlenen COVID-19 pandemisi ve pandeminin yarattığı yeni ev ve iş

koşulları, bu eşitsizliklerle ilgili yeni çalışmaların yapılmasına yol açmış ve böylece alan yazınına önemli katkılar sunulmuştur. Küresel düzeyde gerçekleşen kapanmalar ve uzaktan çalışma düzenine geçişle birlikte kadınların iş hayatlarındaki artan yüklerine ek olarak ev ve bakım işlerinde de eşleriyle eşitsiz oranda sorumluluk aldıklarına dair birçok çalışma önemli tartışmalar sunmuştur (Czymara, Langenkamp, ve Cano 2021; Giurge, Whillans, ve Yemiscigil 2021; İlkaracan ve Memiş 2021; Waddell vd. 2021). Uzaktan çalışmanın yaygınlaştığı bu dönemde özellikle kadınlar için hem hane içi karşılıksız emek hem de ücretli emek yükü artmış ve bu ikisi arasında denge kurmak da yeni bir tür yük olarak kadınlara eklenmiştir. Söz konusu tartışmalarda; kadınlar ve erkekler arasında eşitsiz paylaşılan hane içi sorumlulukların pandemiyle birlikte nasıl arttığı ya da daha da belirginleştiği, kadınların bu süreçteki stres seviyelerinin artışı, bu süreci “yönetmede” yaşadığı zorluklar ile zihinsel ve bedensel çıktılarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca, ortaya konulan çalışmalar, bu eşitsiz paylaşımın “görünmeyen” kısmına da sıklıkla atıfta bulunmuştur.

Hane içi toplumsal cinsiyet eşitsizliğine odaklanan çalışmalar; ağırlıklı olarak ev ve bakım işlerinin pratikte kimler tarafından, ne kadar süre harcanarak ve hangi kaynaklar kullanılarak gerçekleştirildiğine, yani, fiziksel eylem -eyleyen/eylene- tarafına odaklanmıştır. Ancak bu çalışmanın dayandığı kuramsal çerçevenin öne sürdüğü gibi, hane içi toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin varlığı, sadece gözlemlenebilir eylemlerde belirginleşmeyebilir. Pratikte, fiziksel olarak deneyimlenenlerin yanında, tüm bu eylemlerin bir arka planı ya da “görünmez” bir emek boyutu da söz konusudur. Daminger (2019) fiziksel ve duygusal emeğe benzer şekilde, toplumsal cinsiyetle biçimlenmiş ve heteroseksüel çiftler arasında eşitsiz bir biçimde gerçekleşen bu boyuta “bilişsel emek” (*cognitive labor*) adını vermiştir. Bunun haricinde, hane içi karşılıksız emeğin bu boyutunu adlandırmak için “zihinsel emek” (*mental labor*) (Roberston vd. 2019) ve “zihinsel yük” (*mental load*) (Dean

vd. 2022; Luthra ve Haux 2022) kavramlarının da son yıllarda kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise “zihinsel yük” (*mental load*) kavramı tercih edilmiştir. Zihinsel yük, uluslararası yazında yeni belirginleşen bir kavram olmakla birlikte Türkiye’de henüz kavramsallaştırılmayan bir olgu olması nedeniyle, bu kavramın öncelikle Türkiye yazınında yer alması ve tanınması önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu kavramı kullanarak bu araştırmada hane içi sorumluluk ve yükümlülüklerin zihinsel yükünün çiftler arasında nasıl paylaşıldığı anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Günlük yaşantının çok önemli bir kısmını meşgul eden eylemlerin arka planında ne tür bir *düşünme* ve *planlama/organize etme* emeğinin yattığını araştırmak ve bu zihinsel yükün heteroseksüel çiftler arasında ne şekilde bölüştüğünü anlamaya çalışmak, bu araştırmanın temel amacıdır. Bu doğrultuda çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılarak Ankara’daki bir vakıf üniversitesi bünyesinde çalışanlara anket uygulaması yapılmıştır. Nitekim bu çalışmanın ve bulgularının ileride yapılacak çalışmalarda hane içi emeğin zihinsel yük boyutunun da göz önünde bulundurulması ve olası çıktılarının da irdelenmesi için öncü nitelikte olması hedeflenmektedir.

Kuramsal Çerçeve

Heteroseksüel çiftler arasında hane içi iş bölümünde yaşanan eşitsizlikler, kadının yoğun olarak üstlendiği karşılıksız emeği değersizleştirmekte ve görünmez kılmaktadır. Türkiye’de hane içi karşılıksız emeğe dair yazın, 1980’lerin sonunda, özellikle de feminist hareketin güçlenmesiyle gelişmeye başlamıştır (Makal ve Toksöz 2015; Memiş ve Özay 2011). Söz konusu yazında; Türkiye gibi ataerkil toplumlarda kadının istihdama katılım oranının düşüklüğü, kadının hane içi ve aileye yönelik sorumluluklarının asli görevi olarak görülmesiyle ilişkilendirilmektedir.

TÜİK tarafından gerçekleştirilen zaman kullanımı anketinin sonuçlarına göre hane içi karşılıksız emeğe ayırdıkları sürenin, kadınların işgücü piyasasına katılımları önünde bir engel olduğu, dolayısıyla “Türkiye’de önemli yaşam evreleri arasındaki geçişlerde kadınların ev-kadınlaştırıldığı” sonucuna varılmıştır (Memiş, Öneş, ve Kızılırmak 2012, 160). Başka bir deyişle; sosyal politikalarla desteklenmeyen çocuk, engelli, yaşlı bakımı gibi süreçlerde kadınların kamusal alandan ve iş piyasasından ziyade özel alana itildiği belirtilmektedir.

Zengin bir uluslararası yazının örnekleri olan hane içi karşılıksız emek üzerine yapılan çalışmalarda, ev işlerinin çiftler arasındaki bölüşümü ve bakım emeğini kimin üstlendiği konuları bazen ayrı ayrı bazen de birlikte ele alınmıştır. Ancak, bakım ve ev işleri gibi çeşitli kavramların benzer durumları ifade etmek ve aynı zamanda birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, hane içi işlerin fiziksel boyutunu oluşturan ve pratikte daha somut ve görünür olan yemek, temizlik ve alışveriş yapmak gibi eylemlerin görünmeyen bir boyutu, feminist yazında, yaygın bir biçimde “ev yönetimi” olarak adlandırılmıştır (Mederer 1993). Son zamanlarda ise hane içi ev işleri ve bakım emeğinin fiziksel eylem boyutundan ayrı olarak değerlendirilmeyen veya ihmal edilen arka planı, “bilişsel emek” (*cognitive labor*) (Daminger 2019) ya da “zihinsel emek” (*mental labor*) (Offer 2014; Roberston vd. 2019; Waldrop 2022) olarak adlandırılmakta ve bu emek boyutuna odaklanan çalışmalar çoğalmaktadır.

Daminger (2019) “bilişsel emek” (*cognitive labor*) olarak adlandırdığı emek türünü, fiziksel ve duygusal emekten farklı olarak tanımlamaktadır. Bilişsel emek; ihtiyaçların öngörülmesi (*anticipation*), bu ihtiyaçların karşılanması için var olan seçeneklerin belirlenmesi, bu seçenekler arasından birine karar verilmesi ve verilen kararın sonuçlarının izlenmesi üzerine harcanan emeğin tümü olarak ele almaktadır. Daminger’e (2019) göre, bilişsel emeğin ilk iki maddesi öngörme (*anticipation*), üçüncüsü karar verme (*decision*)

making) ve dördüncüsü de *izleme* (*monitoring*) olmak üzere üç aşamada gerçekleşmektedir. Ayrıca yazar bilişsel emeğin, fiziksel ve duygusal emeğe benzer bir biçimde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayanarak gerçekleştiğini iddia etmiştir. Konuyla ilgili olarak heteroseksüel çiftlerle gerçekleştirdiği derinlemesine görüşmeler; kadınların, bilişsel emeği, erkeklere göre daha fazla üstlendiklerini ortaya koymuştur. Kadınlar, bu emek türünü en çok öngörme ve *izleme* aşamalarında üstlenirken *karar vermede* daha eşitlikçi bir bölüşümün ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bir başka ifadeyle, kadınlar karar vermeye giden süreçte önceden belirleme ve sonuçları izleme gibi eylemleri üstlenirken karar vermede çiftler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinin yeniden biçimlendiği ve kısmen kapsayıcılığının arttığı belirtilmiştir.

Robertson ve diğerlerinin (2019) “zihinsel emek” (*mental labor*) üzerine sadece annelerle gerçekleştirdikleri bir çalışmada; planlama, yönetme ve öngörme gibi kategorileri içeren çocuk bakımı ve ev işlerine dair zihinsel emeği, annelerin babalardan daha fazla oranda üstlendiklerini göstermiştir. Offer (2014) çift-çalışanlı hanelerdeki anne ve babaların, ücretli emek ve hane içi karşılıksız emek arasında ne oranda “zihinsel emek” yayılım (*spillover*) yaşadıklarına odaklanmıştır. Başka bir deyişle, babaların daha çok işe dair meselelere zihin yorduklarını ancak hane içi işlere dair meselelere harcadıkları zihinsel emeğin bundan etkilenmediğini; buna karşın, annelerin işe dair meselelere harcadığı zihinsel emeğin hane içi işlere dair meselelere ve boş zamana da yayıldığını göstermiştir. Çalışma, aynı zamanda, hem anne hem de babaların zihinlerini ailevi meselelere eşit seviyede yordüğünü ancak bu zihinsel emeğin sadece annelerin psikolojik iyilik hallerini (*well-being*) olumsuz etkilediğini de ortaya koymuştur. Dolayısıyla hem işte hem evde üstlenilen zihinsel emek ve iş-ev arasındaki bu geçişler, kadınların yükünü ikiye katlamakta ve çift-çalışanlı hanelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini arttırmaktadır.

Tüm bunlara ek olarak, “zihinsel yüke” odaklanan çalışmalar

COVID-19 pandemisiyle birlikte artmaya başlamıştır (Dean vd. 2022; Luthra ve Haux 2022). Örneğin, Dean ve diğerleri (2022), pandemiyle birlikte daha da görünür hâle gelen “zihinsel yükü”, zihinsel ve duygusal emeğin bir bileşimi olarak ele almıştır. Yazarların, bu alanda yapılmış tüm çalışmaların derlemelerini birlikte ele aldıklarında vardıkları sonuç; zihinsel yükün görünmeyen bir yük olduğu, işe ve boş zamana yayılabildiği ve ayrıca hiçbir zaman azalmayan bir mesaiye tekabül ettiği. Bu kapsamda, zihinsel emeğin aynı zamanda duygusal emek de gerektirdiği ve birlikte özellikle de kadınların omuzlarında daha ağır bir zihinsel yük yarattığı öne sürülmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Daha önce belirtildiği gibi, bu çalışmada hem uluslararası yazında hem de Türkiye’de henüz yeni bir kavram olarak karşımıza çıkan zihinsel yükün belirli hane içi sorumluluk ve yükümlülükler bağlamında çiftler arasında nasıl paylaşıldığı anlaşılmaya çalışılmaktadır. Böylece hem kavramsallaştırmayı hem de operasyonelleştirmeyi amaçlayan ve nicel araştırma yöntemine dayanan bu çalışma; keşif (*exploratory*) araştırmasına dayanmakta, dolayısıyla betimsel nitelik taşımaktadır. Araştırma yönteminin belirlenmesinde en önemli faktör araştırma sorusunun nicel yöntem kullanımını gerektirmesi, yani hane içi karşılıksız emeğin zihinsel yükünün çiftler arasında ne şekilde dağıldığının incelenmesi için anket uygulamasının uygun olmasıdır.

Anket

Bu çalışma, “Eşit Bakım Günü” (*Equal Care Day*) girişimi, Johanna Lücke ve klische*esc e.V. tarafından oluşturulan *Do You Equal(ly) Care @ Home?/The Mental Load Self-Test* belgesine¹ dayanmaktadır. Söz konusu

belgede yer alan orijinal sorulardan farklı olarak bu çalışmada sosyo-kültürel koşullar ve özelliklere ek olarak katılımcıların koşulları ve özellikleri gözetilerek yeni sorular eklenmiş ve soru biçimi değiştirilmiştir. Orijinal sorular belirli eylemlere günlük, haftalık, aylık ve yıllık ne kadar zaman ayrıldığını ölçmeye çalışmaktadır. Bu çalışmada, katılımcıların cinsiyetine bağlı olarak eylemin gerçekleşmesinden önceki arka planındaki zihinsel süreçleri işaret eden *düşünme* ve *planlama/organize etme* sıklığının ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu durumda, eylemi yapan (“ben”, “partnerim/eşim” veya “başka bir üçüncü kişi”) değil, bu eylemi çiftler arasında düşünen ve/veya planlayan/organize eden kişinin kim olduğu diyadik (ikili) analizle anlaşılmaya çalışılmıştır. Diyadik yöntemden kasıt; çiftlerin bir birim (*unit*) olarak ele alınması, dolayısıyla da çiftlerden herhangi birinin verdiği yanıtın ilişkisel yani o ikiliğe dair olmasının kabulüdür (Aydoğan ve Özbay 2015). 5’li Likert ölçeği ile sorular “her zaman ben ...” ve “hiçbir zaman ben ...” zaman aralığında değişmektedir. Bu diyadik yöntem sayesinde katılımcıların yanıtları sadece kendilerinin zihinsel yükünü değil, aynı zamanda eşleriyle aralarındaki ilişkide zihinsel yükün nasıl bölüştüğüne dair bir fikir de sunmaktadır. Bir diğer deyişle, “her zaman ben...” diyen bir kadın katılımcı zihinsel yükün çiftler arasında tamamen kadın tarafından üstlenildiğine işaret ederken “hiçbir zaman ben...” diyen bir erkek katılımcı da zihinsel yükün çiftler arasında tamamen kadın tarafından üstlenildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu çalışmadaki anket, birçok yönden orijinal anketteki sorulardan farklılık göstermektedir.

Anketteki sorular, Daminger’in (2019) üç aşamalı olarak tanımladığı bilişsel emek kavramsallaştırmasının öngörme (*anticipation*) başlığı altındaki maddelerine denk düşecek biçimde hazırlanmıştır. Bu bağlamda; ihtiyaçların öngörülmesi *düşünme*, ihtiyaçların karşılanması için seçeneklerin belirlenmesi ise *planlama/organize etmeye* karşılık gelmektedir. Bu çalışma, bu iki boyuttan oluşan bir süreç olarak tanımlanan zihinsel yükü ölçmeyi amaçlamaktadır. Hem *düşünme* hem de *planlama/organize etme* boyutları altında tek tek

sorulan hane içi eylemler, altı farklı başlığa ayrılmaktadır: Ev işleri, bebek/çocuk bakımı, çocuğun eğitimi, araç bakımı, yaşlı ebeveynlere sunulan destek, kültür ve tatil aktiviteleri. Ancak bu çalışmada yazından hareketle hane içindeki zihinsel yükün heteroseksüel çiftler arasında toplumsal cinsiyete bağlı olarak paylaşımını anlamaya odaklanıldığı için anketteki söz konusu altı başlıktan sadece ikisi olan ev işleri ve ev-arac bakımını ele alınmıştır. Bu iki başlığın seçilmesinin iki sebebi vardır. Birincisi, eksik verinin en az olduğu bu iki başlıktır. Bunun temel sebebi de örneklemede çocuk ya da yaşlı bakımı sunan ya da okul çağında çocuğu olan katılımcı sayısının düşük olmasıdır. İkincisi ise bu çalışmada sadece hane içi ev işlerine dair yükümlülöklere odaklanma amacı güdülmüştür.

Tablo 1: Değişkenler, göstergeler ve indeksler

Düşünme		Planlama/Organize Etme	
Ev işleri (indeks puan aralığı: 6-30)	Yemek yapma Alışveriş listesi yapma Temizlik malzemelerini alma Faturaları/Apartman Aidatı Ödeme Online Alışveriş Yapma	Ev işleri (indeks puan aralığı: 7-35)	Yemek yapma Evi Toplama Evi Süpürme, Silme ve Toz Alma Banyo/Tuvaleti Temizleme Bulaşık Makinesini Dizme ve Boşaltma Çamaşırları Çıkarma ve Asma Ütü Yapma
Ev-arac bakımı (indeks puan aralığı: 4-20)	Araç bakım işleri Araba yıkama Benzin alma Tamir işlerini yapma	Ev-arac bakımı (indeks puan aralığı: 4-20)	Araba Yıkama Aracı Tamire/Muayeneye Götürme Araç Trafik Sigortasını Yenileme Tamir İşlerini Yapma

Görüldüğü üzere, yukarıdaki tabloda hane içi işler ve sorumluluklara dair birçok eylem listelenmektedir. Bazı eylemler hem *düşünme* hem de *planlama/organize etme* başlığı altında yer alırken bazı eylemler sadece bir başlık altında yer almaktadır. Örneğin; yemek yapma eylemi hem ne yemek yapılacağı ve ne zaman yapılacağı gibi bir '*düşünme*' kısmını hem de malzeme listelerinin belirlenmesi ve gerekirse alışverişin yapılması gibi '*planlama/organize etme*' kısmını içermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada orijinal sorulardan yola çıkılarak ve zihinsel arka plan gözetilerek eylemler listelenmiştir. Ayrıca, yapılan indeks geçerliliği (*reliability*) testlerine göre ise beş maddeden oluşan *ev işlerini düşünme indeksinin* Cronbach's Alpha değeri ,719, dört maddeden oluşan *ev-araç bakımı düşünme indeksinin* Cronbach's Alpha değeri ,793, yedi maddeden oluşan *ev işlerini planlama/organize etme indeksinin* Cronbach's Alpha değeri ,894, dört maddeden oluşan *ev-araç bakımını planlama/organize etme indeksinin* Cronbach's Alpha değeri ,771'dir. 7 ve üzerindeki değerler için indekslerin geçerli olduğu bilindiğine göre (Pallant 2002, 87) indeksler ölçmek istediğimiz başlıklar için geçerlidir.

Bu çalışmada, kadın ve erkek katılımcıların ev işleri ve ev-araç bakımına dair *düşünme* ve *planlama/organize etme* sorularına verdikleri yanıtlar diyardik olarak kodlanmıştır. Böylece, her bir erkek ve kadın katılımcının yanıtı hem kendisi hem de eşinin zihinsel yüküne işaret ediyor olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, analizlerin yorumlanmasını kolaylaştırmak adına erkek katılımcıların yanıtlarına ters kodlama (*reverse coding*) uygulanmış ve böylece indekslerde katılımcıların tümü kadın olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla 5'li Likert ölçeği ile oluşturulan indekslerin yorumlanması kolaylaşmıştır. Öyleyse, indeks puanı yükseldikçe çiftler arasında kadının zihinsel yükü artmakta ve/veya ağırlaşmaktadır.

Katılımcılar

Bu çalışmanın katılımcılarını, Ankara'daki bir vakıf üniversitesi bünyesinde çalışan akademik ve idari personelin yanı sıra temizlik, güvenlik gibi yardımcı hizmet pozisyonlarında görev alan kişiler oluşturmaktadır. Bu çalışmada uygunluk örnekleme (*convenience sampling*) yöntemi kullanılmış, dolayısıyla araştırmanın bir vakıf üniversitesi bünyesinde gerçekleştirilmesi, katılımcılara erişimini kolaylaştırdığı içindir. Bu sebeple, bu çalışmada temsili ve olasılıklı bir örnekleme ulaşma amacı ve bulguların evrene genellenmesi amacı güdülmemiştir. Gönüllülük esasına dayalı bu çalışmada, hane içi zihinsel yükün bölüşümünü anlamak amacıyla katılımcılarda aranan temel özellik-ya da çalışmanın katılımcı anlamında sınırlılığı- “katılımcının evli olması ya da partneri ile en az 6 aydır aynı evi paylaşıyor olması” şeklinde belirlenmiştir. Böylece anket uygulamasının ilk aşamasında heteroseksüel birliktelikler dışında kalan çiftlere de ulaşılması hedeflenmiştir. Uygulama süreci, üniversitenin etik kurulundan alınan izin ardından üniversitedeki tüm personele konuyla ilgili araştırma duyurusu ve koşulları sağlayanların ankete katılımı için link içeren bir e-posta gönderimiyle başlamıştır. Bu çerçevede anket, söz konusu link üzerinden 11 Ocak-7 Şubat 2021 tarihleri arasında 4 hafta boyunca erişim ve katılıma açık tutulmuştur. Aynı zaman diliminde sınırlı kalmak kaydıyla çeşitli zorunluluklar nedeniyle de kimi katılımcılara yüz yüze uygulanmıştır. Böylece, çevrimiçi ve yüz yüze uygulanan ankete toplamda 122 kişi katılmıştır. Dolayısıyla cevaplama yüzdesi %20,3'tür. Ancak 11 kişi, katılımcı olma koşullarını sağlamadığı ya da bazı temel sorulara eksik veri girildiği için bu çalışmada 111 katılımcının yanıtları esas alınmıştır.

Tablo 2: Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

	Sayı	Yüzde	Ortalama (Std. sapma)
Cinsiyet			
Kadın	76	68,5	
Erkek	35	31,5	
Yaş			36,18 (24,334)
Eğitim Seviyesi			
İlkokul ve altı	5	4,5	
Ortaokul	4	3,6	
Lise	15	13,5	
Yüksekokul	4	3,6	
Üniversite	16	14,4	
Yüksek lisans	20	18,0	
Doktora	47	42,3	
Üniversitedeki Pozisyonu			
Akademik	63	56,8	
İdari	22	19,8	
Yardımcı hizmet	26	23,4	
Hanedeki Çalışan Durumu			
Tek çalışan	35	31,5	
Çift çalışan	76	68,5	
Aylık Hanehalkı Geliri			14032,08 (10530,517)
Çocuk Sahibi			
Evet	77	69,4	
Hayır	34	30,6	
Çocuk Sayısı			
1	43	56,6	
2	30	39,5	
3	3	3,9	
Sınıfsal Aidiyet			
Alt altı	1	0,9	
Alt	8	7,3	
Orta	51	46,8	
Orta üstü	42	38,5	
Üst	7	6,4	
En Uzun Yaşanılan Yer			
Köy	1	0,9	
İlçe	13	11,7	
Şehir merkezi	97	87,4	

Tablo 2’de görüldüğü üzere, katılımcıların %68,5’i kadın %31,5’i erkektir. Yaş aralığı 26-75 yaş olarak değişen 111 katılımcının ortalama yaşı ise 36,18’dir. Katılımcıların tümü evlidir. Üniversitedeki çalışma pozisyonuna göre dağılımda ise; araştırma görevlilerinin de dâhil olduğu akademik personel katılımcıların %56,8’ini; idari personel %19,8’ini; yardımcı hizmet personeli ise %23,4’ünü oluşturmaktadır. Eğitim seviyesi ilkokul ve altı düzeyden doktora düzeyine kadar çeşitlilik göstermektedir: Katılımcıların 1/4’ü (%25,2) lisans düzeyine kadar eğitim almışken %42,3’ü doktora düzeyinde eğitim almıştır ve bu oran çalışma pozisyonu ve katılıma da paralel bir şekilde katılımcılar arasındaki en büyük orandır. Katılımcıların %68,5’i çift-çalışanlı hane yapısına mensuptur. Ayrıca, aylık hane geliri 2300-55000 TL aralığında değişmekte ve ortalaması 14032,08 TL’ye tekabül etmektedir. Katılımcıların yaklaşık %70’i çocuk sahibi olduğunu belirtmiştir ve ortalama çocuk sayısı 1.47’dir. Katılımcıların en fazla 3 çocuğu vardır ve yarısından fazlası (%56,6) tek çocukludur. Katılımcıların çoğunluğu (%87,4), en uzun süreli olarak şehir merkezinde yaşamışlar ve kendilerini sınıfsal olarak çoğunlukla orta ve orta-üstü sınıf olarak tanımlamışlardır.

Araştırmanın Bulguları

Bu çalışmada, hane içi sorumluluk ve yükümlülüklerin zihinsel yükünün heteroseksüel çiftler arasında nasıl paylaşıldığını anlamak için iki eylem -ev-işleri ve ev-araç bakımı- üzerinden düşünme ve planlama/organize etme indeksleri oluşturulmuştur. Bu indekslere uygulanan betimsel analizlerde; çapraz tablolama, korelasyon, t-test ve ANOVA testleri yapılmıştır. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi, sosyo-demografik sorular dışındaki sorulara verilen yanıtlar, analizlerin yorumlanmasını kolaylaştırmak adına erkek katılımcıların yanıtları ters kodlanarak (*reverse coding*) yapılmış ve böylece katılımcıların tümü ka-

dın olarak yorumlanmıştır.

Birçok hane içi eylemden oluşan *ev işlerini ve ev-araç bakımını düşünme ve ev işlerini ve ev-araç bakımını planlama/organize etme* indekslerine ait değerler aşağıda verilen Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3: İndeks değerleri

	Ortalama	Std. Sapma		Ortalama	Std. sapma
Düşünme			Planlama/Organize Etme		
Ev işleri	16,7959	4,08659	Ev işleri	27,0930	5,94213
Ev-araç bakımı	7,5263	3,51847	Ev-araç bakımı	6,8132	3,25546

Daha önce de belirtildiği üzere, indeks değeri ne kadar yüksekse çiftler arasında kadının zihinsel yükünün daha fazla olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda, *ev işlerini düşünme* ($\bar{x}=16,7959$, $SD=4,08659$) ve *ev işlerini planlama/organize etme* ($\bar{x}=27,0930$, $SD=5,94213$) indeks değerlerine göre kadınlar ev işlerine dair eylemlerde daha fazla zihinsel yük altındayken *ev-araç bakımını düşünme* ($\bar{x}=7,5263$, $SD=3,51847$) ve *ev-araç bakımını planlama/organize etme* ($\bar{x}=6,8132$, $SD=3,25546$) indeks değerlerine göre de erkekler ev-araç bakımına dair eylemlerde zihinsel yükün altındadır. İndekslerin altındaki yemek yapmak, temizlik yapmak gibi eylemlerin sıklığı dikkate alındığında kadınların süreklilik arz eden yoğun bir zihinsel yük taşıdığı görülmektedir. Öte yandan; araç yıkama, araç muayenesi veya tamir işleri gibi daha çok zamana yayılmış ve ortaya çıkması durumunda gerçekleştirilecek bu tür eylemlerden oluşan ev-araç bakımını düşünme ve planlama/organize etme eylemleri ise erkeklerin üstlendikleri hane içi sorumluluk alanına denk düşmektedir. Dolayısıyla, erkeklerin kadınlar kadar yoğun ve sürekli zihinsel yük altında olmadıkları söylenebilir.

İndeksler genel olarak hane içi sorumluluk ve yükümlülüklerinin anlaşılması için oluşturulmasına rağmen indeks maddelerinin her biri üzerinde

ayrıca durmak zihinsel yükün detaylıca anlaşılması için önem arz etmektedir. Tablo 4'te *ev işleri ve ev-araç bakımını düşünme* indekslerinin alt başlıklarına göre dağılımları verilmektedir.

Tablo 4: Düşünme indeks maddelerinin yüzdeler dağılımı

		Ben hiç düşünmem.	Ben daha az düşünürüm.	İkimiz de aynı sıklıkla düşünürüz.	Genelde ben düşünürüm.	Her zaman ben düşünürüm
Ev işleri	Yemek yapma (N=109)	2,8	6,4	26,6	39,4	24,8
	Alışveriş listesi yapma (N=108)	3,7	9,3	37	25	25
	Temizlik malzemelerini alma (N=111)	9,9	9	22,5	21,6	36,9
	Faturaları/Apartman Aidat Ödeme (N=109)	41,3	23,9	17,4	8,3	9,2
	Online Alışveriş Yapma (N=102)	7,8	12,7	28,4	21,6	29,4
Ev-araç bakımı	Araç bakım işleri (N=98)	66,3	20,4	5,1	5,1	3,1
	Araba yıkama (N=99)	56,6	22,2	10,1	5,1	6,1
	Benzin alma (N=100)	46	19	25	4	6
	Tamir işlerini yapma (N=110)	35,5	26,4	19,1	14,5	4,5

Ev işlerini düşünme indeksinin altındaki yemek yapmanın düşünülmesine bakıldığında çiftlerin yaklaşık %40'ında *genelde* ve %25'inde de *her zaman* kadınların düşündüğü görülmektedir. Çiftlerin yaklaşık %27'sinde, eşlerin *aynı sıklıkta* düşündüğü ve sadece %2,8'inde kadınların *hiç* düşünmedikleri belirtilmiştir. Alışveriş listesi yapma başlığına bakıldığında çiftlerin %37'sinde eşlerin *aynı sıklıkta*, %50'sinde ise *genelde* ve *her zaman* kadınların düşündüğü görülmektedir. Temizlik malzemeleri almayı düşünme konusunda ise çiftlerin %36,9'unda kadınların *her zaman* düşündüğü belirtilmiştir. Online alışveriş yapmak, alışveriş listesi yapmayı düşünmek ile paralel bir biçimde yanıtlanmıştır. Çiftlerin yaklaşık %30'unda kadınların *her zaman* online alışveriş yapmayı düşündüğü belirtilirken %28,4'ünde eşlerin *aynı sıklıkla* düşündüğü belirtilmiştir. Bunlara karşın, maddi süreçlerden biri olan faturaların ve apartman aidatının ödenmesini düşünmek başlığında çift-

lerin %41,3'ünde kadınların *hiç* düşünmediklerini, sadece %9,2'si *her zaman* kendilerinin düşündüğünü ve %17,4'ünde de eşlerin *aynı sıklıkla* düşündüğü belirtilmiştir. Görüldüğü gibi, yemek ve temizlik gibi eve ait işler kadınların daha çok düşündükleri hane içi işler olurken fatura ve aidat ödemesi gibi maddi konuların ise erkeklerin daha fazla düşündükleri sorumluluklar olduğu söylenebilir.

Ev-araç bakımına dair işlerin düşünülmesi sürecine bakıldığında ise ev işlerine asimetric bir biçimde genel olarak bütün alt başlıklarda kadınların *daha az veya hiç* düşünmedikleri görülmektedir. Örneğin, çiftlerin %66,3'ünde araç bakımı, %56,6'sında araç yıkama, %46'sında benzin almada ve %35,5'inde tamir işlerini yapmayı kadınların *hiç* düşünmedikleri belirtilmiştir. Eşlerin *aynı sıklıkla* düşünme yüzdesinin en fazla olduğu başlık, çiftlerin %25'i ile benzin almayı düşünmektir.

Tablo 5'te ise, *ev işleri ve ev-araç bakımını planlama/organize etme* indekslerinin alt başlıklarına göre dağılımları yer almaktadır.

Tablo 5: Planlama/organize etme indeks maddelerinin yüzdelik dağılımı

		Ben hiç planlamam/organize etmem.	Ben daha az planlarım/organize ederim.	İkimiz de aynı sıklıkla planlarız/organize ederiz.	Genelde ben planlarım/organize ederim.	Her zaman ben planlarım/organize ederim.
Ev işleri	Yemek yapma (N=106)	1,9	5,7	29,2	34	29,2
	Evi toplama (N=108)	0,9	2,8	31,5	38,9	25,9
	Evi süpürme, silme ve toz alma (N=104)	1	4,8	33,7	24	36,5
	Banyo ve tuvaleti temizleme (N=104)	2,9	2,9	22,1	31,7	40,4
	Bulaşık makinesini dizme-boşaltma (N=106)	2,8	13,2	34	21,7	28,3
	Çamaşırları çıkarma ve asma (N=105)	3,8	7,6	24,8	26,7	37,1
	Ütü yapma (N=89)	10,1	4,5	16,9	20,2	48,3
Ev-araç bakımı	Araba yıkama (N=93)	60,2	20,4	11,8	5,4	2,2
	Araç tamire/muayeneye götürme (N=95)	74,7	14,7	5,3	2,1	3,2
	Araç trafik sigortasını yenileme (N=95)	69,5	11,6	10,5	4,2	4,2
	Tamir İşlerini yapma (N=104)	42,3	25	15,4	13,5	3,8

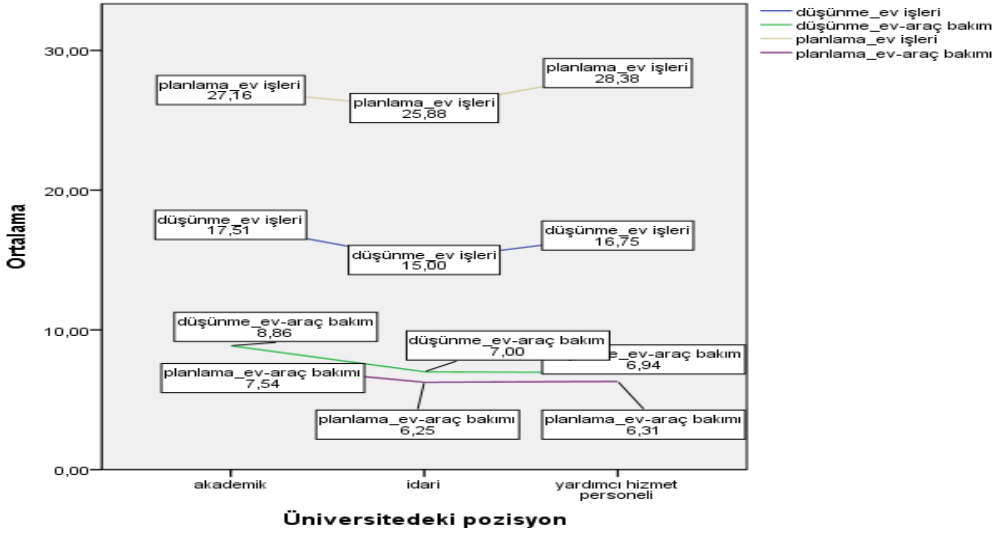
Ev işlerini planlama/organize etme indeksinin maddelerine tek tek bakıldığında *hiç* ve *daha az* seçeneklerinin diğer seçeneklere göre yüzdeler olarak daha düşük olduğu görülmektedir. Yemek yapmayı planlama/organize etme sorusuna, çiftlerin %29,2'sinde *her zaman* kadınlar, %34'ünde *genelde* kadınlar, %29,2'sinde eşlerin *aynı sıklıkla* ve sadece %1,9'unda kadınların *hiçbir zaman* yapmadığı cevabı verilmiştir. Evi toplamanın planlama/organize edilmesinde ise çiftlerin %25,9'unda *her zaman* kadınlar, %38,9'unda *genelde* kadınlar, %31,5'inde ise eşlerin *aynı sıklıkla* olduğu belirtilmiştir. Evi süpürme, silme ve toz alma başlığında ise *her zaman* kadınlar (%36,5) ve eşlerin *aynı sıklıkla* (%33,7) seçenekleri ağırlıklıdır. Banyo ve tuvalet temizleme işinin planlama/organize etmede ise çiftlerin %40,4'ünde *her zaman* kadınlar, %31,7'si *genelde* ben ve %22,1'i *aynı sıklıkla* olduğunu belirtmiştir. Bulaşık makinesini dizme ve boşaltma başlığında en yüksek yüzde %34 ile eşlerin *aynı sıklıkla* yapması olurken %28,3 ile ikinci sırada *her zaman* kadınların planlaması/organize etmesi cevabı gelmiştir. Çamaşırları makineden çıkarma ve asma işleminde çiftlerin %37,1'nde *her zaman* kadınlar, %26,7'sinde *genelde* kadınlar ve %24,8'inde eşlerin *aynı sıklıkla* planladığı/organize ettiği görülmektedir. Ütü yapma başlığı ise *her zaman* ve *hiçbir zaman* seçeneklerinin diğer başlıklara kıyasla en yüksek olduğu başlıktır: Çiftlerin %48,3'ünde *her zaman* kadınlar ve %10,1'inde *hiçbir zaman* kadınların ütü yapmayı planladığı/organize ettiği yanıtı verilmiştir.

Ev-araç bakımını planlama/organize etme indeksinde yer alan dört alt başlığında, *hiç* ve *daha az* yanıtları yüzdeler olarak ağırlık kazanmaktadır: Araba yıkamanın planlanması/organize edilmesi için çiftlerin %60,2'sinde, araç tamiri/muayeneye götürme için çiftlerin %74,7'sinde, araç trafik sigortasını yenileme için çiftlerin %69,5'inde ve tamir işlerini yapma için çiftlerin %42,3'ünde kadınların *hiçbir zaman* yapmadığı yanıtı verilmiştir. Kadınların *daha az planladığı/organize ettiği* yanıtının yüzdeleri sırasıyla; %20,4, %14,7, %11,6 ve %25'tir. Görüldüğü gibi, ev-araç bakımını düşünme başlığına pa-

ralel olarak ev-araç bakımını planlama/organize etmede de kadınlardan çok erkeklerin zihinsel yükü söz konusudur.

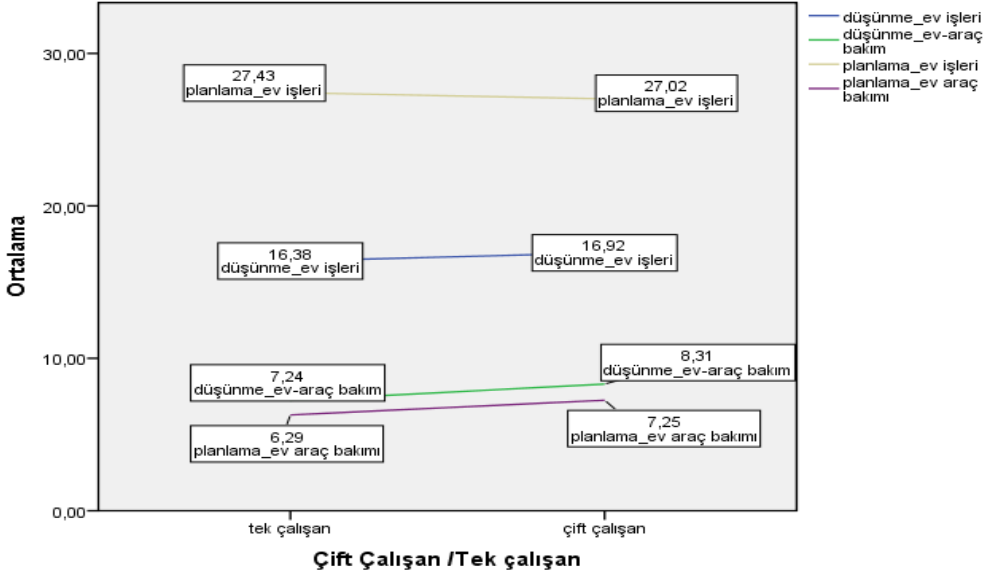
Ev işleri ve ev-araç bakımı indekslerinin alt başlıklarındaki yüzdeler dağılımlar paralellik göstermekle birlikte aralarındaki ilişkiselliğe korelasyon analizi ile bakıldığında ise *ev işlerini düşünme* ile *ev işlerini planlama/organize etme* ($r=.443$, $n=78$, $p<.000$) ve *ev-araç bakımını düşünme* ile *ev-araç bakımını planlama/organize etme* ($r=.879$, $n=90$, $p<.000$) istatistiksel olarak pozitif korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Bu korelasyon, hane içi sorumluluk ve yükümlülüklerin zihinsel yükünün *düşünme ve planlama/organize etme* boyutunda kendi içinde devam ettiğini, yani süreklilik gösterdiğini (örneğin yemek yapmayı düşünmek ve onu planlamak/organize etmek gibi) ortaya koymaktadır. Ayrıca, kısmen de olsa zihinsel yükün “ev işleri” ve “araç-tamir” şeklinde kadın-erkek arasında paylaşıldığı görülmektedir. Buradaki asıl noktalar, paylaşımın hangi toplumsal cinsiyete dayalı normlara dayanarak yapıldığı ve eylemin uygulanma sıklığı/zamanı açısından nasıl bir iş bölümü içerdiğidir. Somutlaştırmak gerekirse, yemek yapmak her gün tekrar eden bir eylem iken araç bakımı veya trafik sigortası yaptırmak gibi eylemlerin yılda birkaç defaya mahsus eylemler olması, zihinsel yük açısından da farklılık yaratacaktır. Dolayısıyla sadece eylemlerin çeşidi değil, aynı zamanda sıklığı da dikkate alınması gereken başka bir noktadır. Bu durumda, daha yoğun ve sık olan ev işlerinin zihinsel yükünün kadınlar; daha seyrek, hatta yıla yayılmış ev-araç bakımına ait eylemlerin zihinsel yükünün erkekler tarafından taşındığı sonucuna ulaşılabilir. Bu durumda, kadınların zihinsel yükünün daha yoğun ve ağır olduğunu belirtmek gerekir.

Kadın ve erkek arasında hane içi zihinsel yük paylaşımı bu şekilde gerçekleşirken farklı gruplar arasındaki benzerlikleri ve/veya farklılıkları görmek için üniversitedeki pozisyon, hane içinde çalışan sayısı, çocuk sayısı, sınıfsal statü ve gelir değişkenlerine göre analizler de yapılmıştır.

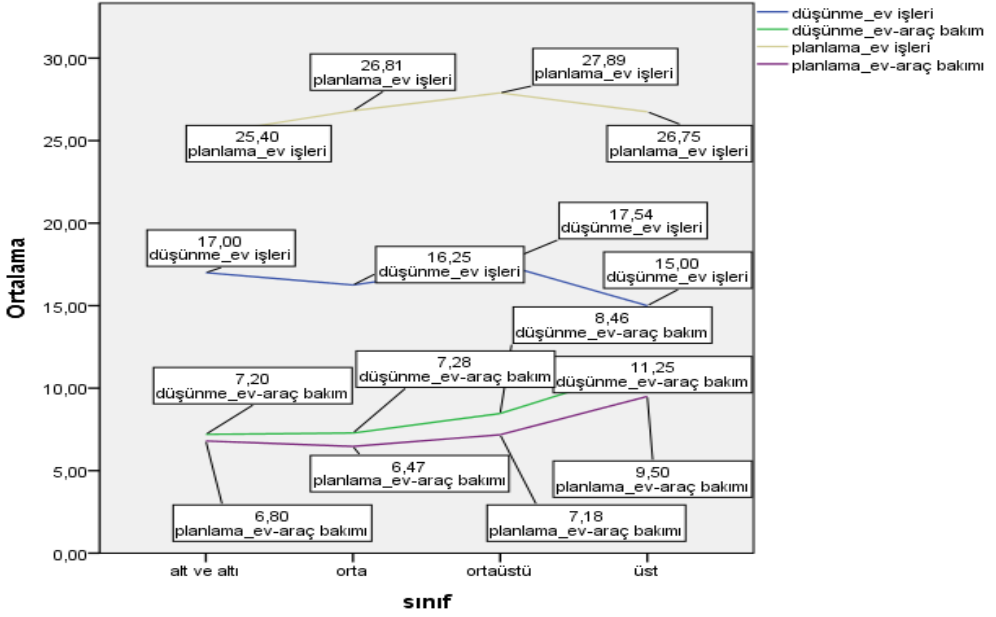
Şekil 1: Üniversitedeki pozisyona göre indeks değerleri

Akademik, idari ve yardımcı hizmet personeli olarak ayrılan üniversitedeki çalışma pozisyonlarına göre, Şekil 1’de görülen sonuçlara ulaşılmıştır. Sadece ev-araç bakımını düşünme indeksi ($F(2, 92)= 3,277, p=,042$) üniversitedeki pozisyona göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir. Akademik ($\bar{x}=8,2830, SD= 3,393$) ve yardımcı hizmet personeli ($\bar{x}=6,1364, SD= 3,46816$) arasında görülen bu farklılık, göreceli olarak, benzin almak gibi kısa süreli eylemleri de içermektedir. Bu durumun, akademik personel için evde iki aracın olması veya bir aracın hem kadın hem de erkek tarafından ortak olarak kullanılma ihtimali ile ilgili olduğu düşünülebilir. Örneğin, benzin alma eyleminde yaşanan *düşünme* boyutundaki zihinsel yüke üniversitedeki pozisyona göre detaylı bakıldığında akademik personelin “*ikimiz de aynı sıklıkla düşünüyoruz*” seçeneğini seçme oranı (%29,1) diğer personel gruplarına göre daha yüksektir (idari %19, yardımcı personel %20,8).

Şekil 2: Çalışan sayısına göre indeks değerleri

Şekil 2’de hanede çalışan sayısına göre tüm indeks değerlerine yer verilmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde istatistiksel olarak çalışan sayısı ile zihinsel yükün başlıkları arasında anlamlı bir sonuca varılmamıştır ($p>.05$). Bu sonuca benzer şekilde, çocuk sayısı ile hiçbir indeks de istatistiksel olarak anlamlı değildir ($p>.05$). Bu durumda, hanedeki çalışan sayısı ve çocuk sayısından bağımsız olarak zihinsel yükün kadınlar tarafından taşındığı görülmektedir.

Şekil 3: Sınıfa göre indeks değerleri

Sınıfsal aidiyet ayrımına göre indeks değerlerine bakıldığında (Şekil 3), sadece ev-araç bakımı düşünme indeksinde üst sınıfın diğer iki sınıfa -alt ve altı sınıf ile orta sınıf- kıyasla istatistiksel olarak farklılık gösterdiği görülmektedir ($F(3, 94) = 4,450, p = ,017$). Sınıfsal aidiyet farklılıklarına göre ev-araç bakımını düşünme indeks değerlerindeki anlamlı sonuca benzer biçimde hanehalkı gelir düzeyi ve ev-araç bakımını düşünme arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki söz konusudur ($p < .05$). Bu ilişki de, üniversite pozisyonları arasındaki farklılıklarda varsayıldığı gibi, hanedeki araç sayısı ve/veya kadın ve erkeğin aynı aracı ortak kullanımı ile ilişkili olabilir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada uygulanan analizlerden elde edilen bulgular ışığında, zihinsel yükün iki boyutunu oluşturan *düşünme* ve *planlama/organize etme* boyutlarının-

da eylemlerin yapısına göre kadına ya da erkeğe yüklenen zihinsel yük farklılaşmaktadır. Kadın ve erkek arasında zihinsel yük farklılıklarının ev işleri ve ev-araç bakımı eylemlerinde belirginleştiği, ev-araç bakımında erkeklerin zihinsel yükü daha yüksek iken ev işlerinde kadınların zihinsel yükünün yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum, hane içi sorumlulukların cinsiyetlendirilmiş yapısının zihinsel yüke de yansıdığını göstermektedir. Bu bulgulardan ortaya çıkarabilecek sonuçlardan biri de kadınların daha sık gerçekleştirilmesi gereken/beklenen eylemlerde (örneğin, yemek yapma) zihinsel yükü üstlendikleri, erkeklerin ise daha aralıklı gerçekleştirilebilen eylemlere (örneğin, araba yıkama) dair zihinsel yük altında oldukları sonucuna varılmıştır. Bu durum da kadınların hane içi emeğe dair zihinsel yükünün, erkeklere kıyasla daha sık ve ağır olduğunu göstermektedir.

Her ne kadar günümüzde evli çiftler arasında hane içi bölüşümde eşitsizlikler azalıyor gibi görünse de (İlkkaracan ve Memiş 2021) bu durum, daha ziyade, iş bölümünün fiziksel boyutunda yaşanmaktadır. Bu çalışma, zihinsel yükün daha sık ve ağır bir biçimde kadınlar tarafından üstlenildiğini ortaya çıkarmıştır. Zihinsel yükün hem daha görünmeyen bir emeğe dair olması, hem de çok önemli ve zaman harcanan bir mesai olarak görülmemesi; bu emek türünün, akademik çalışmalarda ve sosyal politika tartışmalarında yok sayılmasına neden olmaktadır. Kadınların üzerine düşen ev işleri, bakım işleri ve duygusal emek ile zihinsel yük, aynı zamanda istihdama katılımlarını ya da iş hayatlarına yayılımlarla birlikte psikolojik iyiliklerini de etkilemektedir (Offer 2014). Dolayısıyla kadınların iş-yaşam dengelerinin gözetilmesine dair atılacak her adımda zihinsel yük konusuna da önem verilmelidir. Ayrıca, ücretli çalışan kadınların haneye ve aileye dair sorumluluklarının azalmadığı bilinmektedir. Kadınların sorumluluklarına dair yaşadıkları bu çelişkili durum, Özbay'ın (1982) "çalışan kadınlar" yerine "piyasa ekonomisine katılan ev kadınları" tanımlamasını hatırlatmaktadır. Bu bağlamda, "ücretli ve ücretsiz çalışma arasındaki ayrımın kadın çalışması söz konusu olunca önemini yitirdiği"

(Dedeoğlu 2019: 147-48) göz önünde bulundurulmalıdır. Kısacası, kadının iş-gücü piyasasına katılımına ve karşılıksız emeğin tanınmasına dair yapılacak iyileştirmelerde kadın emeğinin bütünleşik yapısı gözetilmelidir.

COVID-19 pandemisi sırasında kadınların hane içi yükü daha çok üstlendikleri, hatta yüklerinin hem zaman kullanımı hem de fiziksel çıktıları anlamında daha da arttığına dair dünyanın birçok ülkesinde sayısız çalışma gerçekleştirilmiştir (Czymara, Langenkamp, ve Cano 2021; Giurge, Whillans, ve Yemiscigil 2021; Waddell vd. 2021). Bu çalışmada her ne kadar pandemiye dair özel sorular sorulmamış olsa da çalışmanın gerçekleştirildiği zaman aralığı pandeminin devam ettiği günlere denk gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın bulgularında ortaya çıkan zihinsel yük gerçekliği, pandemi sırasında daha da belirginleşmiştir. Bu bağlamda, Kandiyoti (2020)'nin de altını çizdiği gibi, hane içi iş bölümündeki daha eşitlikçi gibi görünen gelişmeler aslında bir illüzyondan ibarettir ve çiftler arasındaki toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler devam etmektedir.

Bu çalışmada, dünyada henüz yeni bir kavram olan zihinsel yük ele alınmış ve bu kavramın nicel bir çalışma aracılığıyla nasıl operasyonelize edilebileceği test edilmiştir. Böylece, Türkiye’de değersiz kılınan hane içi karşılıksız emeğin kadınların hayatlarında nasıl görünmez bir yük -zihinsel yük- oluşturduğuna mercek tutulmaya çalışılmıştır. Bu “görünmez” yük, kadınların hayatın diğer alanlarına katılımlarında nasıl bir engel oluşturabileceği ve ne tür çıktılar olabileceğine dair düşündürmesi açısından da ayrıca önemlidir. Bu anlamda da bu çalışmanın sosyal politika yapıcılarının bu konuya yönelmesini teşvik edecek bir başlangıç olması beklenmektedir.

Bu çalışmanın belli başlı bazı kısıtlamalarının olduğunu belirtmek gerekmektedir. Öncelikle, bu çalışma COVID-19 pandemisinin kısıtlamaları altında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla pandemi döneminden kaynaklanan özel durumların bulgular üzerinde etkisi her ne kadar bu çalışmada ele alınmamış olsa da söz konusu olabilir. Buna ek olarak, çok küçük bir örneklem ile gerçek-

leştirilen bu nicel çalışmadan elde edilen bulguların ulusal temsiliyet amacını taşımadığı kabul edilmektedir. Katılımcıların bir vakıf üniversitesinde çalışan personelden oluştuğu düşünülürse bu çalışmada uygunluk örnekleme kullanılması kaynaklı bazı sınırlılıklar da söz konusudur. Örneğin, üniversitedeki personelin sosyo-demografik dağılımı bilinmediği için, örneklemedeki dağılımın üniversitenin genelindeki dağılımı ne kadar yansıttığı bilinmemektedir. Ayrıca, örneklemin çoğunu orta ve orta-üstü sınıfa mensup katılımcıların oluşturması da bu çalışmanın bulgularının sınıf farklılıklarını yansıtmaya gücünü azaltmaktadır. Dolayısıyla, sınıf farklılıklarını anlamaya yönelik araştırmalar yürütülmeli ve bu araştırmalarda farklı çalışma tipine -yarı zamanlı, tam zamanlı, çalışmayan- göre de analizler gerçekleştirilmelidir. Bu çalışmada örneklemin belirleyici unsurlarından bir diğeri, evli ya da uzun süreli birlikteliği olan çiftlerle ve Ankara’da yaşayanlarla sınıflandırılmasıdır. Ancak, katılımcıların çoğunun evli olması ve kayıp veri sebebiyle bu çalışmada sadece evli çiftlere odaklanılmıştır. Türkiye’de yasal evlilik hakkı heteroseksüel çiftlere tanındığı için hetero-dışı birlikteliklere dair bir bulgu sunulamamıştır.

Ayrıca hane içi emeğin zihinsel yüküne dair gelecek çalışmalarda farklı aile tiplerinde araştırılması ve bölgesel, kır-kent farklılıklarının da göz önünde bulundurulması önerilmektedir. Bu çalışmadaki metodolojik tercih; katılımcıların anket yanıtlarının kadın ve erkek olarak iki ayrı örneklem yerine tek bir örnekleme çiftler bazında, yani, diydik olarak analiz edilmesidir. Bu tercihten kaynaklanan bazı kısıtlamalar da mevcuttur. İlk olarak, bireyin kendi deneyimlerine dair verdiği bilgiler ile eşlerinin onların adına sundukları bilgiler örtüşmeyebilir. İkincisi olarak ise bu çalışmada çiftlerden ikisiyle de görüşülmemiş, yani, aynı eyleme yönelik iki kişinin değerlendirmesi karşılaştırılamamıştır. Dolayısıyla, çiftlerden alınan ayrı ayrı yanıtlara dayanan bir çalışma da zihinsel yükün nasıl dağıldığını karşılaştırmalı olarak değerlendirebilir.

Gelecekte zihinsel yük üzerine gerçekleştirilecek çalışmalarda, bu araş-

tırmadan çıkan edinimlerin ışığında, nitel veya nicel araştırma yöntemleri kullanarak daha farklı gruplara ulaşılması önerilmektedir. Özellikle temsili gücü yüksek büyük örneklemle gerçekleştirilecek nicel çalışmalarda, regresyon alınarak çalışmanın odağındaki pratikleri etkileyen kimi değişkenlerin kontrolü de söz konusu olabilecektir. Böylelikle, karmaşık bir yapıya sahip olan zihinsel yük konusunun çok boyutlu ve test edilebilir yapısı daha sağlıklı bir şekilde ortaya konabilir. Ayrıca, küçük bir örneklem üzerinden uygulanan analizler yazında yer alan tartışmalarla örtüşen sonuçlar sunmuş olsa da söz konusu olan “görünmez” bir emek olduğu için nitel bir çalışmayla bu emeğin nasıl deneyimlendiği ve anlamlandırıldığı da irdelenmelidir. Boylamsal veri toplanarak önemli yaşam evreleri arasındaki geçişlerde zihinsel yükün nasıl şekillendiğinin anlaşılması da toplumsal cinsiyet eşitsizliğini anlamak açısından önemli olacaktır. Dolayısıyla, zihinsel yükün mekanizması ve nedenlerine odaklanacak hem daha derinlemesine nitel hem de daha geniş kitlelere ulaşacak ulusal temsiliyet gücü yüksek nicel çalışmalara ihtiyaç söz konusudur. Bu çalışma, bu ihtiyaçların gösterilmesini ve ulusal yazına yeni kavramların eklenmesini amaçlayarak bir başlangıç yapmıştır.

1 Soruların İngilizce versiyonu için bakınız: <https://equalcareday.de/wp-content/uploads/2021/02/mental-load-home-en.pdf>

Kaynakça

- Akkan, Başak. 2018. "The Politics of Care in Turkey: Sacred Familialism in a Changing Political Context." *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 25(1): 72-91.
- Atasü-Topçuoğlu, Reyhan. 2022. "Gender Inequality, The Welfare State, Disability, and Distorted Commodification of Care in Turkey." *New Perspectives on Turkey* 66: 61-87.
- Aybars, Ayşe İdil, Fatma Umut Beşpınar, ve Hediye Sibel Kalaycıoğlu. 2018. "Familialization of Care Arrangements in Turkey: Questioning the Social Inclusion of 'the Invisible'." *Research and Policy on Turkey* 3(2): 115-137.
- Aydoğan, Didem, ve Yaşar Özbay. 2015. "Çiftlerde ilişkisel yılmazlık ve ilişkisel profesyonel yardım arama: İkili (dyadic) analiz." *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal* 5(44) : 109-121.
- Bittman, Michael, Paula England, Liana Sayer, Nancy Folbre, ve George Matheson. 2003. "When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work." *American Journal of Sociology* 109(1): 186-214.
- Bolak, Hale Cihan. 1997. "When Wives are Major Providers: Culture, Gender, and Family Work." *Gender & Society* 11(4): 409-433.
- Coltrane, Scott. 2000. "Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work." *Journal of Marriage and Family* 62(4): 1208-1233.
- Czymara, Christian S., Alexander Langenkamp, ve Tomas Cano. 2021. "Cause for Concerns: Gender Inequality in Experiencing the COVID-19 Lockdown in Germany." *European Societies* 23(sup1): S68-S81.

- Daminger, Allison. 2019. "The Cognitive Dimension of Household Labor." *American Sociological Review* 84(4): 609-633.
- Dean, Liz, Brendan Churchill, ve Leah Ruppanner. 2022. "The Mental Load: Building a Deeper Theoretical Understanding of How Cognitive and Emotional Labor Over Load Women and Mothers." *Community, Work & Family* 25(1): 13-29.
- Dedeoğlu, Saniye. 2000. "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye'de Aile ve Kadın Emeği." *Toplum ve Bilim* 86(3): 139-170.
- Dedeoğlu, Saniye. 2019. "Kadın Emeğinin Bütünlüğü: Ücretli ve Eviçi Ücretsiz Emek Tartışmaları." İçinde *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*, derleyen Ferhunde Özbay, 147-152. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ekiz Gökmen, Çisel. 2017. "Toplumsal Cinsiyet ve Zaman Yoksulluğu: Hane İçi Ücretli ve Ücretsiz Emek Sunumu." *Çalışma ve Toplum* 55(4): 1953-1988.
- Ekiz Gökmen, Çisel. 2022. "A New Perspective on Women's Care Burden and Employment in Turkey." *New Perspectives on Turkey* 66: 11-34.
- Esping-Andersen, Gosta. (2011). *Tamamlanmamış Devrim: Kadınların Yeni Rollerine Uymak*. İletişim Yayınları.
- Fuwa, Makiko. 2004. "Macro-level Gender Inequality and the Division of Household Labor in 22 Countries." *American Sociological Review* 69(6): 751-767.
- Giurge, Laura M., Ashley V. Whillans., ve Ayşe Yemiscigil. 2021. "A Multicountry Perspective on Gender Differences in Time Use During COVID-19." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118(12): e2018494118.

- Glavin, Paul, Scott Schieman, ve Sarah Reid. 2011. "Boundary-Spanning Work Demands and Their Consequences for Guilt and Psychological Distress." *Journal of Health and Social behavior* 52(1): 43-57.
- Gönüllü Atakan, Ayşe 2018. "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Bakım Emeği." *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16(03): 125-136.
- Hessing, Melody. 1994. "More than Clockwork: Women's Time Management in Their Combined Workloads." *Sociological Perspectives* 37(4): 611-633.
- Hook, Jennifer L. 2010. "Gender Inequality in the Welfare State: Sex segregation in Housework, 1965–2003." *American Journal of Sociology* 115(5): 1480-1523.
- İlkkaracan, İpek, ve Emel Memiş. 2021. "Transformations in the Gender Gaps in Paid and Unpaid Work During the COVID-19 Pandemic: Findings from Turkey." *Feminist Economics* 27(1-2): 288-309.
- Kadir Has Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Araştırmaları Merkezi. 2022. Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması. <https://gender.khas.edu.tr/tr/turkiyede-toplumsal-cinsiyet-ve-kadin-algisi-arastirmasi>
- Kandiyoti, Deniz. 2020. "Salgın, Modern Kadının Yaşadığı İllüzyonu Yıktı Geçti." *Gazete Duvar*, 30 Nisan, 2020. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/04/30/deniz-kandiyoti-salgin-modern-kadinin-yasadigi-illuzyonu-yikti-gecti>
- Lachance-Grzela, Mylene, ve Genevieve Bouchard, G. 2010. "Why Do Women Do the Lion's Share of Housework? A Decade of Research." *Sex Roles* 63(11): 767-780.
- Lee, Yun-Suk, ve Linda J. Waite. 2005. "Husbands' and Wives' Time Spent

on Housework: A Comparison of Measures.” *Journal of Marriage and Family* 67(2): 328-336.

Lavee, Yoav, ve Ruth Katz. 2002. “Division of Labor, Perceived Fairness, and Marital Quality: The Effect of Gender Ideology.” *Journal of Marriage and Family* 64(1): 27-39.

Luthra, Renee, ve Tina Haux. 2022. “The Mental Load in Separated Families.” *Journal of Family Research* 34 (2): 669–696.

Makal, Ahmet, ve Gülay Toksöz. 2015. (Derleyenler). Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği. Ankara: İmge Kitabevi.

Mederer, Helen J. 1993. “Division of Labor in Two-Earner Homes: Task Accomplishment versus Household Management as Critical Variables in Perceptions about Family Work.” *Journal of Marriage and the Family*, 133-145.

Memiş, Emel, Umut Öneş, ve Burca Kızılırmak. 2012. “Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli bir Analizi.” İçinde *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın*, derleyenler Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren, 159-182. İstanbul: İletişim Yayınları.

Memiş, Emel, ve Özge Özay. 2011. “Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme.” İçinde *Birkaç Arpa Boyu*, derleyen Serpil Sancar, 239-268.

Milkie, Melissa A., Dana Wray, ve Irene Boeckmann. 2021. “Gendered Pressures: Divergent Experiences Linked to Housework Time among Partnered Men and Women.” *Journal of Comparative Family Studies* 52(2): 147-179.

Offer, Shira. 2014. “The Costs of Thinking about Work And Family: Mental

- Labor, Work–Family Spillover, and Gender Inequality among Parents in Dual-Earner Families.” *In Sociological Forum* 29(4): 916-936.
- Offer, Shira, ve Barbara Schneider. 2011. “Revisiting the Gender Gap in Time-Use Patterns: Multitasking and Well-Being among Mothers and Fathers in Dual-Earner Families.” *American Sociological Review* 76(6): 809-833.
- Öneş, Umut, Emel Memiş, ve Burca Kızılırmak. 2013. “Poverty and Intra-Household Distribution of Work Time in Turkey: Analysis and Some Policy Implications”. *Women’s Studies International Forum* 41; 55-64.
- Özbay, Ferhunde. 1982. “Ev Kadınları.” *Ekonomik Yaklaşım, AİTİA, Ankara* 3 (1): 209-225.
- Pallant, Julie. 2002. *SPSS Survival Manual: A Step-By-Step Guide to Data Analysis Using*. Open University Press. Buckingham and Philadelphia.
- Robertson, Lindsey G., Tamara L. Anderson, M. Elizabeth Lewis Hall, M. Elizabeth Lewis, ve Chrsitina Lee Kim. 2019. “Mothers and Mental Labor: A Phenomenological Focus Group Study of Family-Related Thinking Work.” *Psychology of Women Quarterly* 43(2): 184-200.
- Sánchez, Alejandro R., Anetta E. Fasang, ve Susan Harkness. 2021. “Gender Division of Housework During the COVID-19 Pandemic.” *Demographic Research* 45: 1297-1316.
- Sayer, Liana C. 2005. “Gender, Time and Inequality: Trends in Women’s and Men’s Paid Work, Unpaid Work and Free Time.” *Social Forces* 84(1): 285-303.
- Toksöz, Gülay. 2016. “Transition from ‘Woman’ to ‘Family’: An Analysis of AKP Era Employment Policies from a Gender Perspective.” *Journal für Entwicklungspolitik* 32(1/2): 64-83.

- Türkiye Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. 2022. *Türkiye Aile Yapısı Araştırması*. https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/turkiye_aile_yapisi_ara%C5%9Ftirmasi_2021.pdf
- Ulutaş, Çağla Ünlütürk. 2009. “Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek.” *Çalışma ve Toplum* 2(21): 25-40.
- Waddell, Nina, Nikola C. Overall, Valerie T. Chang, ve Matthew D. Hammond,. 2021. “Gendered Division of Labor During a Nationwide COVID-19 Lockdown: Implications for Relationship Problems and Satisfaction.” *Journal of Social and Personal Relationships* 38(6): 1759-1781.
- Waldrop, Stephanie. 2022. *The Invisible Weight of Cognitive Labor*. Yayımlanmamış Master Tezi. University of Washington.

Kadın, İşçi, Genç: Kadın İşçilerin Hayat Hikâyelerinde Gençlik Dönemi

Nalan Mumcu

Hacettepe Üniversitesi

[ORCID: 0000-0003-1590-251X](https://orcid.org/0000-0003-1590-251X)

nlnmmc@gmail.com

Öz

Kadınlar hayatlarının farklı dönemlerinde, farklı yaşlarda ve farklı tarihsel dönemlerde ataerkinin de kapitalizmin de farklı yüzlerini deneyimliyorlar. Bu makale hayat hikâyelerini dinlediğim 25 kadın işçinin gençlik dönemi anlatılarını merkeze alarak yaşın toplumsal anlamını, kadınlık ve işçilik deneyimi odağında yeniden düşünmeyi amaçlıyor. İşçi, kadın ve genç olmanın maddi gerçekliğinin iktidar tarafından nasıl üretildiğinin ve yeniden üretildiğinin bilgisi kadar, hatta daha çok, öznelerin bu gerçeklikle toplumsal yaşamın birçok alanında nasıl karşılaştıklarını, zaman zaman bunları nasıl eğip büktüklerini ve kendi hareket alanlarını nasıl açtıklarını mesele ediyor. Genç kızların ev ile kurdukları ilişkileri; para kazanmanın farklı anlamlarını; evin dışını, arkadaşlık ve flört ilişkileri üzerinden konu ediyor.

Anahtar Kelimeler: gençlik, işçilik, kadınlık, deneyim, hayat hikâyesi

•••••

Geliş tarihi: 22 Kasım 2023 • Kabul tarihi: 11 Aralık 2023

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 84-119

DOI: 10.46655/federgi.1394703

Women, Worker, Young: Youth in the Life Stories of Women Workers

Nalan Mumcu

Hacettepe University

[ORCID: 0000-0003-1590-251X](https://orcid.org/0000-0003-1590-251X)

nlnmmc@gmail.com

Abstract

Women experience different facets of patriarchy and capitalism at various stages of their lives, at varying ages and in various historical periods. At different ages, they encounter different forms of domination and create different spaces for themselves. This article aims to rethink the social meaning of age with a focus on the experience of womanhood and labor, focusing on the youth narratives of 25 women workers whose life stories I listened to. As much as, or even more than knowing how the concrete reality of being a worker, a woman and a young person is produced and reproduced by power, it is also about how subjects encounter this reality in many areas of social life, how they bend and twist its meanings, and how they grow in their capacity for agency. This study deals with relations with the home, the different meanings of earning money, female friendships and dating.

Keywords: youth, labor, womanhood, experience, life stories

•••••

Arrival date: 22 November 2023 • Acceptance date: 11 December 2023

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 84-119
DOI: 10.46655/federgi.1394703

Giriş

Hayat hikâyeleri bireyi tarih içerisine yerleştirir. Tarihten ayrı birer ada olmadığımızı hatırlatır ve varlığımızın bireysel boyutunu komünal bir boyuta taşır (Randall 2014, 33). Ancak kadınların hayat hikâyeleri uzun yıllar boyunca hem tarihin hem de biyografik anlatının dikkatini çekmemiştir. “İyi bir evlat, iyi bir kız kardeş, iyi bir eş ve sonra iyi bir anne olmaktan başka amaç taşımadığı, taşımayacağı düşünülen ‘sessiz’ ve ‘olaysız’ hayatlarının kimseye ilginç gelmeyeceği” düşünülmüştür (Tekcan 2011, 147). Bu makale Çerkezköy’de, bir sanayi kentinde yaşayan ve çalışan çoğu tekstil işçisi 25 kadının “sessiz ve olaysız” hayat hikâyelerindeki gençlik dönemi anlatılarını gündemine alıp kadın, işçi ve genç olmanın anlamını feminist bir bakış açısıyla yeniden sorgulamaktadır.

“Artık çocuk değilsin” ile “dur bakalım daha o kadar büyümedin” arasında geçen gençlik yıllarında, gencin ne zaman çocuk ne zaman yetişkin

görüleceği, toplumsal normlara ve egemen olanın çıkarına göre değişir. Yaşın deneyimi ve onun toplumsal anlamı, mevcut iktidar ilişkilerinden de, bu ilişkilerin yarattığı ayrıcalıklardan ve ayrımcılıklardan azade değildir. Yaş bu nedenle doğumumuzdan bu yana geçen yılların kronolojik artışı ile çıkan matematik hesabından daha fazlasını, sosyolojik ve feminist bir bakışı hak eder. Çünkü toplumsal cinsiyet ve sınıf gibi yaş da “toplum içerisinde bireylerin hangi gruba dâhil olacağını ve dâhil olduğu grup içerisinde hem uyması gereken kuralları hem de deneyimlerini şekillendiren bir unsurdur.” (Pamuk 2018, 74) En önemlisi yaş bir kontrol aracı olarak kullanılır (Gubrium vd. 1994 akt. Laz 1998, 109). Bu nedenle yaş kategorilerini ve onlara yüklenen anlamı sorgulamak, eşitsizlik süreçlerini, egemen ideolojileri ve öznelerin bu ideolojilerle ne yaptığını analiz etmek açısından verimli bir bağlam sunar. Yaşla bağdaştırılan hak ve ödevleri, bunlara göre belirlenen itaat ve özgürlük alanlarını, buradaki kaygan ve katmanlı zemini en iyi görebileceğimiz dönemlerden bir tanesi de gençliktir.

Çalışmada kadın işçilerin gençlik dönemi anlatıları üç başlık altında ele alınacaktır: ev ve aile ile kurdukları ilişkiler, ekonomik ilişkiler ve (evin) dışı ile kurdukları ilişkiler. Bu başlıklar birbirinden ayrı şekilde kurgulanmış olsa da birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılı anlatılardır. Çalışmanın amacı, kadın işçilerin hayat hikâyelerini merkeze alarak; söz konusu toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıyı ev ile fabrika, aile ile arkadaşlık, ev içi emek ile ücretli emek arasındaki kurgusal ayrımı sorgulamaktır. Bunu yaparken de farklı genç kızlık kategorilerini, gençlik dönemi ekonomisini, tüketimi, çeyizi, iş arkadaşlığını ve flörtleri konu etmektedir. Kadın işçilerin gençlik dönemi hikâyeleri elbette bu makaledeki seçkiyle sınırlı değildir. William Randall’ın dediği gibi “hayat hiçbir zaman ‘bir şey’ ya da ‘herhangi bir konu’ hakkında değildir, hikâye de değildir” ve “kimse sadece tek bir hayat hikâyesine sahip değildir.” (2014, 12-40)

Kadın İşçilerin Hayat Hikâyeleri Üzerine Düşünmek, Konuşmak ve Yazmak

Kadın işçilerin hayat hikâyeleri üzerine düşünmek kadınlık, işçilik ve yaşın deneyimlenmesini, birbirinden bağımsız evrenlerde ilerleyen ve bir noktada kesişen özgüllükler olarak değil de “birbiri ile iç içe geçmiş toplumsal ilişkiler” (Savran 2022); “birbirini şekillendiren süreklilikler” (Young 1994) olarak görmeyi gerektirir. Söz konusu deneyim alanları “önceden oluşmuş, tamamlanmış, farklı kimliklerin kesişmesinden ziyade devinim içindeki toplumsal ilişkilerin birlikte ortaya çıkardığı somut durumlar” olarak ele alınmalıdır (Savran 2022, 13). Sınıf, toplumsal cinsiyet ve yaş gibi iç içe geçmiş üç toplumsal hiyerarşi kategorisinin izlenebileceği deneyim alanı da bir o kadar büyüktür. Geçmişle bugünü, bugünle geleceği iç içe geçiren bir sürece, doğumundan ölümüne bir hayatın olabilecek tüm evrelerine, başından sonuna bir hayatın kendisine, hatta kendinden öncesine ve sonrasına referans verir. Kamusal ve büyük başarılarla odaklanan geleneksel biyografik bakışın karşısına feminist bakışı koymak, hayat hikâyesine dâhil en küçük bir parçanın bile kolektif geçmişe ve bugüne dair verdiği ipucunun peşine düşmek demektir. Bununla birlikte kadınların tekil hikâyelerini dinlemek ve bunları kolektif bir hikâyenin birbirine yaslanan parçaları olarak yorumlamak iki yönlü bir zorluk ve tehlike barındırır. Bunlardan ilki kadınların özneliğini, hatta tekilliğini koruyarak, ama liberal bir bireyciliğe de düşmeden, hikâyelerini kolektifleştirebilmektir. Diğeri de bunu yaparken işçi kadınları yekpare bir grup olarak ortak ve tek bir kimliğe sahiplermiş gibi göstermemektir. Young (1994), bu ikilemi çözmek için Sartre’ın Diyalektik Aklın Eleştirisi’nden ödünç aldığı süreklilik (serialty) kavramını yeniden tanımlar ve “süreklilik olarak toplumsal cinsiyet” (gender as seriality)¹ kavrayışını önerir. Kavram, grup olmak için gösterilen aktif çabasının aksine, mevcut koşullar ve yapısal şartlar altında bir sosyal varoluş düzeyi tanımlar. Bu kavrayış tüm kadınların

ortak bir kimliğe sahip olduğunu ima etmeden, kadınları bir kolektif olarak görmemizi sağlar. Katılımcılar, kadın ve işçi olmak, Çerkezköy’de yaşıyor ve çalışıyor olmak, 35-40 yaşları arasında olmak gibi bir saha araştırması için yeterli ortaklıkları bulunduruyor gibi görünse de birçok açıdan birbirlerinden farklılar. Çoğu farklı coğrafyalardan göç etmiş, o coğrafyanın kültürünün taşıyıcısı durumundalar. Eğitim durumları da farklı; aralarında ortaokulu terk eden de liseye kadar okumuş olan da var. Ancak özellikle çocukluk ve gençlik dönemlerindeki benzer yapısal koşullar, kısıtlanan hareket alanları ve alan açma pratikleri, onları bir sürekliliğin parçası, toplumsal kolektiviteler olarak görebilmeyi sağlıyor. Feminist bir metodoloji olarak kolektif biyografinin işaret ettiği gibi hatırlanan olayların tekil gerçekliklerini tanımlamak yerine, bu olaylardaki güçlerin, duygulanımsal ve maddi koşulların anlamlandırıldığı bir sorgulama ve çözümleme evrenine odaklanmak, birçok kadının hayat hikâyesi parçalarıyla ne yapılabileceği ve bunun neden önemli olacağı konusunda ipucu veriyor (Gannon ve Gonick 2019, 207).

Hem araştırmanın ve görüşmelerin yapısal sınırlılıkları nedeniyle hem de oto/biyografik anlatının doğası gereği, hiçbir görüşme bütünlüklü bir anlatı halinde değildi. Sıklıkla zamansal sıçramaların olduğu görüşmelerde hiçbir katılımcıya baştan sona tüm sorularımı sormadım. Katılımcıların bir kısmıyla ilk sorunun cevabını saatlerce konuştuk. Birisinin konuşmak istemediği bir konu hakkında başka bir katılımcı uzun uzun konuşabiliyordu. Özetle her bir görüşme fragmanlardan oluşuyordu. Bu anlatılardaki en küçük parça bile kolektif geçmişimizi ve bugünümüzü nasıl aydınlatacağımızı keşfetmemize yardımcı olup, parçalı ve tamamlanmamış yollar hakkında daha fazla düşünmemizi sağlayabilir (Rogers ve Cuming 2018). Türü sınırlılıklar nedeniyle parça parça elde edinebildiğim bu hayat hikâyeleri fragmanları ile ne yapabileceğim konusunda ilham verici olan bir diğer yöntem prosopografi oldu. Prosopografi eski Yunanca’da yüz-suret anlamına gelen *proposon* kelimesinden türetilmiştir. Prosopografinin odağında, her bir kişinin tam bir bi-

yografisini oluşturmak için yeterli bilginin bulunmadığı koşullarda, kişilerin bilgilerini toplayıp analiz biriminin parçası olan bireyleri inceleyerek bir grubun, bir organizasyonun ya da bir toplumsal hareketin hikâyesinin inşa edilmesine sağladığı olanak bulunuyor (Coles, Netting ve O'Connor 2017). Bir grup kişinin yaşamları hakkında bir prosopografi içinde kaydedilen küçük ayrıntılar, incelenen tarihin, sosyal ve politik bağlamın daha canlı bir portresini çizmek için bir araya getiriliyor (Jones 2016, 72). Tarih disiplininin yeterli “belge” bulamadığı zamanlarda başvurduğu bu yöntem, hayat hikâyeleri bütünlüklü bir şekilde kaydedilmemiş olan toplumsal elitlerin ya da büyük siyasi figürlerin dışında kalan kişiler ve olaylar hakkında bilgi toplanmak istendiğinde kullanılıyor. Bu haliyle prosopografiyi feminist bir enstrüman olarak yorumlamak ve kullanmak çok da büyük bir çaba gerektirmiyor.

Kadınların parçalı hayat hikâyelerini bir araya getirmemi bazı koşullar kolaylaştırdı. Bunlardan ilki kadın olmamdır; benzer şeyler benim hayat hikâyemin de bir parçasıdır. Diğeri Çerkezköylü oluşum ve ilk gençlik yıllarımı orada geçirmiş olmam; kent ile bağımın ailem ve arkadaşlarım aracılığıyla sürüyor olmasıdır. Bir diğer katkı yüksek lisans tezim (Mumcu 2016) vesilesiyle bölgede yaptığım etnografik çalışma olmuştur. Özetle bu fragmanları bir araya getirirken görüştüğüm kadınların biyografik anlatılarından edindiğim bilginin yanı sıra kendi otobiyografim de kolaylaştırıcı oldu. Yüz yüze görüşmelerin yanı sıra bir kısmı pandemi dönemine denk gelen görüşmelerde, telefon ve Zoom gibi dijital araçları da kullandık. Buluşmak ya da konuşmak için güvenli ortamı yaratamadığımız zamanlarda anlık mesaj uygulamalarından yazışarak iletişimi sürdürdük.² Hayat hikâyelerini dinlediğim kadınların bir kısmıyla önceden az da olsa tanışıklığım vardı, büyük çoğunluğu ile ortak tanıdıklarımız var. Kimisiyle de çalışma esnasında tanıştık. Hemen hepsiyle iletişimim sürüyor.

Ev ile İlişkiler: Farklı Genç Kızlık Kategorileri

Eşitsizlik süreçlerinin toplumsal hayatın birçok alanında nasıl üretildiği ve yeniden üretildiğini, bu sürecin gençlik döneminde kadın ve işçi olma deneyiminde nelere tekabül ettiğini görmek için eve ve evle kurulan ilişkiye dair anlatılar aydınlatıcıdır. Bu ilişkinin çeşitli boyutlarını izleyebileceğimiz, farklı açılardan birbirine hiyerarşik konumlandırılmış genç kızlık kategorilerinden söz etmek mümkündür. Lüksü ve Çelik'in de (2008) dikkat çektiği ev kızı, çalışan genç kız ve okuyan genç kız kategorileri bunlardan bazılarıdır. Hayat hikâyelerinin önemli duraklarından olan bu kategoriler ve bu kategoriler arası geçiş hikâyeleri aileyi, eğitimi ve işçiliği aynı anda sorgulamamıza imkân tanır.

Ev kızı kategorisi söz konusu hiyerarşinin sıklıkla en altında görülür ve genellikle evde olma hali ve ev işiyle anılır. Ev işinin Sisifos'un lanetine benzeyen hiç bitmeyen, tekrarlı ve karşılıksız yapısı kadınların hayatlarının tüm evrelerinde ortaklaşa deneyimledikleri bir durumdur (Beauvoir 1993). Gençlik, aynı zamanda, evden ve ev işlerinden sorumlu olma deneyiminin de başlangıcıdır (Bora 2010, 167). Yine evdeki bir başka kadının, genellikle annelerinin yönetiminde sorumlu tutuldukları ev işi, ev kızları için çoğunlukla tam zamanlı yoğun bir tempoyu gerektirir. Sıklıkla görünmediği gibi, görüldüğünde de dışarıdaki işle karşılaştırılır. Ev kızlarına çalışan, “eli ekmek tutan” bir erkek kardeş, baba vs. tarafından dışarda çalışma şartlarının zorluğu sıklıkla hatırlatılır ve fabrikada geçirilen sekiz saatlik mesainin karşılığında evde olandan karşılıksız, tam zamanlı bir hizmet beklenir. Genç kadınların evden çıkıp fabrikada çalışmaya başlamaları görünmeyen emeklerini daha görünür kılarak ev işine dair beklentiyi ve sorumluluğu azaltır.

“İşe giden kızlar evde iş yapmayabiliyor. Anneler daha bir kıyamıyor. O Sinem ile Didem hiç iş yapmıyordu.” (Süreyya, 38)

Eve ve ev işine dair sorumluluk farklı yaşlarda ve toplumsal kategorilere göre çoğalan, değişen anlamlar barındırır. Gençlik dönemi özelinde bu ayırım, evli ve bekâr olma ayırımı üzerinden kurulur. Çünkü geleneksel kodlara göre genç kızların bekârken yaşadığı ev kendi evleri değildir, ancak evlendiğinde kendi evi olacaktır. Ev, ekonomik sorumluluğunun babada, ev işi idaresinin öncelikle annede olduğu, “genç kızların annelerinin yanında staj yaptığı” geçici bir evdir (Lüküslü ve Çelik 2008). Bu nedenle çalışan genç kızlar, eğer anneleri çalışmıyorsa, ev işlerinden ev kızı kategorisindekilere oranla muaf tutulabilir. Genç kızken fabrikada çalışmak nasıl bir deneyimdi diye sorduğumda çalışmak ev işiyle ilişkilendirilerek, ücretli çalışmanın bekârken daha kolay ve konforlu olduğuna işaret edildi:

“Mesela şimdi bekârken çalıştığımızda, en azından evde annemiz yemeğimiz olsun, ev işlerini olsun yapıyordu. Sen rahatlıkla uyuyabiliyorsun, işine gidip gelebilirsin.” (Zehra, 45)

“Bekârken rahatsın sabah evden çıkıyorsun akşam gidiyorsun yemeğin hazır, her şey hazır hiçbir derdin yok. Eve gideyim yemek yapayım evi temizleyeyim demiyorsun. Ama evlendikten sonra her şey kendiniz yaptığın için o yüzden zor.” (Çiçek, 36)

“Evliyken daha zor. Bekârken annen baban sağsa her şeyi onlar hallediyor. Ben yatıp kalkıyordum yemek memek her şey hazır. Çamaşırım zaten yıkanıyor. Çok güzeldi o zaman. Ama evlendikten sonra bütün işler seni beklediği için uykundan fedakârlık ediyorsun, kendini hep en sona bırakıyorsun o şekilde söyleyeyim.” (Cansu, 36)

Kadınlarla çocukluk ve gençlik dönemlerini konuşurken nostaljik tonun yükseldiği zamanlar oldu. Yukarıdaki alıntılarda da izlenebileceği üzere

bekârken/evliyken/anneyken çalışma deneyimlerini ev işiyle kıyasladıkları anlar, bu tonun en yoğun olduğu anların başında geliyordu. Kadınların gençlik dönemi anlatılarında ev, özlem duygusuyla anılmıyor; genellikle baskı, şiddet, kısıtlamalar nedeniyle kaçılacak bir yer olarak tarif ediliyordu. Evin özlemle anıldığı tek yer işçilik ve ev işi temposunun kesişiminde bulunuyor. Boym'un (2007, 7) "var olmayan belki de hiç var olmamış evlerine duydukları özlem" olarak tarif ettiği nostaljiyi kadınların gençlik döneminde iş ve ev arasında kurdukları ilişkide görebiliyoruz. Nostaljik anlatılarda, kişiler geçmişle bugünü kıyaslayarak geçmişi yüceltirler, dolayısıyla nostalji bir yandan da geçmişe duyulan özlem üzerinden bugüne dair hoşnutsuzların dile getirilişidir. Aksoy'un ifade ettiği gibi "şimdinin bilgisini içermeyen bir geçmiş yoktur" (Aksoy 2009, 23). Heilbrun, bütün öbür yasakların ötesinde kadınlar için yasaklanmış olanın öfke olduğunu hatırlatıp, nostaljinin açıkça kabul edilmeyen öfkeyi örten bir maske olabileceği konusunda bizi uyarır (1992, 10). Geçmişte, bekârken kendi sorumluluklarında olmayan ev işi, işçi kadınların bugün çalışırken en çok zorlandıkları ve eşitsizliği en derinden hissettikleri alandı. Dolayısıyla katılımcıların konuya dair anlatılarındaki nostaljik tonun, bu eşitsizliğe duydukları – ama açıkça dışa vurmadıkları – öfkeyi barındırdığını varsaymak yanlış olmayacaktır.

Kadınların gençken ve bekârken çalışmayı, hayatın ilerleyen zamanlarında (evli ya da anneyken) çalışmaya kıyasladıkları bir diğer durum ise iş ile kurdukları bağlayıcılık ilişkisi üzerinden oldu:

"Bekârken umrunda olmuyor en fazla birisiyle kavga ettiysen basar gidersin. Çünkü bekârsın sorumluluğun yok. Sana bakan bir annen baban zaten var. Kimsenin senden bir beklentisi yok zaten. Babam ben çalışana kadar zaten çalışıyordu, ben çalışmaya başladıktan sonra kızım çalışıyor deyip de işini bırakmadı, gene çalışmaya devam etti. Onun sorumlulukları vardı çünkü, bir karısı bir çocuğu vardı. Ev-

lendikten sonra benim de babam gibi sorumluluklarım oldu. Bağırsalar da çağırırsalar da işime devam etmek, susmak zorunda kalıyorum.” (Cansu, 36)

“Şöyle, o zaman bekârsın sorumluluğun yok, ama evli iken çocuklarım var, eşin var daha tabii çerçeve genişliyor, o zaman çalışmak daha zorlaşıyor yani. E tabii ki sorumluluğun artıyor sonuçta.” (Nilüfer, 39)

Özellikle çocuklara ve eve karşı hissedilen sorumluluğun fabrikada yaşadıkları eşitsizlikler karşısında bağlayıcı olduğunu çoğu katılımcı ifade etti. Genç olmak, bekâr ve çocuksuz olmak, sorumlulardan azade hareket edebilmek, Cansu'nun örneğinde olduğu gibi işverene karşı hareket alanını genişletiyor. Öte yandan, 14 yaşında, henüz reşit bile değilken fabrikada çalışmaya başlayan Süreyya için aynı bağlayıcı ilişki, ilk gençlik yıllarından ziyade, ilerleyen yaşlarında olumlu anlam yüklediği bir şeye dönüşüyor:

“Bekârken çalışmak ne kadar eğlensen de zor geliyordu. Çok zor geliyordu. Kalkıp işe gitmek işkenceydi. Çocuklarım olduktan sonra diyeyim neden çalışmam gerektiğini, o parayı ne yapmam gerektiğini biliyordum. Bilinçli çalıştığın için işkence kalmadı. Ne sabah kalkmak zor geliyor, ne gece çalışmak zor geliyor. Çünkü bilinçlisin. Bu işi yapacaksın bu parayı kazanacaksın. Nedenini biliyorsun. Çalışmanın ne olduğunu bilmediğin bir yaşta eğlenmek istiyorsun, gezmek istiyorsun ama buna hakkın yok, çalışıyorsun. Ama yaş geçtikten sonra daha iyi anlıyorsun. Çocukların da olunca onlar için çalıştığını ya da kendin için bir şeyler yapmak için çalışman gerektiğini biliyorsun. Bilinçle alakalı, olgunlukla alakalı. Bana hiç de kolay gelmiyordu yani bekârken çalışmak açıkçası. Çalışmasam gezecektim.” (Süreyya, 38)

Anneliğe yüklenen sorumluluk hissini bilinçlenmek ve olgunlaşmak olarak tarif ederek, bunun çalışmayı kolaylaştırdığını söyleyen Süreyya ile aynı sorumluluk hissini işe ve işverene karşı onun elini kolunu bağlamasından şikâyet eden Cansu'nun, birbirinin tersi gibi görünen anlatılarının ortaklaştığı bir şey var ki o da, kadın ve işçi olarak toplumsal normlarla kısıtlanan hareket alanlarıdır. Cansu çalışma yaşamındaki eşitsizliğe itiraz edebilme kapasitesinin kısıtlanmasından söz ederken, Süreyya gençlik döneminde fabrikada çalışmanın sınırlayıcılığından söz ediyor. Her iki anlatı da, annelik ve fedâkarlık anlatısının içerdiği sorumluluk hissini, kadın işçiler tarafından nasıl deneyimlendiğine işaret ediyor. Anlatı, dünyaya ilişkin deneyimlerimiz ile deneyimleri tanımlama ya da anlamlandırma çabalarımız arasında bağlantı kurar (Riessman 1987, 172). Kadınlar, işle kurdukları bağlayıcı ilişkiye, yani çalışma zorunluluğuna hayatlarının hangi döneminde olduklarına bağlı olarak farklı anlamlar atfedebiliyorlar. Süreyya da işçilik ve gençlik deneyimi ile bu deneyimlerin anlamını annelik üzerinden birbirine bağlıyor.

Toplumsal olarak kabul görme isteğinin yoğunlaştığı gençlik döneminde genç, hangi kimlikten olursa olsun tüketim nesnelere yönelir/yönlendirilir. Ya da bunların yokluğu duyumsanabilir. Ev kızı, çalışan ya da okuyan kategorilerinin birbirleriyle kıyaslandığı bir diğer konu da tüketim ve popüler kültür oldu. Katılımcılar çalışmadıkları dönemlerini anlatırken, çalışan genç kızlara bakışlarını sıklıkla “özenmek” olarak tarif ettiler:

“Şimdi köyde maddi durum pek yok, gelir yok annede babada. Yani özeniyorsun görüyorsun mesela senden birkaç yaş [çalışan] büyük kızları, ablaları. Üstlerinde başlarında güzel, yeni temiz kıyafetler, saçları başları yapık. (...) Hani onları öyle görünce. Hani sende de bir eziklik var, bir eksiklik var. Doğal olarak bir özentî, bir merak [fabrikaya yönelik] bir heves oluşuyordu.” (Gizem, 38)

“Onlar giyinebiliyordu çalışanlar, biz okula gidiyorduk, bize ne verirler onları giyiyorduk. Ama onlar bakımlıydı. Küçük bir yer, insanlar belli. Zengin kızları ile çalışan kızlar fark edilebiliyordu. Bakabiliyordu kendilerine. Ben de okumamış olsam tabi ki onlarla işe gitmek, kendime bakmak ister[d]im.” (Süreyya, 38)

Ev kızlarından ve okula giden kızlardan farklı olarak işe giden genç kızların alışveriş yapıp, üst baş alabilmelerinde, para kazanıyor olmalarının yanı sıra evden kamusal alana çıkmalarının da etkisi vardır. Okuyan kızlar da okula giderek kamusal alana çıkarlar ama bu mekânın kendine ait tek tip bir kıyafeti, üniforması olduğundan üst-baş alımı o kadar da önemli değildir. Fabrikada da işçilerin çalışırken giymeleri zorunlu tutulan önlükler/formalar vardır ama işe önlükle gidilmez. Evden çıkıp makine başına geçene kadar birçok karşılaşma yaşanır. “Âlem içine çıkmak/karışmak” olarak ifade edilen, genç kızların kamusal alandaki varlığına ilişkin bu durumun aile üyelerince kabulünde birkaç etken söz konusudur. Hangi yaşta olduğu fark etmeksizin okuyan genç, çocuk kategorisinde görülür. Çalışan, “eli ekmek tutan” genç kız bir yetişkin olarak kamusal alanda aileyi temsil etmektedir. Bu nedenle hâlihazırda kamusal alanda yer almış aile bireyleri giyimini önemini teslim eder:

“Ben de istedim tabi bir şeyler alayım. Abime dedim, gidelim alışveriş yapalım. Ben bilmiyorum nerede ne satılıyor, köyümüzde de değil başka bir yere gidicez. Köyde bir şey yok, köyden Saray’a gidicez. Abim biliyor mağazaların yerini, ben bilmiyorum nerede ne satılıyor. Gidelim bana üst baş bir şeyler alalım dedim o da dedi ‘ben de aynı şeyi düşünüyordum zaten abicim’ dedi. ‘Alem içine gidiyorsun’ dedi, ‘herkes giyiniyor şıkır şıkır’ dedi. Sen dedi ‘hep aynı pantolonla şeyle gidiyorsun’ dedi. Sonra gittik, maaşımı çektik. Çok iyi hatırlıyorum

Rodi mağazasına gittik, bana iki tane kot pantolon, üç tane sweatshirt bir de mont almıştık.” (Gizem, 38)

Çalışmıyor olsa belki de mağazadan satın aldıklarının bir tanesini alabilmek için bile günler boyu süren kavgalar etmesi, uzun süreli tartışmalara göğüs germesi gerekeceksen Gizem’den önce işçileşen abisi, kamusal alana uygun kılık kıyafet için hem ön ayak oluyor hem de maddi destekte bulunuyor. Söz konusu bu desteği, genç kızın kamusal alandaki özgür varlığının evdekiler tarafından kabulü yerine, ailenin dışarıdaki temsiliyeti olarak düşünmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira genç kızlar ve aileleri arasındaki ataerkil pazarlık³ kadınların çalışmaya başlamaları ile sonlanmaz.

Hayat hikâyelerini “başımıza gelenler” olarak anlamaya ve aktarmaya meyilli olsak da, hayatları erkek egemen toplumda türlü kısıtlamalar ve kesintilerle ilerlemiş kadınlar söz konusu olduğunda, hayat da hikâyeye de bununla sınırlı değildir. Hikâyenin içerisine dâhil olanlar kadar olmayanlar da anlamlıdır. Sustukları yerler ya da konuşurken yokluğu üzerinden anlatılan hikâyeler bunlara örnektir. “Okuyan genç kız” kategorisi, çocukken işçileşen katılımcıların hikâyelerinde yokluğu üzerinden konuştuğumuz bir konu oldu.

“Bizim oralara göre kız çocuğu okumaz. Hani o sene ortaokul mecbur olmuştu ya,⁴ geç gittiğim için ortaokulu okudum. Yoksa 5. sınıf mezunuydum. Keşke sınıfta kalaydım da liseyi bitireydim. Bi sene sonra lise de zorunlu olmuştu. (...) Ben de çok istedim ama elimde patladı. Bizim aileden dolayı, yok yani kız çocuğuna pek önem verilmiyor.” (Bahar, 32)

Toplumsal eşitsizliklere kuşaklar arası farklılıkların merceği ile bakmak, değişim ve sürekliliğe işaret ederek aktarılan toplumsal ve maddi mirası görmemize, değişimlerin ve devam eden eşitsizliklerin nasıl iç içe geçtiğini

izlememize yarar (Woodman ve Wyn 2015, 1408). Görüştüğüm kadınların yaklaşık 20 yıl önce yaşadıkları okuldan ayrılma deneyimlerinin yansımalarını, bugün hem kendileriyle hem de çocukları ile kurdukları ilişkide izleyebiliyoruz. Bu yansımalar; duygusal repertuarlarında öfke, hayal kırıklığı, pişmanlık ve utanç olarak yer buluyor:

“Ah en büyük hayalim oydu. Ah en büyük hayalim oydu. Ya benim en çok hayalim anaokulu öğretmeni olmaktı çocuklarla, çocuklarla vakit geçirmeyi çok severdim. Hala da seviyorum ama hani öğretmen olarak daha bir farklıydı. Çok istedim.” (Gülşen, 34)

“Bu durumdan çok pişmanım açıkçası, çok çok pişmanım. En büyük hayalim polis olmaktı. Hala içimde bir ukdedir yani. En büyük hayalim oydu yani.” (Çiçek, 36)

“Benim annem ameliyat olduğunda ben arkadaşımı gördüm hemşire olmuştu. Ona bakarken gözüm dolmuştu. Babama döndüm, baba o kız değil mi, onun ailesi aile değil mi? Niye hayatımı mahvettiniz. Hiçbir şey söyleyemedi.” (Bahar, 32)

“İşçi temsilcisi seçildim. Aslında ilk okul mezunu seçmiyoruz dedi Ufuk Bey [müdür]. Sonra dedim ki ya öyle demeyin ya Ufuk Bey, zaten o içimde bir yara hani okumak istedim de okuyamadım. O içimde zaten bir yara dedim. Bazen utanıyorum bile söylemeye hani ilkokul mezunuyum diye.” (Semiha, 49)

Eğitimin hem sınıfsal eşitsizliğin hem de cinsiyet eşitsizliğinin tek ve mutlak çözümü olarak varsayılması, yokluğununsa tüm bu eşitsizliklerin müsebbibi görülmesi nedeniyle okul üzerine konuştuğumuz zamanlar

görüşmelerin duygusal yoğunluğunun ve tonunun en yüksek hissedildiği zamanlardandı. “Eğitimli kelimesi kapsayıcı bir terimdir. Aslında formal eğitimle az çok ilgisi olan bütün bir deneyimler ve duygular silsilesine işaret eder.” (Sennett ve Cobb 2017, 39) Bourdieu’nün sermaye kavramını duygular alanına çekerek, duyguları sınıflı ve cinsiyetli habitusun bir parçası olarak gören Reay işçi sınıfından annelerde, okul ve eğitim konusunda çocuklarının duygusal yaşamlarını yönetme girişimlerine eşlik eden, kendilerine ait güçlü duygusal tepkilerin olduğundan söz eder (2004, 61). Bu durum, katılımcıların çocuklarının eğitimleriyle kurdukları ilişkide de gözlemlenebiliyordu:

“Hep hayalimde bir hemşire[lik] vardı. Çocuklara diyorum zaten bir taneniz bari olsun. Ben olamadım siz olun. Nedense hep böyle bir hayalimde bir hemşirelik vardı yani.” (Sevinç, 37)

“Şu an çocuğa onu söylüyorum, bir polistir şeydir onların üniformaları çok hoşuma gidiyor. Kızıma da diyorum onu senin üzerinde görmek isterim, hakikaten isterim.” (Gamze, 38)

“Şu hayattaki en büyük pişmanlığın nedir” diye sorduğumda “okulu bırakmak ve erkenden evlenmek” diye yanıtlayan, “iyi ki yaptım dediğin şeyler neler” dediğimde “çocuklarım” diyerek yanıt veren Süreyya’nın (38) kızının üniversiteyi kazandığını ve kayıt işlemleri için şehir dışına gidip geldiklerini öğrendikten sonra tebrik etmek için aramıştım. Kayıt esnasında yaşadığı heyecanın kızınınkinden daha çok olduğunu, bu durumu kayıt görevlisinin dâhi fark ettiğini, eli ayağı dolaşınca görevlinin “sen mi kayıt oluyorsun kızın mı belli değil” dediğini eğlenerek anlatmıştı. Süreyya kendi hikâyesine kızını üzerinden de olsa üniversiteyi dâhil etmiş, gençlik hayalini kısmen gerçekleştirmişti.

Nostalji geçmişe, hayaller geleceğe yöneliyor gibi görünse de nostaljik

anlatıya benzer bir şekilde hayaller üzerine konuşmalar da geçmişle geleceğin, gelecekle bugünün kesiştiği noktada bulunuyor.

“Eğer ki bir kızım olursa, şu anda ezan okunuyor bak, hep böyle söylerim, eğer Rabbim bana kız evladı verirse, kız çocuğu nasıl büyütülür ben onlara göstereceğim. Kendi ailemin gözüne sokacağım. Ben o çocuğu dinleyeceğim, ben o çocukla arkadaş olacağım. Ben o çocuğun hayallerinin peşinden gideceğim.” (Bahar, 32)

Otobiyografik anlatılar kadınların kuşaklar ve sınıflar arası deneyim aktarımı süreçlerini de takip edilebileceğimiz alanlardır (Şenol ve Akşit 2011). Bahar, kendi hayat hikâyesini annesinin üzerinde uyguladığı baskı ile anlatırken, dedesinin de annesine yaptıklarını annesinin ağzından örnek veriyordu. Bu örnekle kadınlar üzerindeki baskının tarihsel birikimin bir sonucu olduğunu, kuşaklar arası taşındığını görüyoruz. Konuyu birden gelecekte olmasını umduğu kızına getiren Bahar, hem deneyimin kuşaklar arası aktarımındaki kırılmayı, hem de geçmişe yönelik öfkeyi dile getiriyordu.

Ekonomik İlişkiler: Para Kazanmak ve Ötesi

Gençler uzayan boyları, artan kas yapıları ve çoğalan enerjileriyle istihdam stratejileri ve politikaları açısından önemli bir yerdedir.⁵ Ayrıca çocuklarının olmadığı, ev işlerinin idaresi ile ilgilenmedikleri, sağlık problemlerinin daha az olduğu varsayımı, izin almayı gerektiren kurumsal işlerle daha az haşır neşir olmaları, esnek çalışma saatlerine, fazla mesaiye daha uygun görülme-leri gibi nedenlerle vardiya sistemi ile üretim yapan fabrikalar için de makbul işçiler olarak kabul edilirler:

“Benim çalıştığım yerde fabrikamız o zaman genç işçi tercih ediyordu. Çünkü genç, kuvvetli. Çalışması gerekiyor. Hemen emekli olmicak. Benim günüm doldu, aman çıkayım demicek. Hep böyle bizim gibileri seçiyordular. [...] Girdik öyle bir fabrikaya hemen hemen benim yaşlılarım, aynı yaşta.” (Gizem, 38)

Bunlarla birlikte hangi yaşta, cinsiyette ve hangi toplumsal koşulda olursa olsunlar insanlar temelde ekonomik nedenlerle, geçimlik olsun olmasın ihtiyaçları için çalışırlar. Bu yapısal gerçeklik, aileleri işçi ya da köylü olan görüştüğüm kadınlar için de elbette geçerliydi. Aile yoksulluğunun ve ekonomik güçlüklerle ilgili aile içi stresin, işçileşmedeki temel motivasyon olduğunu söyleyebilirim:

“Neden başladım? Biz Samsun’da oturuyorduk ailemle beraber. Maddi durumumuz kötüydü, buraya geldik [Çerkezköy’e]. Mecbur çalışmak gerekiyordu. Annem babam da mesela yaşları biraz daha olgundu. Onlar giremeyince mecbur biz çocukları olarak çalışmak zorunda kaldık. O yüzden başladık yani.” (Zehra, 45)

Genç kadınların istihdama katılmasının en görünür nedenlerinden biri ekonomik nedenler, en kolay kabul gören sonuçlarından biri de kadınların ekonomik olarak güçlenmeleridir. Ancak Stewart’ın belirttiği gibi, sıradan yaşamın farklı canlı yüzeylerinin üzerinden sekerek, daha büyük yapılar hakkında nihai argümanlara atlayan düşünme modelleri, şimdiki zamanın heterojen ve tutarsız tekilliklerinden oluşma biçimlerini karanlıkta bırakır (2008, 5). Yakından bakıldığında, kadınların özellikle gençlik döneminde istihdama katılmaları ile ekonomik güçlenmeleri arasındaki ilişkinin dolaylı olduğunu görmek mümkündür. Çünkü kadınların birçoğu çalışmaya başladıktan sonra maaşlarını kendileri almıyor, parayı kullanım tasarrufu çoğunlukla kendiler-

inde olmuyor. İşçileşen genç kızların eline kendi kazandıkları para çoğunlukla geçmiyor:

“Aslında ben sana en başından anlatayım; ilk çalıştığım maaşımı babama veriyordum. Ben keyfine çalışıyordum. Ondan sonra evlendim eşim askere gitti küçüktüm [17 yaşında] evlendiğimde... Ondan sonra kayınpederim almaya başladı. Ondan sonra eşim geldi [askerden] eşim aldı kartımı. Kartım hep birilerindeydi.” (Süreyya, 38)

“Ne yaptım. Babama verdim. Ben hiç almadım ki hep babamdaydı zaten. Sonra zaten dört beş ay sonra kart çıkarttılar bize. Bir daha hep babam çektiydi.” (Sevinç, 37)

“Açıkkası şimdi kendi parayı kazanıyorsun ama ailenin durumu çok iyi değil o yüzden ailene veriyorsun, kazandığım bütün parayı aileme veriyordum.” (Çiçek, 36)

“Başka şansın alternatifin yok ki. Bir süre evet. Bir süre verdim. Uzunca bir süre verdim.” (Gizem, 38)

Ekonomik açıdan doğrudan güçlendirmese de bu maddi kazanımı yok saymak, maaşın kadınları başka anlamlarda güçlendirmediğini söylemek de eksik olacaktır. Maaşlarını babalarına veren, hatta genelde maaş kartları doğrudan babalarında olan ve o parayı hiç görmeyen genç kadınlar, bir yandan aile ekonomisine destek olarak, kendilerine şiddet olarak yönelmesi muhtemel, aile içi stresi azaltıyor, bir yandan da kendi ekonomik kapasitelerini görerek ve göstererek hareket alanlarını genişletip, güçlenebiliyorlar. Çeşitli biçimlerde şiddet ve engellemeye maruz kalan kadınların, pek çok durumda bu engel ve baskıların içselleştirilmesi ile biçimlenen deneyim alanını “öznellik kapa-

sitesinin örselenmesi” olarak tarif eden Bora ve Üstün, öznelik kapasitesini, insanların içinde yaşadıkları toplumsal ilişkileri yeniden üretmek, bunu yaparken de kendileri için hareket alanı açmak, güçlenme olanaklarına işaret etmek için kullanıyorlar. Çünkü “özneler, içinde biçimlendikleri bu bağlamın ve ilişkilerin ürünü olmaktan fazla bir ‘şey’dirler; değişim potansiyeli de bu ‘fazlalık’la ilişkilidir.” (2005, 17) Güçlenmek bazen güç potansiyelini görmek ve göstermekle başlayabiliyor. İlk maaşını aldığı anda ne hissettin, kendini daha güçlü hissettin mi diye sorduğumda Sevinç ve Sunay ilk maaşını aldıklarında değil de, çalışabildiklerini, tasarrufu kendilerinde olmasa da para kazanabileceklerini, değişim potansiyelini fark ettiklerinde güçlendiklerini anlatanlardandı:

“Vallahi ilk başlarda hissetmedim... Allah biliyor ya. Ama mesela yani o zamanlar birkaç sene sonra hani artık her şeyi kendimiz yapabilir gibi şeyler oluşmaya başlamıştı yani. Evet yani artık yapabiliyorsun, yani nasıl olsa çalışıyorsun, öyle bir şeyim vardı yani bir hissim vardı.” (Sevinç, 37)

“Annem laf söylese bile şey diyordum, ben çalışıyorum, ben bu eve para getirebiliyorum ama çalışmadığın zaman onu diyemiyorsun.” (Sunay, 38)

Kadınların gençlik dönemlerinde maaşlarının kullanım tasarrufuna yönelik sorduğum sorulara verdikleri yanıtlar birbirine benziyordu: “Aileme verdim.” Bu gerçeklik, egemen ideolojinin öznelere ne yaptığını anlamak açısından önemlidir. Ancak bununla birlikte Bora ve Üstün’ün vurguladıkları gibi, “egemen ideolojinin biçimlendirdiği davranış kalıpları ve değerlerin, bunları deneyimleyenler tarafından nasıl yorumlandığını, nasıl eğilip büküldüğünü ve kırıldığını; öznelerin ‘uyum’ ve ‘direniş’ten farklı seçenekleri

olduğunu, bunların pratikte nasıl işlediğini, dönüştüğünü görmek” de önemlidir (2005, 17). Eğer hayat hikâyelerini dinlemiyor da “maaşınla ne yaptın?” sorusunun cevabını almak istiyor olsaydım hikâyeye burada bitebilirdi. “Aileme verdim” cevabı ile hikâyeyi bitirmeyip “hepsini mi?” diye sorduğumda anlatılan fazla mesailer ile kurulan ilişkiler bunun açık örneklerinden biriydi.

Görüştüğüm kadınların birçoğunun gençlik dönemlerinde asgari ücret olan maaşları bankaya yatırılırken, daha fazla vergi ve sigorta primi ödemek istemeyen işverenin fazla mesai ücretini elden ödemesi yaygın bir uygulamaydı. İşveren tarafından bordrolara yansıtılmayan, kayıt dışı tutulan bu ödemeler, işçiler açısından eksik prim yatırılması, kıdem tazminatı, fazla mesai ücretinin hakedilenden düşük olması gibi hak kayıplarına neden olabiliyor. Bunların yanı sıra işverenin kendi çıkarları için devlet nezdinde kayıt dışı tuttuğu ve düzensiz bir şekilde yaptığı bu ödeme, maaş kartlarına el koyan, koymasa bile genellikle asgari ücret olan maaşın ne kadar olduğunu bilen, harcamanın hesabını sorabilecek olan babaya karşı da kayıt dışı tutulabilecek bir ekonomi anlamına geliyor. Bu özellikleriyle devlet nezdinde kayıt dışı olduğu gibi baba nezdinde de kayıt dışı olan bu gelir, genç kızların kendileri için kullanabilecekleri kayıt dışı ekonomik alan anlamına da geliyor.

“Mesailerimi kendime ayırıyordum, normal maaşımı komple aileme veriyordum.” (Sunay, 38)

“Tabii canım yani o zaman istedi [babam] verdik. Mesailerimi elden alıyordum. O mesailerimi annem biriktiriyordu, bak o konuda şey yok. Mesai paralarını yatırmıyorlardı bankaya. Annem hep onlarla hep ya künye yaptırıyordu ya şey hep böyle bir altın hep bir şey yapıyorduk yani.” (Sevinç, 37)

Genç kadınların fazla mesaiye kalmalarında teşvik edici olan bu pra-

tik kısa vadede onlar için ekonomik bir hareket alanı yaratsa da uzun vadede hak ettiklerinden daha az kazanmalarına, eksik SGK primi nedeniyle daha geç emekli olmalarına, fazla mesainin yarattığı yorgunluk ise iş kazalarına neden oluyor.

Şimdilerde okumayan genç kızların fabrikada çalışması aileleri tarafından eskiye göre daha kolay kabul görse de görüştüğüm kadınların gençlik zamanlarında evden çıkıp fabrikaya gidebilmeleri için bazı ataerkil pazarlıklara girişmeleri gerekiyordu. Bu pazarlığın birisi de çeyiz üzerinden yapılan pazarlıktır. Evin geçimlik sorumluluğu öncelikle babada ve ailenin diğer erkeklerinde görüldüğünden doğrudan evin ihtiyaçları yerine genç kızların çeyiz için çalışmaları birçok bakımdan makbul işçilik olarak kabul ediliyordu:

“Evet her şeyi kendim yaptım. Hem aileme yardım ediyordum maddi açıdan hem de kendi çeyizimi yaptım.” (Çiçek, 36)

“O zaman her şeyimi kendim yaptım öyle. [...] Son çıkışımla da beyaz eşyalarımı almıştım. O zaman çeyizde yatak odasında tül, oturma grubu falan alınıyordu, hep onları almıştım yani hepsini. Babama dedim zaten düğünümü kendim yaptım ve sizinle bir şeyi yok diye.” (Sevinç, 34)

Geleneksel kodlara uygun, “telli duvaklı” bir evliliği de işaret eden çeyiz; evden çıkıp fabrikaya gitmek isteyen genç kız tarafından ailesine, buna izin veren ailesi tarafından toplumun geri kalanına iyi bir gerekçe sunuyor. Böylelikle hem ev içindeki erkeklik krizleri yatıştırılıyor hem de aile ekonomisinde çeyizin maddi yükü azaltılıyor. Ailenin ve toplumun gözünde parayı idare edebilme becerisine ve sorumluluk alabildiğine dair elinde kuvvetli bir gösterge olarak bulundurduğundan, bu durum genç kızların hem yetişkin bir

özne olarak görülmesini sağlıyor hem de genç kadını ailesi karşısında güçlü bir konuma getiriyor.

Dışarı ile İlişkiler: Arkadaşlıklar, Flörtler ve “Gizli Senaryolar”

Fabrika ortamının, özellikle ev kızları için çekici gelen özelliklerinden bir diğeri de aile, akraba ve komşu üçgeninde sosyalleşen genç kızların sosyal çevrelerini ve hareket alanlarını genişletmesine tanıdığı imkândır. Çalışmayı ve fabrikayı sevmek iş arkadaşlarını sevmekle doğru orantılıdır. Evde uydukları saati hesaba katmazsak, iş arkadaşları ile gün içerisinde aile üyelerinden daha çok zaman geçirilir:

“Şöyle bir baktığımda evden çok orada onlarla zaman geçiriyorum yeri geliyor. O yüzden sevmediğim insanlar arasında çalışırken zaten işe gitmek istemezsin, dediğim gibi sevdiğim insanlar olduğu için tabii işe daha çok hevesle gidiyorum.” (Çiçek, 36)

“Ben iş arkadaşlarımı çok seviyorum. (...) Bir gün aramasak ikinci günü mutlaka ya o arar ya ben. Ne oldu niye aramadın, bir sıkıntı mı var, bir problem mi var. İnsanın hani ailesine anlatamadıklarını bazen arkadaşlarına anlatmak iyi geliyor bence. Şimdi sıkılıyorum evdeyim.” (Gamze, 38)

Akran sosyalleşmesi her sınıftan, cinsiyetten, yaştan ve kimlikten kişiler için önemlidir. Kişiyi grubun bir organı olarak “biz bilinci” içinde tutar (Demir ve Acar 1992, 59). Biz olmak ve “ortaklık, umut edebileceğimiz en iyi şeydir ve dokunmak demektir” (Le Guin 2011, 81). Arkadaşlık da öyledir, “bir ortak yaşam deneyimi, kendimizle ortaklık içinde olduklarımızla ilişkimizin

adıdır. O yüzden herhangi bir etkinliğe, amaca önsel, bu amaçtan, etkinlikten önce edinilebilecek bir bağ değil, bir ortaklık içine girildiğinde içine girilen bir durumdur.” (Toker 2014, 33) Konu iş arkadaşlığı olduğunda bu ortaklığın tanımını daha nettir:

“Bi yere gidiyoruz. Hepimizin cebinden aynı para çıkıyor, çünkü hepimiz aynı maaşı alıyoruz. Kıyafetlerimiz bile aynı. Önlük giyiyoruz. İş dışında da aynı benzer yerlerden alışveriş yapıyoruz. Çünkü alım gücümüz aynı. Aynı mağazalardan giyiniyoruz. Akraba ya da komşularla farklı durum. [...] İş arkadaşlığı farklı, hepimiz aynıyınız ki ordasınız.” (Tülay, 32)⁶

Gündelik hayat sadece korkular, acılar, yaralar ve yoksunluklar arasında ilerlemez. “Gizli yaraları”⁷ konuşmak elbette önemlidir; ancak bunlarla nasıl baş edildiğinden, bu yaraların nasıl sağaltıldığından, unutulduğundan değil ama her zaman hatırlanmadığından söz etmek de bir o kadar önemlidir. Kadınların özellikle işçilik deneyimlerindeki zorluklarla baş edebilmelerinde biraz olsun kolaylaştırıcı bir şey varsa o da aynı zorlukları yaşayan arkadaşları ve akranlarıyla bir arada olmalarıdır. Ortaklık bazen eşitsizlikte ortaklık olsa da bunu kolektif olarak yaşamak, olan bitenin sadece kendilerinin başına gelmemiş olduğunu bilmek, hayatı daha baş edilebilir kılar. Okulda olmaları gereken yaşta fabrikada olmayı, öğrenci değil de işçi olmayı kolaylaştıran şey, tüm bu süreci arkadaşlarıyla paylaşmış olmaları, arkadaşlarla birlikte bir “biz” anlatısının içerisinde kendilerine yer bulabilmeleridir.

“Vallahi arkadaşlarım normalde birkaç tane arkadaşım okuyordu, geri kalanları çalışıyordu zaten. [...] Yani Emine, Seyhan, Necla hepimiz çalışıyorduk. Yani hep beraberdik. O yüzden çok şey [eksik] kalmadım.” (Sevinç, 37)

Egemen grubun dışında olanlar için bir toplulukla özdeşleşmek, yabancılaşmanın üstesinden gelmiş bir benlik oluşturmanın yollarından biridir. Arkadaşlarla, akran gruplarıyla bir arada olmak, kültürün bir parçası olabilmek, hayatı örgütlemek açısından da önemlidir, öğreticidir. Ev içinde kapalı kalmış, birçok sorunun yalnızca kendi başına geldiğini varsayan, yalnız hisseden kadınların çay-yemek molalarında, işe geliş ve gidişlerde, soyunma kabinlerinde ya da eğer imkânı varsa iş başındayken yaptıkları sohbetler, birbirlerine anlattıkları hikâyeler ve yaşadıkları karşılaşmalar, deneyim alışverişine de zemin hazırlar. Kadın arkadaşlığı, ortak bir dünyaya sahip olmaktır; bir dünyaya sahip olmamızı mümkün kılan bağın adıdır arkadaşlık ve eğer arkadaşlarımız yoksa bir dünyamız da yoktur (Toker 2014, 35). Bu dünyadaki karşılaşmalar kadınları güçlendirir, nefes aldırır:

“Evdeyken genç kızken annenle babanla harala gürele genç kızken... Mesela evde babanla tartıştıysan 12-8'sin uyuyamıyorsun, gidiyorsun fabrikaya ortam güzelse eğer, fabrikada arkadaşların cansa, seni dinliyorsa seni motive ediyorlar. Anlatıyorsun derdini, derdine derman olmaya çalışıyorlar, seni güldürüyorlar. Benim çok hoşuma gidiyordu, evden kaçış fabrikada nefes alışı.” (Gözde, 36)

“Arkadaşların da güzel olunca daha da eğlenceli hale geliyor. Bu sefer rutin işmiş gibi. Hani fabrikaya çalışmaya gitmiyormuş da gündelik yaptığın iş gibi geliyor. Hatta bazen evden kaçış bile oluyor. Gideyim de iki goy goy yapayım oluyor.” (Süreyya, 38)

Bazen tuvalete gitmek için bile izin alınması gereken fabrikanın gençler için sonsuz bir özgürlükler alanı sunmadığı aşikâr. Fabrikada baskının ve şiddetin farklı boyutlarıyla, yani kötü çalışma koşulları, sömürü, kılık

kıyafet zorunluluğu, zamansal ve mekânsal denetim ve hiyerarşiyle karşı karşıya kalıyorlar. Buna rağmen, fabrikayı nefes alınacak bir yer, işçileşmeyi özgürleşmek olarak düşünmelerinde evdeki baskı ve şiddete ek olarak fabrikanın akran sosyalleşmesine ve arkadaşlığa tanıdığı imkânı da sayabiliriz. Özetle, evde olmak birçok anlamda işçi olmaktan daha zor görünüyor:

“Fabrikada hata yaptığımda neden hata yaptığım soruluyor, hata yaptığımızda uyarılıyor. Babam gibi dinlemeden şiddet yok. Yadır-
ganmıyorum dislanmıyorum.” (W.A_Gözde, 36)

Gençlik aynı zamanda kadın bedeni ve cinselliği üzerindeki ataerkil tahakkümün de en yoğun yaşandığı dönemdir. Gençlik kızlık, çocukluktan bu yana öğretilen toplumsal cinsiyet rollerinin ve toplumsal normların pratikte uygulanmasının beklendiği ve bu beklenti karşılanmadığında farklı şiddet biçimleriyle tahakkümün artarak sürdürüldüğü bir dönemdir. Genç kızlara yasaklanan birçok şey vardır, bunların en başında karşı cins ile romantik yakınlaşmalar gelir.

“Düğüne çıkmıştık Bi gece sedat bütün gece bana bakmış süzmuş gözünle sevmiş karşıdan annemle babamda bunu farketmiş döverek poşet içindeki kola şişesiyle dovdulerdi beni dişli tokanin dişleri kafamın içine girmiş babanem çıkardıydı kan sel içinde tokanin dişlerini.” (WA_Gözde, 36)

“Nasıl diyim sana korkuyorsun hep böyle korkuyla büyütmüşler. [...] Belki kaçmayacaktım ben hep korku baskı korku baskı. Beni aramaya koyulmuşlar, ortalık karışmış. Ben konuşmaya diye gittim, kaçmaya diye gitmedim ki. Korkudan geri dönemedim. El ele verdik gittik başıma neler geleceğini bilmeye bilmeye...” (Bahar, 32)

“Kız olmak bir bedene sahip olmanın ne demek olduğunun öğretilmişliğinin bir yoludur” (Ahmed 2020, 46). Erginlik çağında ise gelecek, burnunun dibine sokulmakla kalmaz; vücuduna yerleşir; en somut gerçeklik halini alır (Beauvoir 1993, 302). Bahar, erkek arkadaşı ile görüşmeye gittiğinde bir şekilde ailesinin bu buluşmadan haberi oluyor ve Bahar da bunu öğreniyor. Döndüğünde olacıklardan korktuğu için o gün sevgilisiyle kaçıyor ve bu şekilde evleniyor. Genç kadınlar için korku çeşitlidir, babadan korkmak, erkekten korkmak, gecedен, sokaktan korkmak, laf-söz olmasından korkmak, ve daha nice... Ahmed’in ifade ettiği gibi buradaki mesele sadece karşılaşılan bir şeyden ya da birinden korkmak değildir. Korkunun nahoşluğu geleceğe tecelli eder. Korku bir yaralanma ya da incinme olasılığı içerir. Bu yanıylay korku bizi geleceğe yönlendirir. Korktuğumuz şey sadece karşımızda değildir, gelecekte beklenen bir acı olarak bizi şimdiden baskısı altına alır. Korku bedenin küçülmesine neden olur. Bedeni kaçışa hazırladığı için hareketliliği net bir şekilde kısıtlar (2015, 83-91). Hareket alanını kısıtlayan ataerki tahakküm karşısında genç kızlar gizli senaryolara başvurur. Scott, hâkim olanlar ve tabi olanlar arasında görünür olan iktidar ilişkisini, herkesin uygun maskesini taktığı ve uygun görülen rolü oynadığı kamusal senaryolar olarak tarif ederken; tahakküm ilişkilerinden kaynaklanan karşıtlıkları ve bastırılmış öfkeyi dile getirmenin bir yolu olarak hâkim olanın denetiminden uzak işleyen gizli senaryolardan da söz eder (2014, 187). Bu gizli senaryolardan biri de, mekânsal ve sosyal olarak daha geniş bir alana işaret eden fabrikaya gitmektir. Scott’a göre gizli senaryonun işleyebilmesi için iki koşulun karşılanması gerekir: Birincisi, hâkim olanın denetim, gözetim ve baskısının ulaşma olanağının en az olduğu yalıtılmış bir toplumsal mekânda dile getirilmesi; ikincisi ise bu yalıtılmış toplumsal ortamın tamamen benzer tahakküm deneyimlerini paylaşan dert ortaklarından oluşması. Fabrikalar, gizli senaryolar için aileden ve evden mekânsal uzaklıkta olmalarıyla birinci koşulu, benzer tahakküm

deneyimini paylaştığı iş arkadaşlarının varlığıyla da ikinci koşulu sağlıyor. Böylelikle ailelerinin yakın gözetimi altındaki genç kızlara, diğer türlü neredeyse imkânsız olan romantik arkadaşlık ve flörtler için imkân yaratıyor. Genç kadınların gizli senaryoları üzerine düşünmek, hem ataerkil tahakkümün nasıl hissedildiğini, hem de kızların bunu nasıl esnettiklerini, alan açma pratiklerinin ne kadar meşakkatli ve dolambaçlı olduğunu görmek açısından önemlidir. Bunun bir örneği de fazla mesailer üzerinden işleyen senaryolardır:

Fabrikanın ritmi çok belirgindir: 4-12, 12-8, 8-4, 4-12, 12-8, 8-4, 4-12, 12-8, 8-4... Buna bağlı olarak evin de öyle. Servis, her gün dakikası dakikasına sizi evinize en yakın duraktan alır, dakikası dakikasına da ineceğiniz durağa bırakır. Zamansal ve mekânsal tekrarlar hiçbir şekilde aksamadığından bu durum genç kızların ev ve fabrika arasındaki gidiş gelişlerini kontrol ve takip etmeyi kolaylaştırır. Üç farklı vuruşu olan bir şarkıda tempo tutmak, herkesin bildiği basit bir şarkının sadece nakaratını tekrar tekrar söylemek gibi: En küçük bir hatada hemen fark edilirsiniz. Tek şans kalabalık ve ortamdaki gürültüdür. İş çıkışında flörtle buluşmak için bu ritmi bozmayan ciddi başka düzenlemeler yapmak gerekir. Aileye fazla mesaiye kalacağını söyleyip sevgiliyle buluşmak ama bir şekilde fabrikaya geri dönüp mesai çıkışı eve gitmek için binilmesi gereken servisle eve dönmek bu düzenlemelerin en yaygın kullanılanıdır. Genç kadın bu düzenlemeyle tam saatinde evinde olacaktır ancak tehlike sadece saatle ilgili değildir. Kimseye görünmemelidir de. Sanayi bölgesi kent merkezine uzak bir yerde konumlandırılmıştır; ayrıca, özellikle 20 yıl önce, içerisinde oturup zaman geçirilecek bir kafe/işletme barındırmaz. Kent merkezine gitmek hem zaten sınırlı olan görüşme süresini iyice kısalttığından hem de o zaman sayıları çok olmayan bir kafede oturmak bir tanıdığa ya da tanıdığın tanıdığına yakalanma riski içerdiğinden çok güvenli bulunmaz. Zamansal ayarlama kusursuz bir şekilde yapılsa da buluşulacak mekânı organize etmek kolay değildir. En yaygın kullanılan çözüm, arabada buluşmaktır. Flört eden kişinin arabasının olması, romantik yakınlaşma için belirleyici olabili-

yor.

“Hiç unutmuyorum bir kere olmuştu evet. Belki Sedat’ın arabası olmuş olsaydı daha bu 8-6’ları dokuz buçuk yapabilirdik de. Sedat’ın arabası yoktu gelip beni almaya ya da zamanında beni götürmeye. Bir kere arkadaşıyla gelip almıştı o kadar. Dokuz buçuk servisine gene yetiştirmişti beni. Başka bir köyün durağına bırakmıştı. O köyün durağından binip köye gelmişim. Servisten inmişim gibi göründü.” (Gözde, 36)

Özel ve kamusal alanın arasında bir yerde konumlandırabileceğimiz arabalar, sınırlı fazla mesai saatleri düşünülünce zamandan tasarruf sağlayarak birlikte geçirilecek süreyi uzatır ve gençler için görülme olasılığını azaltarak kısmen korunaklı vakit geçirilecek alanı yaratır. Gözde “bir kere olmuştu” diye belirterek anlatsa da bunu kendi hikâyesi olarak dile getiren tek kişiydi. Gizli senaryoların eşlikçisi olarak fazla mesailere dair hikâyeler sıklıkla “başkalarının” hikâyeleri olarak anlatıldı:

“Ben yapmadım (...) gitmek istediğim zaman anneme söylüyordum. Annem zaten izin verdiği için o yüzden sıkıntı olmamıştı, hiç hani hiç öyle mesaiye gidiyorum deyip kaçmadım yani.” (XX)

Yukarıdaki ifadenin sahibi XX, bu senaryoyu uygulamadığını söyledi ancak kayıt almadığım bir görüşme esnasında başka bir katılımcıya aynı soruyu sorduğumda, kendisinin yapmadığını söyleyerek “ben yapmadım ama XX yaptı, ona sor o sana anlatır” dedi. XX kişinin bunu yapıp yapmadığının araştırma açısından hiçbir önemli olmasa da, ısrarla başkalarının deneyimleri üzerinden anlatılan bu küçük alan açma pratikleri ve gizli senaryolar, –yıllar öncesine ait olmalarına rağmen– bugün dahi kadınların iffetsiz addedilme

kaygıları nedeniyle, başkalarının hikâyesi olarak aktarılıyor. Bununla birlikte kendisinin ya da arkadaşının flört hikâyelerindeki erkekler, genellikle şimdiki eşleriydi. Bunun bir nedeni, gençlik döneminde türlü zorluklarla romantik ilişkide buldukları ilk ciddi flörtleri ile evlenmeleriyle, bir diğer nedenin evlenmedikleri flörtleri hakkında konuşmak istememeleri olduğunu söyleyebilirim. Tam olarak bu gibi hikâyeleri daha rahat anlatabilmeleri için görüşmeleri kadınların eşleri evde yokken, mümkünse yalnızlarken yapmaya özen göstersem de içselleştirilmiş toplumsal ahlak normları ve ataerkil tahakküm bizi yalnız bırakmadı.

Sonuç

Görüştüğüm kadınların gençlik dönemi hikâyelerinin işaret ettiği yaş aralığı sabit değildi. Genç kızlık döneminin başlangıç ve bitiş yaşları, anlatan kişiye göre de, aynı kişinin anlattığı farklı hikâyelere göre de değişti. Kişiden kişiye değişen gençlik yaşıyla birlikte dikkat çekici bir diğer şey, aynı kişinin aynı yaş aralığında başına gelen şeylerden söz ederken, anlattığı olaya göre kendini bazen genç bazen de çocuk olarak tanımlamasıydı. Gençlik döneminin işaret ettiği yaş, konu ve yaş aralığına göre değişse de gençlik dönemi anlatıları sıklıkla evlenme ile sonlandırıldı. Özetle gençlik kadınlar için, bekârlık anlamına geliyordu. Kadınlar gençlik dönemlerini bekâr ve çocuksuz olma hali olarak tarif ederken, fabrikayla kurdukları ilişkiyi de ev ve aile üzerinden tanımladılar. Böylelikle gençlik dönemi işçilik deneyimlerinin kadınlık deneyimleri ile nasıl iç içe geçtiğini, bekâr/evli/anne olma kıyaslamaları üzerinden izleyebilmek mümkün oldu. Kadınların gençlik döneminde evle kurdukları ilişki, işle kurdukları ilişkiden bağımsız olmak bir yana, bu ikisi birbirini doğrudan şekillendiriyordu. İş ve ev arasında kurdukları ilişkinin iki boyutu vardı: “evden kaçış, fabrikada nefes alış” bunlardan biriyken “evin sorumluluğundan azade işte olabilmek” bir diğeri oldu.

Görüşmeler zaman zaman nostaljik bir tona sahipti. Ancak kadınların gençlik dönemine dair duydukları nostalji daha az sorumluluğa ve daha az çalışmaya duyulan özlemde. Nostalji bugün yoğun tempolu ev işi ve fabrika işine dair öfkeyi de dile getirmenin bir yolu oldu. Görüşmeler esnasında dikkat çekici bir diğer konu da hayat hikâyelerinde yer almayan, yoklukları üzerinden konuştuğumuz şeylerdi. Okul ve eğitim ile ilgili hikâyeler bunlardan öne çıkanlarıydı. Toplumsal eşitsizlikleri çeşitli boyutlarıyla deneyimleyen, hayatı türlü kısıtlamalar ve engellemelerle süren kadınların hikâyelerini dinlerken sadece olanlar üzerine konuşmanın yeterli olmadığı, olanlar kadar olmayanlar ve öldürülenleri de göz önünde bulundurmanın, eşitsizliğin ve eşitlik mücadelesinin türlü boyutlarını anlamada yardımcı olabileceğini gördüm. Bu nedenle söz konusu kadınlar olduğunda, hayat hikâyemizi başımıza gelenler olarak izlemekten öte başımıza gelenleri nasıl deneyimlediğimiz, onları bugüne nasıl taşıdığımız, hayat hikâyemizde yer almayan hikâyelerin neden yer almadığı, yoklukların nasıl hissedildiği, neleri nasıl öldürttüğümüz, ataerkil pazarlık ve gizli senaryolarımızla hareket alanlarımızı nasıl genişlettiğimiz üzerine düşünmek, kolektif geçmişimize ve bugünümüze dair önemli bilgileri barındırıyor.

Son olarak eklemek isterim ki kadınların türlü ayrımcılıkla ve şiddetle yüz yüze olduğu, her gün kadın cinayeti haberleri aldığımız, kadın bedeninin savaş ganimeti sayıldığı, İstanbul Sözleşmesi'nin feshedildiği, 6284 sayılı kanunun seçim pazarlığı konusu edildiği, işçi kadınların hala eşit işe eşit ücret mücadelesi vermek zorunda kaldığı bir gündemde, kadınların sıradan hayat hikâyelerine, alan açma pratiklerine odaklanmak o kadar kolay olmuyor. "Feminist bir yaşam hikâyesi anlatmak o bedeni hissetmek ile ilgilidir. Bedene yığılmış şiddeti anlatmadan neyi anlatabiliriz ki?" (Köker 2023) Ama yine de makaleyi Tanıl Bora'nın (2014) şu ifadesini feministçe ve kadınca çıkarlarım doğrultusunda kullanarak bitirmekte hiçbir beis görmüyorum: Hegemonyayla mücadele, bir miktar da iktidar yokmuş gibi davranabilmeyi

gerektirmiyor mu? İktidar var, elbette – hem de nasıl var! Onu büsbütün unutmaktan söz etmiyorum; unutamayız. Aklımızı, fikrimizi, düşlerimizi, dilimizi, uğraşımızı, iktidarın markajından kurtarmaktan söz ediyorum. Kendi sözümüzü kurmaktan... Kendi ağımızı örmekten... Kendi hikâyemizi yazmaktan...

1 “Gender as serialty” kavrayışının Türkçe çevirisinde iki farklı kullanıma rastladım. Birincisi Aksu Bora’nın Kadınların Sınıfı kitabında kullandığı “süreklilik olarak toplumsal cinsiyet” çevirisi, diğeri ise Zeynep Direk’in “Simone de Beauvoir’da Adet Kanaması” adlı yazısında “dizisellik olarak toplumsal cinsiyet” kullanımınıdır. Kavrayıştaki süreklilik vurgusu çalışma için önemli görüldüğünden ilki tercih edilmiştir.

2 İsimlerinin önünde yazan “W.A_” WhatsApp Alıntısı ifadesinin kısaltmasıdır. Yazılı olarak iletilen bu metinler kadınların dil kullanımına dair bir bilgi de içerdiğinden herhangi bir imlâ ya da anlatım düzeltilmesi yapılmadan olduğu gibi kullanılmıştır. Makalede hikâyelerine yer verdiğim kadınların gerçek isimlerini kullanılmamıştır.

3 Deniz Kandiyoti, literatüre kazandırdığı ataerkil pazarlık kavramı ile “farklı erkek egemenliği ve akrabalık sistemlerinin cinsiyetler ve kuşaklar arasında yarattığı işbölümü, uyum, çatışma ve direniş biçimlerini aydınlatmayı amaçlar. Temelinde yatan “pazarlık” (bargaining) kavramı, eşitsiz ilişkilere dayanan toplumsal cinsiyet rejimlerinin, kadınların rızasını sadece birtakım normları içselleştirmeleri yoluyla değil aynı zamanda sistemin içinde edinebildikleri bazı güç ve güvence alanları sayesinde de kazandıkları varsayımına dayanır.” (Kandiyoti 2021)

4 Katılımcı zorunlu 8 yıllık eğitimin başladığı 1997-1998 eğitim-öğretim yılından söz ediyor. Eğer okula bir yıl daha geç başlasaydı veya sınıfta kalsaydı, 2012 yılında geçilen 4+4+4 sistemi ile okula gitmesi ailesinin inisiyatifinden çıkacak ve liseyi de okuyacaktı.

5 Nitekim bu durum, Türkiye’nin yakın dönem istihdam politikaları açısından şöyle ifade edilmektedir: “İnsana yapılan yatırım en verimli yatırım olarak görülerek, genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olan ülkemizde hızlı ve istikrarlı bir ekonomik büyüme ve sosyal gelişmenin gerçekleştirilmesi sağlanacaktır” (Ulusal Genç İstihdam Stratejisi 2020; 2019-2023 On Birinci Kalkınma Planı 2019).

6 “İşçi Sınıfına Bakmak: Çerkezköy’de İşçi Sınıfı ve Gündelik Hayat” (2016, 98) başlıklı yüksek lisans tezimi için yaptığım ve tezde kullandığım bir görüşmeden alıntıdır.

7 Richard Sennett ve Jonattan Cobb (2017) “Sınıfın Gizli Yaraları” adlı çalışmalarında toplumsal eşitsizliklerin işçi sınıfında yetenek, haysiyet, başarı/başarısızlık, yetersizlik, utanma gibi dile getirilmeyen duygularla nasıl deneyimlendiğini ele alırlar.

Kaynakça

- Ahmed, Sara. *Duyguların Kültürel Politikası*, çev. Sultan Komut (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015).
- Aksoy, Nazan. *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009).
- Beauvoir, Simone de. *Kadın: İkinci Cins, Genç Kızlık Çağı*, çev. Bertan Onaran (İstanbul: Payel Yayınevi, 1993).
- Bora, Aksu. *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
- Bora, Aksu ve İlknur Üstün. “Sıcak Aile Ortamı” *Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2005).
- Bora, Tanıl, “Hegemonya,” *Birikim e-Dergisi*, 10 Aralık 2014, https://birikimdergisi.com/haftalik/1306/hegemonya#.VzuLK8d2k_U. (Son erişim tarihi 17.11.2023)
- Boym, Svetlana. “Nostalgia and Its Discontents” *The Hedgehog Review* 9, no. 2 (2007): 7-18.
- Coles, Crystal D., F. Ellen Netting ve Mary Katherine O’Connor. “Using Prosopography to Raise the Voices of Those Erased in Social Work History” *Journal of Women and Social Work* 33, no. 1 (2017): 85-97.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. Ulusal Genç İstihdam Stratejisi ve Eylem Planı (2021-2023). <https://www.csgeb.gov.tr/media/86869/ulusal-genc-istihdam-stratejisi-ve-eylem-planı-2012-2023.pdf> (Son erişim tarihi: 10.10.2023)
- Demir, Ömer ve Mustafa Acar. *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992).

Gannon, Susanne ve Mariana Gonick. "Collective Biography as a Feminist Methodology," *Strategies for Resisting Sexism in the Academy Higher Education, Gender and Intersectionality* ed. Gail Crimmins (2019), 207-224.

Heilbrun, Carolyn G. *Kadının Özyaşamını Yazarken...*, çev. Yurdanur Salman ve Gülşat Aygen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992).

Jones, Angela. "Lessons from the Niagara movement: Prosopography and Discursive Protest," *Sociologist Focus* 49, no. 1 (2016): 63–83.

Köker, Eser. 2023. "Feminist Otobiyografi Atölyesi Notları" Çevrimiçi Atölyeyi Düzenleyen: Birarada Bilim, Sanat, Eğitim, Araştırma ve Dayanışma Derneği.

Kandiyoti, Deniz. "Ataerkil Pazarlık," *Feminist Bellek*, 5 Ocak 2021, <https://feministbellek.org/ataerkil-pazarlik/> (Son erişim tarihi 21.11.2023)

Laz, Cheryl. "Act Your Age," *Sociological Forum* 1, no. 13 (1998): 85-113.

Lüküslü, Demet ve Kezban Çelik. "Sessiz ve Görünmez, 'Genç' ve 'Kadın': Ev Kızı," *Toplum ve Bilim* 112, (2008): 101-118.

Le Guin, Ursula K. *Kadınlar, Rüyalarda, Ejderhalar*, çev. Müge Gürsoy Sökmen et. al. (İstanbul: Metis Yayınları, 2011).

Mumcu, Nalan. "İşçi Sınıfına Bakmak: Çerkezköy'de İşçi Sınıfı ve Gündelik Hayat," (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016).

Pamuk, Deniz. "Yaş ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişimselliği: Toplumsal Cinsiyeti ve Yaşı Oluşturma," *Senex Yaşlılık Çalışmaları Dergisi* 2, (2018): 78-84.

Randall, William. *Bizi "Biz" Yapan Hikayeler Kendimizi Yaratma Üzerine Bir*

Deneme, çev. Şen Süer Kaya (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014).

Reay, Diane. "Gendering Bourdieu's Concepts of Capitals? Emotional Capital, Women and Social Class," *Feminism After Bourdieu* ed. Lisa Adkins ve Beverley Skeggs (New Jersey: Blackwell Publishing, 2004), 57-74.

Riessman, Catherine Kohler. "When Gender is Not Enough: Women Interviewing Women," *Gender and Society* 1, no. 2 (1987): 172-207.

Rogers, Helen, ve Emily Cuming. "Revealing Fragments: Close And Distant Reading of Working-Class Autobiography," *Family&Community History* 21, no. 3 (2018): 180-201.

Savran, Gülnur Acar. "Sunuş," *Cinsiyetler Arası Toplumsal İlişkiler ve Kesişimsellik* ed. Gülnur Acar Savran (Ankara: Dipnot Yayınları, 2022), 5-24.

Scott, James C. *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014).

Sennett, Richard ve Jonathan Cobb. *Sınıfın Gizli Yaraları*, çev. Mustafa Kemal Coşkun (Ankara: Heretik Yayınları, 2017).

Stewart, Kathleen. *Sıradan Duygulanımlar*, çev. Zehra Cunillera (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2008).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı: Strateji ve Bütçe Başkanlığı. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Kalkınma Planı, 2019. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf (Son erişim tarihi: 10.10.2023)

Şenol, Funda ve Elif Ekin Akşit. "Kadınların Kuşaklar ve Sınıflar Arası Bilgi Aktarımları," *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Gिरerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan* ed. Serpi

Sancar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 525-561.

Tekcan, Rana. “Sessiz Sedasız Yaşayanlar: Biyografide Kadın,” *Kadınlar Dile Düşünce: Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet* ed. Sibel Irzık ve Jale Parla (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 145-156.

Toker, Nilgün. “Arkadaş Olmak ya da Bir Ortak Dünyaya Sahip Olmak,” *Amargi Feminist Dergi* 33, (2014): 32-35.

Woodman, Dan ve Johanna Wyn. “Class, Gender and Generation Matter: Using the Concept of Social Generation to Study Inequality and Social Change,” *Journal of Youth Studies* 18, no. 10 (2015):1402-1410.

Young, Iris Marion. “Gender as Serialty: Thinking about Women as a Social Collective,” *University of Chicago Press Journals* 19, no. 3 (1994): 713-738.

Sınır Ötesi Evlilikler, “Ataerkiyle Pazarlık” ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet: Türkiye’deki Kırgızistanlı Kadınlar Örneği

Emel Coşkun

Düzce Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-9562-7775](https://orcid.org/0000-0002-9562-7775)

emelcoskun@duzce.edu.tr

Öz

Bu yazı Türkiye'nin son yıllarda değişen göç yasaları çerçevesinde göçmen kadınların yerli erkeklerle sınır ötesi evliliklerine ve evlilik içerisindeki konumlarına odaklanmaktadır. Kırgızistanlı göçmen kadınlar, kamu çalışanları, İstanbul Kırgızistan Konsoloslğu çalışanları ve avukatlar olmak üzere toplam 39 kişi ile 2021 ve 2022'nin yaz aylarında yapılan derinlemesine görüşmelere dayanan bu çalışma, sınır ötesi evliliklerde kadınların eşitsiz konumuna işaret etmektedir. Araştırma bulguları, kamu otoritelerinin sıkı denetiminin evlilik içerisinde farklı biçimlerdeki erkek şiddetine zemin hazırladığını göstermektedir. Göçmen kadınlar göçmenlere yönelik kısıtlamalar ve sınır ötesi bu evliliklerdeki eşitsiz konumları altında toplumsal cinsiyet rolleri için aktif ya da pasif olarak “ataerkiyle pazarlık” (Kandiyoti 1988) etmektedir. Göçmen kadınlar bu zorlukların üstesinden gelmek için genellikle “iyi bir eş ve anne” olarak, çocuk yaparak, dini pratikleri uygulayarak ve arkadaşlarıyla sosyal ilişkilerini kısıtlayarak, özetle geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini benimseyerek pasif bir direniş göstermektedir. Geleneksel roller aracılığıyla bu pasif direniş göçmen kadınların sınır ötesi evlilikler içerisinde kalmalarını mümkün kılarken erkek şiddetine karşı da sessiz kalmalarına yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: sınır ötesi evlilikler, göç politikaları, göçmen kadınlar, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, Türkiye

•••••

Geliş tarihi: 11 Ocak 2023 • Kabul tarihi: 22 Temmuz 2023

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 120-152

DOI: 10.46655/federgi.1232840

Cross Border Marriages, “Bargaining with Patriarchy” and Gender Based Violence: A Case of Kyrgyz Women in Turkey

Emel Coşkun

Düzce Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-9562-7775](https://orcid.org/0000-0002-9562-7775)

emelcoskun@duzce.edu.tr

Abstract

This paper focuses on migrant women's cross border marriages with local men and their position in these marriages under Turkey's changing migration legislation in the last decades. Based on 39 in-depth interviews with migrant women from Kyrgyzstan, public employees, lawyers, and İstanbul Kyrgyz consulate workers in the summer months of 2021 and 2022, this study points out the unequal position of migrant women in cross border marriages. The findings suggest that the increasing surveillance of the public authorities on migrant women lays the ground for different forms of male violence in cross border marriages. Under the unequal position in these marriages and restrictions on migrants, migrant women actively or passively “bargain with patriarchy” over gender roles (Kandiyoti 1988). Migrant women usually passively resist to overcome these difficulties by embarrassing traditional gender roles such as by being “a good wife and mother”, giving birth, adopting religious practices and limiting their social relationships with their friends. Although passive resistance through traditional gender roles make cross border marriages possible for migrant women, migrant women also keep silent against male violence.

Keywords: cross border marriage, migration policies, migrant women, gender based violence, Turkey

•••••

Arrival date: 11 January 2023 • Acceptance date: 22 January 2023

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 120-152

DOI: 10.46655/federgi.1232840

Giriş

Evlilik göçü özellikle 2000'lerde, Türkiye'de toplumsal cinsiyete dayalı göç biçimleri arasında görünür olmaya başladı. Mevcut çalışmalar, evliliğin pek çok kadın için çalışma ve ikamet izinlerine erişimin güç olduğu durumlarda güvenli bir kalış seçeneği haline geldiğini gösteriyor (Ekiz-Gökmen 2011; Yüksekler 2003; Bloch 2017; Deniz 2020). Nitekim 2010'lardan itibaren evlilik sayıları, her yıl 20 binden fazla göçmenin Türkiye'de bir T.C. vatandaşı ile evlendiklerini ve bu sayının toplam evliliklerin yüzde 5'ine yaklaştığını ortaya koyuyor (TÜİK 2020). 2019 ve 2021 yılları arasında yapılan sınır ötesi evliliklerin sayısının 23,2 binden 28,6 bine çıktığı ve bu evliliklerin yüzde 80'den fazlasında göçmen eşin kadın olduğu görülüyor (TÜİK 2022). Suriye Savaşı sonrası sayıları hızla artan Suriye vatandaşı kadınlar son yıllarda bu evliliklerde ilk sırada gelirken 1990'ların başından itibaren en büyük grubu Azerbaycan, Özbekistan, Rusya, Ukrayna, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi

eski Sovyet ülkelerinden kadınlar oluşturuyor (A.g.e.).

Türkiye 2000’lerin başından itibaren, Avrupa Birliği (AB) üyelik süreci, uluslararası göçteki genel eğilimler ve politikalar ışığında düzensiz göçü engellemek için önemli yasal değişiklikler yaptı (Erder ve Kaşka 2003, 15-75; GİB 2020, 29-30). Başta çalışma ve ikamet izinleri olmak üzere turistik vize süreleri, sığınma başvuruları, evlilik yoluyla ikamet izinlerine ve vatandaşlığa başvuruda aranan şartlar son on yılda daha fazla koşula bağlandı. (GİB 2023). Örneğin, 2003 yılına kadar evlendikten hemen sonra göçmen bir eş vatandaşlığa başvuru yapabilirken sonrasında üç yıllzık bekleme süresi ve evliliklerin soruşturulması koşulları getirildi. Bu uzun ve bürokratik süreçte öncelikle evlilik kaydı için Türkiye’de en az altı ay geçerli ikamet iznine sahip olma şartı aranıyor. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’na (YUKK) göre aile ikamet izinlerine başvurularda yerli eşin en az asgari bir ücrete sahip olması, sağlık sigortası, göçmen eşin son beş yıl içerisinde “aile düzenine karşı suç işlememiş” olması gibi şartlar aranıyor. Yine YUKK’un 37. maddesi aile ikamet izinlerine başvurularda “anlaşmalı evlilik” ihtimaline karşı kamu görevlilerini uyarırken “makul şüphe”nin olduğu durumlarda çiftlerin araştırılmasını öngörüyor. Bu şüphe Vatandaşlık Yasası’nda da yer alıyor. Yasanın 6. maddesi de evlilik yoluyla vatandaşlık almak için en az üç yıl aile birliği içerisinde yaşamayı, “Evlilik birliği ile bağdaşmayacak” bir faaliyette (örn. fuhuş) bulunmamayı ve “Millî güvenlik ve kamu düzeni”ne karşı herhangi bir adli sicil kaydının bulunmamasını şart koyuyor (Vatandaşlık Yasası 2009). Bu şüphe vurgusu ve aranan şartlar, çiftlerin yerel bir komisyon tarafından soruşturulması anlamına geliyor (A.g.e.). Bu detaylı soruşturma süreci İl Nüfus Müdürlükleri tarafından yönetilirken, İl Göç İdaresi, polis ve jandarma gibi birimlerden temsilciler de bu komisyonda yer alıyorlar.¹

Türkiye’deki politika ve yasa değişikliklerinin sınır ötesi evliliklere ve göçmen kadınlar üzerindeki etkilerine odaklanan araştırma sayısı kısıtlıdır. Bu yazı da nitel bir araştırmanın verilerine dayanarak Türkiye’nin sınır

ötesi evliliklere yönelik politika ve yasa değişiklikleri ışığında göçmen kadınların sınır ötesi evliliklerdeki deneyimlerini incelemektedir. 2021 ve 2022 yaz aylarında toplam 39 kişi ile derinlemesine görüşmelere ve enformel sohbetlere dayanan bu araştırma bulguları Türkiye'ye yönelik kadın göçünde ve evliliklerde görünür olan Kırgızistanlı kadınların göç ve evlilik kararlarında Kırgızistan'da kötüleşen sosyo-ekonomik durum, kadınların hane reisi rolü ve toplumsal cinsiyete dayalı sorumluluklarının önemli bir rol oynadığını gösteriyor. Türkiye'deki sınır ötesi evliliklerin şekillenmesinde ise göçmen kadınların ikamet ve çalışma izinlerine erişimindeki zorluklar, toplumsal damgalanmaya karşı koruma ve duygusal bağ arayışı ile yerli erkeklerin göçmen kadınlarla cinsel ilişki ve "itaatkâr bir eş" beklentisinin örtüştüğü söylenebilir. Yapısal ve toplumsal zorluklar sadece kadınların evlilik kararlarını değil evlilik içerisindeki eşitsiz konumlarını da şekillendiriyor. Bu çalışma sınır ötesi evliliklerdeki göçmen eşlere ve özellikle de namus vurgusu ile göçmen kadınlara yönelik devletin sıkı denetiminin farklı erkek şiddeti türlerine zemin hazırladığını ortaya koyuyor. Nitekim göçmen kadınlar, özellikle de vatandaşlığa başvuru öncesinde, bir yandan evliliklerinin gerçekliğini ispatlamak diğer yandan toplumsal cinsiyete dayalı şiddet biçimleriyle başa çıkmak zorunda kalıyorlar.

Bu yazıda, gözle görülür kısıtlamalarla şekillenen bu sınır ötesi evlilikler içerisindeki göçmen kadınların geleneksel rolleri benimseyerek hem erkek hem de devletle, Kandiyoti'nin (1988) deyimiyle, "ataerkiyle pazarlık" ettikleri ileri sürülüyor. Kendilerinden beklenen itaatkar birer ev kadını ve eş olabilmek için göçmen kadınların çocuk sahibi olmak, dindarlaşmak, ücretli işlerini bırakmak ve sosyal ilişkilerini sınırlandırmak gibi talepleri ya da taktikleri benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bu geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini benimsemek aynı zamanda göçmen kadınların sınır ötesi evliliklerde kalabilmelerini sağlamaktadır. Çoğu zaman ise bu şiddet biçimlerine sessiz kalan göçmen kadınlar ancak erkek şiddetinin dayanılmaz olduğu durumlarda

yardım aramaktadır.

Küresel Hiyerarşi ve Artan Evlilik Göçü

Evlilik aracılığıyla göç toplumsal cinsiyete dayalı göç biçimlerinden birisi olarak uluslararası göçte önemli bir paya sahip. Bu göç biçimi genelde kadınların gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş Batı ülkelerine göçüne referans vermekle birlikte Güney yarı kürede de yaygınlaşmaktadır (Charsley 2012; Williams 2012; Shan Yang ve Wen Lu 2010; Constable 2005). Batı Avrupa ülkeleri bağlamında bu evlilikler genellikle göçmen gruplar arasında etnik evlilikler ya da aile birleşmesi olarak ortaya çıkarken ABD'ye olan göçte ise “mektupla gelin siparişi” gibi yeni biçimler öne çıktığı görülüyor (Charsley 2012, 5; Constable, 2003). “Evlilik göçü”, “sınır ötesi evlilikler”, “mektupla gelin siparişi” ya da “etnik evlilikler” gibi tanımlamalar literatürde en sık kullanılan kavramlar. Daha geniş anlamda coğrafi, ulusal, kültürel, etnik, sınıfsal ve toplumsal cinsiyete dayalı sınırlara referans veren “sınır ötesi evlilikler” kavramı eşlerden birisinin devlet tarafından göçmen olarak sınıflandırıldığı ve hem göçmen topluluk içerisinde hem de topluluklar arasında yapılan evlilikleri kapsıyor (Constable 2005; Yual 2010 akt. Charsley 2012, 16-17). Bu çalışmada da farklı tanışma ve evlenme pratiklerini kapsayan evliliklere referansla bir çatı kavram olarak “evlilik göçü” ve coğrafi, ulusal ve toplumsal cinsiyete dayalı sınırlara referans vermek için de kimi zaman “sınır ötesi evlilikler” kavramı eş anlamlı olarak kullanılıyor.

Her ne kadar yüzyıllardır var olsa da evlilik göçünün yeni biçimleri özellikle küreselleşmenin hızlandığı 1990'lardan itibaren hem göçmen işçi alımını kısıtlayan Batı ülkelerinde hem de Asya'da yükselişte. Nitekim, özellikle gelişmiş Batılı ülkelerde kağıtsız göçmenler için çalışma ve ikamet gibi izinlere erişimin güç olduğu durumlarda, göç aracılığıyla yukarı doğru

toplumsal hareketliliği hedefleyen pek çok kadın için bu evlilikler bir seçenek haline geliyor. Küresel kuzey ülkelerinin artan emek göçü kısıtlamalarının yanı sıra kapitalist küreselleşmenin gelişmekte olan ülkelere ve kadın göçüne etkisi, internet ve ulaşımın kolaylaşması, sayıları artan evlilik acenteleri, mobil uygulamalar ve sosyal medyanın evlilik göçündeki bu artışta önemli rol oynadığı biliniyor (Constable 2003; Mallare 2006; Del Rosario 2005). Ayrıca, göçmenlerin oluşturduğu ulusaşırı ağlar ve araçlar, toplumsal cinsiyet rolleri, medyanın kültürel etkileri de bu ulusaşırı ilişkileri mümkün kılan diğer önemli faktörler olarak sıralanıyor (Williams 2012).

Küresel güç hiyerarşileri evlilik göçünün hem güzergâhlarını hem de biçimini belirliyor. Evlilik göçünün güzergâhları ülkeler arasındaki küresel hiyerarşiden, daha somut olarak ise toplumsal cinsiyete dayalı uluslararası iş bölümü içerisinde göçmen kadın emeğine yönelik daha geniş bir talepten etkileniyor (Constable 2003; Charsley 2012; Williams 2012; Lu ve Yang 2005). Örneğin toplumsal cinsiyete dayalı uluslararası iş bölümünde bakım rolü ile öne çıkan Filipinlerden evlilik güzergâhlarında Birleşik Devletler yine ilk sırada² yer alırken Asya'da Çin ve Filipinler'den Japonya, Tayvan ya da Güney Kore'ye evlilik göçü biliniyor (Lu ve Yang 2005). Küresel güç hiyerarşileri sadece kadınların uluslararası göç kararını şekillendirmekle kalmayıp, özellikle Batılı ülkelerde istihdama katılım ya da kalıcı ikamet için belirli bir süre evli kalma zorunluluğu gibi, göçmenlere yönelik artan kısıtlamalar ve koşullarla da kendini gösteriyor (Williams 2012, 24). Sahte ya da zorla evliliklere karşı devletlerin politik söylemleri ve istenmeyen göçe dair aldıkları önlemler göçmen eşleri damgalarken onları devletin gözetiminde eşlerine bağımlı ve dezavantajlı konuma getiriyor. Örneğin, Jorgensen evlilikle Danimarka'ya göç eden kadınların ülkede kalabilmek için nasıl yerli eşlerine bağımlı hale geldiğini ve devlet denetiminin baskısı altında pek çoğunun ikamet iznini kaybetme ya da çocuklarından ayrılma korkusuyla şiddet içeren evliliklere dayanmak zorunda kaldıklarını ortaya koyuyor (2012, 74). Charsley (2012, 7)

ise Batılı erkeklerin talepkâr ya da kariyer odaklı görülen yerli kadınlar yerine, geleneksel ve ailesine önem veren eş olduğu varsayılan Asyalı eş arayışının devletlerin gittikçe artan kısıtlamaları ile birbirini desteklediğini gösteriyor. Nitekim devletlerin artan denetimi göçmen kadınları hukuki ve ekonomik olarak eşlerine bağımlı kılarken, onları iyi bir eş ve sorunsuz vatandaş olmaya zorluyor.

Post-Sovyet Kadınların Türkiye’ye Göçü ve “Ataerkiyle Pazarlık”

Türkiye’ye yönelik toplumsal cinsiyete dayalı göç biçimlerinden birisi olan evlilik göçü özellikle eski Sovyet Blokunun dağılmasından sonra, 1990’larda görünür olmaya başladı. Bloch (2017) Sovyet sonrası dönemde “kadınlaşan hareketliliği” bir yandan kapitalist küreselleşmenin neoliberal ekonomi politikalar aracılığıyla, özellikle de kadınlarda yarattığı güvencesizlik ve yoksullaşma ile açıklarken diğer yandan Sovyet sonrası dönemde kurulan bağımsız ulus-devletlerdeki artan milliyetçilik ve İslam’ın etkisiyle değişen ve yeniden tanımlanan toplumsal cinsiyet rollerine işaret ediyor. Nitekim benzer çalışmalar da bu yeni kurulan etnik-ulusalcı devletlerde artan İslamcılık ve militarizm ışığında toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden tanımlandığını ve yüceltilen erkeklik ile toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin daha da arttığını gösteriyor (Kandiyoti 2007; Kim ve Karioris, 2021). Örneğin Kırgızistan’da hâlâ var olan bir “gelenek”, kadınların kaçırılması (Ala Kachuu) ve sonrasında kadınların evliliğe “rıza” verdiği kaçırılmalarda daha az ceza uygulanması, erkek şiddetinin kurumsallaşmasını teşvik ediyor (Kim ve Karioris 2021, 1631). Toplumsal cinsiyet hiyerarşilerindeki değişimin bir başka göstergesi olarak Bloch Sovyetler döneminden itibaren yayımlanmaya başlayan Hindistan yapımı romantik dizilerin ve 2000’lerde ise Muhteşem Yüzyıl³ gibi dizilerin geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini destekleyen yeni bir romantizm algısı

yarattığına işaret ediyor (2017). Sovyet sonrası dönemde kurulan yeni ulus-devletlerdeki sosyo-ekonomik dönüşüm, yükselen İslam ve ulusalcılıkla yeniden tanımlanan toplumsal cinsiyet rolleri kadınların göçünü teşvik ederken bazen de bu göç üzerinden bir evlilik kararı almalarını sağlıyor.

Sovyetlerin dağıldığı dönemde coğrafi olarak yakın ve gevşek vize politikası ile erişilebilir bir seçenek olarak Türkiye, sunduğu yeni ticaret olanakları, geniş kayıt dışı ekonomisi ve göçmen kadın emeğine olan yüksek talep ile eski Sovyet Blokundan kadınların ilgisini çeken ülkelerden birisi haline geliyor. Özellikle İstanbul ve Antalya gibi hizmet sektörünün yaygın olduğu şehirler pek çok göçmen kadına bakım, turizm, perakende ya da ticari seks endüstrisinde kayıt dışı çalışma olanakları sunuyor (Yükseker 2003; Bloch 2017, 5; Deniz 2020).

Bu göç akımı içerisinde Türkiye'deki yerli erkekler ile eski Sovyet Blokundan gelen kadınlar arasında gelişen yakın ilişkiler 90'ların başından itibaren biliniyor. Türkiye'deki evlilik göçüne dair araştırmalar bu ilişkileri şekillendiren birincil mekanizma olarak çalışma izinlerine erişim gibi devletin göçmenler üzerindeki kısıtlamalarına ve toplumsal cinsiyete işaret ediyor (Ekiz-Gökmen 2011; Yüksek 2003; Bloch 2017; Deniz 2020). İstanbul, Laleli'deki çalışmasında Yüksek (2003) bavul ticaretinin kayıt dışılığı ve tamamen sosyal ilişkilere dayandığı bir ortamda, eski Sovyetlerden gelen tüccar kadınlar ile yerli esnaf erkekler arasında güven tesis etmenin bir yolu olarak kurulan ilişkileri "stratejik cinsellik" kavramı ile tanımlıyor. Bu kavram aynı zamanda literatürde benzer ilişkilere referans veren "pazarlık gücü" (bargaining power), "ataerkil pazarlık" (patriarchal bargain) kavramları ile de örtüşüyor. Bu sınır ötesi evliliklerin göçmen kadınlara yönelik damgalama ve dışlanma ile baş etme açısından da kadınlar için önemli olduğu anlaşılıyor (Filiyeva Erkeç 2017; Ekiz-Gökmen 2011, 215). Ancak bu çalışmalar göçmenlere yönelik yasal kısıtlamaların ve entegrasyona yönelik yetersiz politikaların göçmen kadınları eşlerine daha fazla bağımlı kıldığını, sosyal dışlanmayı beraberinde

getirdiğini ve erkek şiddetine karşı savunmasızlaştırdığını da gösteriyor (Filiyeva Erkeç 2017; Deniz 2020; Ekiz-Gökmen 2011). Nitekim kadınlar bu evliliklerde erkek şiddetine maruz kalmalarına rağmen sessiz kalmayı ve evliliklerini sürdürmeyi tercih edebiliyorlar.

Kandiyoti tarafından geliştirilen ataerki pazarlık kavramı, gözlemlenebilir bir dizi zorluk ve eşitsizlik içerisinde kadınların daha zayıf bir konumdan toplumsal cinsiyet ilişkilerini düzenleyen kurallara karşı direnmelerine, aktif ya da pasif olarak bu kuralları müzakere etmelerine referans veriyor (1998, 286). Somut bir takım engeller ve eşitsiz güç ilişkileri ile şekillenen bu evliliklerdeki ataerkiyle pazarlığın zeminini kadınların ekonomik ve sosyal güvenliklerini artırmak için cinsel ve yeniden üretim güçlerini kullanmaları oluşturuyor (Hirsch 2003, 6-7; Kandiyoti 1988). Dolayısıyla bu kavram aslında toplumsal ve kültürel olarak kadınları baskı altına alan ataerki (ya da erkek egemen) ilişkiler, kısıtlamalar ve zorlayıcı koşullar içerisinde dahi kadınların iradesini kullanma (agency) ve pazarlık (bargaining) kapasitesine işaret ediyor. Bu çalışmada ödünç alınan bu kavrama referansla ikamet izinlerine erişememe, toplumsal olarak damgalanma, emek sömürüsü ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, göçmen kadınların karşılaştığı gözle görülür zorluklar olarak sayılabilir. Mevcut çalışmalar ışığında bu araştırma toplumsal cinsiyet perspektifinden Türkiye’deki sınır ötesi evliliklerdeki göçmen kadınların bu kısıtlamalardan nasıl etkilendiklerine odaklanmaktadır.

Araştırma Yöntemine Dair...

2021 ve 2022 yaz aylarında toplam 39 kişi ile derinlemesine görüşmelere ve enformel sohbetlere dayanan araştırma kapsamında; İstanbul, Antalya ve Ankara’da yaşayan Kırgızistanlı kadınlar (19), baro üyesi avukatlar, adli tıp uzmanı, Antalya Göç İdaresi çalışanları (3), sivil toplum çalışanları ve İstanbul

Kırgızistan Konsoloslugu çalışanları ile görüşüldü.⁴ Ayrıca ziyaret edilen kamu kurumlarında çalışan vatan-daş kadın ve erkekler ile Kırgızistanlı göçmenlerin sıklıkla ziyaret ettiği restoranlarda karşılaştığımız göçmen kadınlarla da enformel sohbetler gerçekleştirdik. Türkiye’de çalışan Kırgızistanlı kadın bir gazeteci ve Kırgız dernekleri aracılığıyla eriştiğimiz göçmen kadınlarla görüşmelerin büyük kısmı Türkçe yapıldı, bazı görüşmelerde Kırgızca ve Rusça tercüman eşlik etti. Üniversiteden etik kurul onayı alındıktan sonra yapılan görüşmelerin büyük kısmı yüz yüze, bazıları ise online (Zoom ve Whatsapp uygulamaları) yapıldı. Veriler NVivo programı yardımıyla tematik olarak sınıflandırdı ve mevcut tartışmalar ışığında analiz edildi.

Bu çalışma kapsamında Türkiye’deki yasal değişiklikten sonra yani 2003 yılı sonrasında evlilik yapmış ve halen evlilik içerisindeki Kırgızistanlı kadınların (12) yanı sıra imam nikâhı ile yaşayan (4), eşi ölmüş (1) ya da bekar (2) göçmen kadınlarla da görüşme yapıldı. Katılımcı kadınların büyük bir kısmı yaklaşık on yıldır Türkiye’de yaşamaktaydı ve yarısı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıydı. Görüşülenler arasında yaş grubu açısından 2008-2015 yılları arasında Türkiye’ye gelen, evlilik yapan ve çocuk doğuran 30’larının ikinci yarısındaki kadınlar çoğunluğu oluşturuyordu. Tüm görüşülen kadınlar ya Türkiye’deki eşlerinden ya da önceki evliliklerinden ortalama iki çocuğa sahipti. 2010 yılı öncesinde Türkiye’ye çalışmaya gelmiş ve/veya daha sonra evlilik yaparak kalan, 55 yaş ve üzeri dört Kırgız kadın da görüşmeciler arasındaydı. Katılımcıların büyük kısmı üniversite mezunuydu ve Bişkek gibi büyük şehirlerden gelmişti.

Çoğu üniversite mezunu olan katılımcılar bilgisayar programcılığı, edebiyat, mühendislik, polis akademisi gibi alanlardan lisans derecesine sahipti. Çoğu katılımcı Kırgızistan’da ve Türkiye’de çalışma deneyimine sahipti. Büyük kısmı hali hazırda Türkiye’de çalışıyor ya da ekonomik olarak gelir getirici faaliyette bulunuyordu. Türkiye’de yaptıkları işler ve çalıştıkları sektörler arasında turizm, bakım, küçük ticaret, danışmanlık, tercümanlık ve

satış asistanlığı öne çıkıyordu. Görüşülenler arasında 30'larının ikinci yarısında, üniversite mezunu, birden fazla dil bilen ve iki çocuklu kadınların yanı sıra nispeten Türkiye'ye yeni gelmiş, 30'lu yaşlarının başında, Kırgızistan'ın kırsal bölgelerinden gelen ve eğitim düzeyi daha düşük kadınlar da vardı. Kadınların arasında Türkiye'ye geliş, yaş, eğitim ve deneyim anlamında dört tipoloji dikkat çekiyordu: 55 yaş üstü deneyimliler, Türkiye'de üniversite öğrenimi görenler, evlenerek gelenler ve resmi evliliklerin dışındakiler. Son gruptaki kadınların ortak özellikleri eğitim düzeyinin daha düşük olması, kötü bir erken evlilik öyküsüne sahip olmaları ve “ikinci eş” olarak yaşamalarıydı. Bu açıdan bazı görüşülenler, özellikle evli olmayanlar çok daha dezavantajlı konumdaydılar.

Kırgız Kadınların Göç Kararı ve Biçimi

Kırgızistanlı kadınlar Türkiye'ye yönelik göç içerisinde hem yatılı bakım ve turizm gibi kadın emeğine talep olan toplumsal cinsiyete dayalı işlerde hem de evlilikler içerisinde görünürdür. Resmi rakamlar Nisan 2023'te aile ikamet izni ile 4 bin Kırgızistan vatandaşının⁵ bulunduğunu gösteriyor. Resmi verilerde cinsiyete dayalı ayrıştırma olmasa da bu rakamın neredeyse hepsinin kadınlardan oluştuğu öngörülebilir. İstanbul Kırgızistan Konsolosu çalışanları 2021 yılında Türkiye'de yaklaşık 27 bin kayıtlı Kırgızistan vatandaşının yaşadığını ve bu nüfusun büyük bir kısmının kadınlardan oluştuğunu ifade etti. Ancak Antalya'da görüştüğümüz Kırgızistanlı kadınlar gerçek rakamın çok daha fazla olduğunu, ikamet izni olmadan kalan çok sayıda kadın olduğunu tahmin ettiler. Türkiye'nin özellikle 2008 ve 2010 yıllarında Kırgızistan'la yaptığı kültürel değişim ve sosyal güvenlik anlaşmalarının kadınların göç kararını kolaylaştırıcı etkisi olduğu da tahmin edilebilir.

Görüştüğümüz Kırgız kadınlara Türkiye'ye göç etme kararını nasıl

aldıklarını sorduğumuzda büyük kısmı daha iyi bir iş beklentisiyle ve çocuk/yaşlı bakımı gibi toplumsal cinsiyete dayalı roller ve sorumluluklarından dolayı göç kararı aldıklarını, bazıları ise yanı sıra evlenme isteklerinden bahsettiler. Özellikle daha önce evlilik yapmış, çocuklu ve aile reisi konumundaki kadınların sebepleri ortaklaşmaktaydı. Bu durum boşanmış, dul, bekâr ya da ekonomik kaynaklara erişimi zayıf olan ve hane reisi rolündeki kadınlar gibi belirli kategorilerdeki kadınların göç etmeye daha eğilimli olduğunu gösteriyor (Morokvasic 1984).

Çalışmanın dikkat çekici bulgularından birisi de kadınların işsizlikten dolayı değil ama Kırgızistan'da yaptıkları işlerin ağır çalışma koşullarından dolayı göç kararı almalarıydı. Nitekim yaptığımız söyleşilerde kadınların çoğu Kırgızistan'da ya kamuda öğretmen, polis gibi mesleklerde ya da özel sektörde muhasebeci, satış elemanı ya da tercüman olarak çalıştıklarını söylediler. Yoğun iş ve çalışma koşullarına karşılık alınan ücretin yetersizliği pek çok kadının şikayet konusuydu. Örneğin Kırgızistan'da yirmi yıl öğretmenlik yapan Aygül⁶ (55) aldığı maaşın “bir çift ayakkabı almaya yetmediğini” söyledi. Aradaki gelir farkını göstermek açısından, çoğu katılımcının Türkiye'ye geldiği 2010'ların başında Kırgızistan ve diğer Orta Asya ülkelerinde ortalama aylık ücret 50 dolar iken Türkiye'deki asgari ücretin 150 dolar civarında olduğunu not düşmek gerekir. İngilizce öğretmeni olarak çalışan Aybike (37) ise hem çalışma hem de evlenme beklentisinin göç kararını etkilediğini şöyle anlattı:

[Türkiye'deki arkadaşım] bana işten çıkmamı söyledi, biletimi alacaktı, ‘orada birkaç kuruşa çalışma’ dedi ve beni yabancı dil bilgimle Antalya’da daha iyi bir iş bulabileceğime ikna etti. ... [Kırgızistan'da] maaşımız çok düşük, ekonomi istikrarsız... sabah 8’den akşam 6’ya kadar çalışıyoruz... Hem psikolojik hem de bedensel olarak çok yorulmuştum. O zamanlar bekârdım. Gittikçe yaşlandığım için annem evlenmemi istedi. Benden birkaç yaş büyük bir adamla evlenmek

istedim ama Kırgızistan’da kadınların sayısı erkeklerden daha fazla. Erkek kıtlığı var, hepsi evliler. (Aybike, 37, Antalya)

Görüşmeler sırasında birkaç katılımcı Kırgızistan’da evlilik yaşındaki erkek nüfusun azlığından ve evlenmek için yaşlandıklarından şikayet etti. Aybike gibi 30’ların başında Türkiye’ye gelen bu kadınlar, ortalama evlenme yaşı hayli düşük olan Kırgızistan’da evlenme ihtimallerinin çok az olduğunu söylediler. Kırgızistan’ın resmi nüfusunda erkek ve kadın oranları benzer olmakla birlikte Rusya’da çalışan bir milyondan fazla Kırgız işçinin⁷ büyük kısmının erkeklerden oluştuğu düşünülürse bazı bölgelerde yetişkin kadın-erkek nüfusunda dengesizlik yaşandığı da tahmin edilebilir. Nitekim kadınların göç sebeplerinden birisi olarak nüfustaki cinsiyet dengesizliğine işaret eden çalışmalar bulunuyor (Constable 2005; Yu ve Lang 2015).

Kırgız kadınların tanıklıkları Türkiye’ye göç kararında daha iyi bir iş bulma beklentisinin etkili olduğunu gösteriyor. Evlilik göçünün diğer göç biçimleriyle benzer örüntüler gösterdiğine ve çoğu zaman da bir arada var olduğuna işaret eden çalışmalara (örn. Constable 2005) paralel şekilde bu çalışmanın bulguları da kadınların evlilik göçünün ilk aşaması olarak emek göçüne işaret ediyor. Ayrıca görüşülenlerden beş kadın üniversite öğrenimi için, bir kadın ise sağlık turizmi ile Türkiye’ye geldiğini söyledi. Sadece üç kadın doğrudan sosyal medya üzerinden müstakbel eşleri ile tanışarak geldiklerini, iki kadın da önce memleketlerinde evlendiklerini ve daha sonra Türkiye’ye geldiklerini söylediler.

Göçmen kadınların yerli erkeklerle tanışma ve ilişkilene biçimlerinin farklı yaş grupları için farklılık gösterdiği söylenebilir. Nitekim daha ileri yaştaki kadınlar iş ve sosyal ağlarından eşleri/partnerleri ile tanışırken 30’lu yaşlarının başındaki üç kadın sosyal medya üzerinden şimdiki eşleriyle tanıştıklarını söylediler. Bu kadınların bazılarının Türkiye’ye gelmeden önce Türkçe bilgisi olduğunu da söylemek gerekiyor.

Kadınların tanıklıkları sosyal medya üzerinden ilk tanışmanın genellikle erkek tarafından başlatıldığını gösteriyor. Örneğin Eliza (37, Antalya) şimdiki eşi ile sosyal medyada tanıştığını ve hiç yüz yüze görüşmeden onunla birlikte yaşamak için doğrudan Antalya'ya geldiğini söyledi. “Benim örneğim buradaki pek çok kızımızın ortak hikayesi (gülüyor). Yüzlerce kızımız buraya sadece Facebook'tan tanışarak geldi” diyor. İnternet'in uluslararası ilişkilerin oluşumunu ve yüz yüze görüşmeleri kolaylaştırıcı rolü (Constable 2003; 2009; Del Rosario 2005) kadınların tanıklıklarından da anlaşılabilir. Nitekim Kırgızistan'da tercüman olarak çalışan ve daha önce Türkiye'de de bulunan Maya da eşi ile internette tanışma deneyimini şöyle anlatıyor:

2011 yılında şimdiki eşimle internette tanıştık, Facebook'tan... O beni bulmuş fotoğrafımı beğenmiş arkadaşlık isteği gönderdi galiba, ben kabul ettim, sonra sordum hani tanıyor muyum, tanışıyor muyduk falan filan. Çünkü merak ettim neden hani durup dururken adam beni eklesin. O da yok dedi tanışmıyoruz, hani öyle muhabbet, sohbet falan dedi. Bir sene uzaktan böyle ilişki yaşadık. O İstanbul'da ben Bişkek'te. Bazen ben İstanbul'a geliyordum, bir iki kere sanırım o geldi Bişkek'e, derken 2012'de biz evlendik. (Maya, 36, İstanbul)

Kırgız kadınların anlatıları sosyal medya aracılığıyla tanışma ve evlilik öykülerinin genelde erkeklerin daveti ve uçak bileti göndermesi ile ilerlediğini, birlikte tatil ya da bir süre aynı evde yaşama deneyiminden sonra evliliğe doğru gittiğini gösteriyor.⁸ Pek çok görüşülen tarafından dile getirilen yerli erkeklerin göçmen kadınlarla cinsel ilişki arayışı, Bloch'un (2017) da işaret ettiği gibi, göçmen kadınların Türkiye'deki çalışma motivasyonu, karşılaştıkları yasal kısıtlamalar ve diğer toplumsal zorluklar karşısında, koruma ve duygusal bir bağ arayışlarıyla örtüşüyor. Hatta göçmen kadınların hem iş hem de yaşam açısından güvenlik ve koruma arayışının erkekler

tarafından bilinmesi kendilerini bu beklentilere uygun şekilde bir “kurtarıcı” veya “ideal koca aday” olarak sunmalarına da yol açabiliyor. Anlatılan öykülerden bu erkeklerin profilinin çok değişken olduğu anlaşılıyor. Örneğin Leyla, Kırgızistan’da kendisinin de üye olduğu dini bir cemaatin üyesi aracılığıyla Türkiye’den “işadamı, politikacı ve ideal bir koca aday”ndan evlenme teklifi aldığını söylüyor. Erkeklerin davranışları kadar kullandıkları dile de dikkat çekiliyor. Nitekim Antalya’da bir danışmanlık şirketi olan Mira (52) gibi pek çok görüşülen Türkiye’nin erkeklerinin “tatlı dilli” olduklarını söylüyor: “Hemen kandırabilmek için mi yoksa genetik olarak mı bilmem ama çok tatlı dilli oluyorlar”.

Çoğu kadının Türkiye’de sade bir nikâh ve hatta sadece şahitlerden oluşan bir tören ile evlendikleri anlaşılıyor. Eliza “düğünle evlenmeyenler de çok, mesela biz buna normal bakabiliyoruz... maddi durumu olmamıştır” diyor. Bu durum “genç ve güzel” göçmen kadınların “zengin koca avlamak” için evlendikleri algısının aksine, dar gelirli erkeklerin bu evliliklerde öne çıktığına işaret ediyor. Çoğu lise mezunu olan ve mavi yakalı işlerde çalışan yerli damatların gelirinin çok yüksek olmadığı anlaşılıyor. Hatta göçmen kadınlarla yapılan bu masrafsız evliliklerin yerli erkekler için evlenmeyi mümkün kıldığını söylemek de abartılı olmayacaktır. Bu sınır ötesi evliliklerde göçmen kadınlar, Bourdieu’nun (2021, 55) deyiimiyle kültürel sermayeleri⁹ kendilerinden daha düşük olan erkeklerle “aşağı doğru” evlenerek aslında göç aracılığıyla “yukarı doğru” bir sosyal hareket kabiliyeti kazanıyorlar. Evlenen çiftler mütevazı nikah törenlerinin ardından evlilik kaydı yaptırarak devletin gözetimine giriyorlar.

Devlet ve Erkeklerle Ataerki Pazarlık: Sahte Evlilik Şüphesi ve Geleneksel Roller

Göçmen kadınlar, evlendikten sonra devlet otoritesi tarafından sıkı bir denetim ve kontrol altına giriyorlar. Devletin sahte evliliklerle mücadelesi kapsamında eşler hem ikamet hem de vatandaşlık başvurularında adeta sorgulanıyorlar, ani ev ziyaretleri ile ikamet adresinde yaşayıp yaşamadıkları kontrol edilirken komşu ve akrabalara sorular soruluyor. Antalya İl Göç İdaresi uzmanları çiftler arasında büyük yaş farkı varsa, ortak bir dil konuşulmuyorsa, göçmen eş için daha önce vize ihlali ya da sınırlaması varsa, erkeğin geliri düşükse ya da kısa bir sürede evlilik kararı alındıysa sahte evlilik şüphesi oluşabildiğine işaret ediyorlar. Görüştüğümüz Kırgız kadınlar bu sorgulamalarda kendilerine neden evlendiklerini, eşleriyle tanışma biçimlerini, aile gelirini ve mülkünü, çalışmak isteyip istemedikleri, eşleri ve akrabalarıyla ilgili bilgileri, hatta bir gece önce ne yemek yedikleri gibi farklı sorular sorulduğunu söylediler. Türkiye'ye okumaya gelen daha sonra evlenerek kalan Meerim (36, Ankara) yaşadığı deneyimi şöyle anlatıyor:

Mesela polis geldiğinde, eşinin ayakkabı numarası kaç dedi? Dedim 45. Sonra eşime doğum gününde ne hediye ettin demiş, eşimde sinir oldu, belki özel bir şey hediye ettim size ne dedi, prosedür böyle sahte evlilik çok olduğu için o yüzden dedi. Eşim de sizce sahte evlilikte 2 tane çocuk olur mu dedi. Tamam bir tane olur, belki o da mecbur kalırsan ama iki olur mu sizce falan dedi, prosedür böyle diye geçiştirdi.

Meerim vatandaşlık başvurusunda ise diğer soruların yanı sıra kendisine “vatandaşlık aldıktan sonra çalışmayı düşünüyor musunuz” diye sorduklarını söyledi. Bu sorular sahte evliliklerle kadınların çalışma motivasyonu arasında bir ilişki kurarken göçmen kadınlara geleneksel rollere uyumlu bir eş ve itaatkar bir vatandaş olmaları yönünde baskı yapmakta. Nitekim bazı görüşülenler Polisin ve diğer komisyon üyelerinin şüpheli yaklaşımının, belirsiz kriterlerin ve vatandaşlık soruşturmasının ne zaman ve nasıl sonuçlanacağını bilmemenin

üzerlerinde baskı yarattığından şikayet ettiler.¹⁰ Sahte evlilik şüphesi altında devlet tarafından “sorgulanan” kadınlar evlilik içerisinde de eşlerinin baskısı ile mücadele etmek zorunda kalıyorlar. Aslında devletin göçmen kadınlara yönelik sıkı gözetiminin evde erkeğin kontrolü aracılığıyla devam ettiği söylenebilir. Nitekim ikamet izinlerini kaybetme ve sınır dışı edilme korkusu yaşayan kadınlar özellikle evliliğin ilk yıllarında eşlerine daha fazla bağımlı hale gelirken geleneksel rolleri benimseyen “itaatkar” bir eş ve anne olmaları bekleniyor.

Görüştüğümüz kadınlar özellikle evliliklerinin ilk yıllarında eşlerinin kıskançlıkları ile mücadele etmek zorunda kaldıklarını ve iş hayatından uzak evde çocuk baktıklarını söylüyorlar. Örneğin dört çocuklu Aliya (38) “erkekler benim memleketimde de kıskanç ama benimkisi abartıyor, hatta işten çıkmama sebep oldu. Yanımızdan bir erkek geçerken bana baksa ve bana abla dese bile kıskanıyor” diyor. Aliya gibi izole bir hayat yaşayan Aruuzat (55, İzmit), Maya (37, İstanbul), Eliza (37, Antalya) ve Meerim (36, Ankara) görüştüğümüzde zamanlarının çoğunu evde geçirdiklerini söylediler. Evlendiklerinde, genellikle ilk yıllarda hamile kaldıklarını ve işlerini bıraktıklarını söyleyen göçmen kadınların “kıskanç” eşler ve akrabalar tarafından adeta eve kapanmak zorunda bırakıldığı anlaşılıyor.

Kadınları çalışmaktan ve sosyal yaşamlarından uzaklaştıran en önemli sebep olarak gösterilen çocuk sahibi olmak aynı zamanda göçmen kadınlar tarafından evliliklerinin gerçekliğini ispatı olarak da benimsenebiliyor. Örneğin, on yıldır Türkiye’de kalan Aybike (37) “Çocuk olduktan sonra sadece vatandaşlık için evlendiğimi düşünenler onlar da sustular, sahte bir evlilik olmadığını herkes anladı yani” diyor. Nitekim çocuk sahipliği sadece eşine ve ailesine değil, kamu otoritelerine, komşulara ve arkadaşlarına da evliliklerini ispat etmenin, ataerkiyle pazarlığın bir yolu olarak görülüyor. Evli bir erkeğin imam nikahlı ikinci eşi olarak yaşayan Melek (35, Alanya) için dahi ortak çocukları onun Türkiye’deki güvencesi haline gelmişti.

Göçmen eşlerin erkeğe yasal ve sosyal olarak bağımlı durumunun ev içerisindeki rolleri de etkilediği anlaşılıyor. Tüm görüşülenler çocuklarının bakımını kendilerinin yaptığını ve genellikle eşlerinden fazla yardım almadıklarını söylediler. Örneğin yaklaşık on yıldır evli ve iki çocuklu Eliza (37) “sanki bu çocuklar başkasındı” diyerek eşinin ilk yıllardaki çocuklara olan ilgisizliğini vurguladı. Çoğu kadın bu bakım emeği eşitsizliğini eşlerinin “çok yoğun” olmasıyla ya da “başka birisine güvenemeyecekleri” ile gerekçelendirdiler. Örneğin 4 çocuklu Aliya’nın iki odalı evi adeta bir anaokuluna benziyordu. Çocuklarına derslerde de yardım ettiğini söyleyen Aliya, evin tüm işlerini üstlenmişti. Çocuk bakımı ve yeniden üretim faaliyetlerinin neredeyse tamamen göçmen kadınların sorumluluğunda olması, kadınların maharetli ve ahlaklı “iyi bir eş ve anne” rollerini de vurguluyor. Daha önceki çalışmaların da işaret ettiği gibi (örn. Deniz 2020) evlilik içerisindeki eşitsiz konumları göçmen kadınları geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine daha fazla sarılmaya yönlendiriyor.

Sınır ötesi evliliklerde yerli erkek eşlerin göçmen kadınlara yönelik müdahaleleri sadece ev içi ile sınırlı değil. Çoğu kadın evlendikten sonra giyimine kuşamına dikkat ettiğini, dışarı çıktıklarında eşlerine bilgi verdiğini söylüyor. Bu kısıtlamalar göçmen kadınların tek başına dışarı çıkmaması ya da “rahat” giyinen bekâr kadın arkadaşlarıyla görüşmemesi anlamına geliyor. Yaş grupları arasında da önemli bir fark görülüyor. Örneğin küçük bir ilde yaşayan ve kendisi Kırgızistan’da kıdemli bir asker olan 55 yaşındaki Aruuzat dışarı çıktığında mutlaka eşine haber verdiğini ve genellikle aynı mahallede yaşayan akrabalarına Kuran okumaya gittiğini söylüyor. Erkek eşlerin baskılarının bir boyutu da kadınların Müslümanlaşması ve dindarlaşması olarak tanımlanabilir. Örneğin eskiden ateist olduğunu söyleyen Aruuzat (55) evlendikten sonra başörtüsü takmaya başladığını ifade etti. Daha önceden Müslüman olduğunu söyleyen Aliya (38) ise İstanbul’a geldiğinde kendi isteğiyle başını örttüğünü şöyle anlattı: “Eşim de dindar, namazını falan

kılıyor camiye gidiyor. Çocuklarım da kurana gidiyordu. İlk başta örtmeye alışamamıştım hala daha alışamıyorum, ama güneşten koruyor (gülüyor).” Görüşülenler özellikle eşlerinin kadın akrabalarının dini eğitim alma ve dini kurallara uygun olarak davranma baskısından bahsettiler. Bu baskılar altında göçmen kadınların imam nikahı yapma, namaz kılma, başörtüsü takma, kapalı giysiler giyme, makyaj yapmama ve erkeklerle görüşmeme gibi bir takım muhafazakar davranışları benimsemeye zorlandıkları anlaşılıyor. Dini kurallara uymanın, göçmen kadınların eskiden yaşadıkları “din dışı” ya da “ahlaksız” yaşamlarını geride bırakmaları ve “ahlaklı” birer ev kadını olarak yaşamlarına devam edeceklerine dair bir taahhüt olarak görüldüğünü söylemek de yanlış olmaz. Örneğin Aybike (37) resmi evlilikten önce imam nikahı kıydıklarını şöyle anlattı:

Ben ilk geldiğimde imam hocaya gittik, orada Müslümanlığın şartıyla nikahımızı kıydık, Müslümanlığı tamamen kabul ettik zaten. Tabi şu an üstümüzdeki gereken farzlar, baya dini bir eğitim aldım sonra hatta birkaç kısa süreyi bile ezberledim. ... Görümcem de yardımcı oldu namaz konusunda. Namaz kılmaya niyetliydim, başladım ama sonra bıraktık, eşim de kılmaya başladıydı ama sonra o bırakınca ben de... (gülüyor). (Aybike, 37, Antalya).

Sadece yerli erkeklerin değil akrabaların önyargıları ve baskısı da göçmen kadınları “namuslu” bir ev kadını olmaya zorluyor. Çocuk yapmak, işten ayrılmak, imam nikahı yapmak, evdeki tüm yeniden üretim faaliyetlerini üstlenmek, başını örtmek ya da kapalı giyinmek, bekar arkadaşlarıyla görüşmemek bu baskıların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Görüşmeler göçmen kadınların özellikle evliliklerinin ilk yıllarında bu rolleri sahiplendiklerine işaret ediyor. Hatta bu rollerin ve beklentilerin çok ötesinde çaba gösterdikleri anlaşılıyor. Nitekim kadınlar yükseköğrenim ve çalışma

deneyimleriyle sadece geleneksel rolleri en iyi şekilde yerine getirmekle kalmayıp genelde lise mezunu olan eşlerine nasıl kişisel hijyenlerini sağlayacakları, nasıl giyinecekleri, sosyal ortamlarda nasıl davranacakları ya da kazandıkları parayı nasıl değerlendirecekleri gibi konularda da yardım ettiklerini anlatıyorlar. Örneğin eski bir muhasebeci olan Batma (55) eşinin iş yerinin muhasebesine yardım ettiğini, kendisi mühendis olan Aliya (38) ise sadece bakım değil çocukların matematik derslerine de yardım ettiğini anlatıyor. Görüşülen göçmen kadınların sınır ötesi evliliklerdeki konumlarını pazarlık ederken çoğunluğunun üniversite mezunu, yabancı dil konuşabilen, iş ve meslek deneyimleri ile yüksek bir kültürel sermayeye sahip olduklarını vurgulamak gerekiyor. Göçmen kadınlar bu geleneksel rolleri en iyi şekilde yerine getirerek karşılığında eşlerinin toplumsal korumasını ve akrabalarının desteğini alabiliyorlar.

Erkeklerin göçmen kadınların kamusal alanda kurduğu ilişkilerindeki rolü tanıklıklarından anlaşılabilir. Nitekim katılımcılar komşularıyla, polisle, esnafla ya da sokaktaki insanlarla ilişkilerinde sürekli eşlerine referans vererek iletişim kurduklarını söylüyorlar. Örneğin Maya (37) İstanbul’da bir taksici kendisini kandırmaya çalıştığı anda ya da komşularla sorun yaşadığında hemen eşini aradığını söylüyor. İmam nikahıyla yaşayan Gülce ve Melek dahi komşularıyla ya da çocukların okuluyla ilgili sorunlarda “eşime söyleyeceğim” diyerek karşılaştıkları sorunları halletmeye çalıştıklarını anlatıyorlar. Hem erkek hem de devletle “patriyarkal pazarlıklarında” geleneksel rolleri benimseyerek bu erkek egemen ilişkilere karşı “pasif” bir direniş (Kandiyoti 1988, 283) gösteren göçmen kadınların bu sayede sınır ötesi evliliklerde kalabildiklerini söylemek abartılı olmaz. Bu anlamda kadınların aşağıdan pazarlıklarının önemini vurgulayan Aybike’nin (37, Antalya) sözleri çarpıcıydı:

“Şimdi Türk hanımlar burada çok görüyorum, televizyondan filmlerden de bakarsak eşleriyle yarışıyorlar... yani biraz bayan hanım olduktan

sonra bir merdiven aşağıya inmek iyidir, sonuçta erkek dediğin bir evin sahibi, o bir kraldır. ... Eğer kadın iyi olursa hayvan gibi bir erkeği kral bile yapabilir o yüzden yarışmamak lazım, bir merdiven aşağıya düşmek lazım, seninki doğru sen haklısın (gülüyor).”

Göçmen kadınlar pasif direnişleri ile evlilikler içerisindeki erkeğe tabi, ikincil konumlarını yeniden üretirken bu sayede hukuki ve toplumsal bir koruma elde edebiliyorlar. Ancak bu koruma ortadan kalktığında göçmen kadınların aktif bir direnişe geçtiğini söylemek mümkün.

Erkek Şiddeti, Aldatma ve Pazarlıklar

Sınır ötesi evliliklerde göçmen kadınların geleneksel rollerine sarılması bu evliliklerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yeniden üretmek pekiştiriyor. Bu eşitsizlik yukarıdaki tanıklıklardan da anlaşılacağı gibi farklı yoğunluklarda ve görünümdeki erkek şiddeti olarak kendisini gösteriyor. Çocuk doğuran, evin tüm işini ve erkeğin bakımını üstlenen, muhafazakar bir yaşam tarzını benimseyen, sosyal yaşamlarını kısıtlayan, özetle ataerki düzenine karşı geleneksel rolleri benimseyerek pasif bir direniş gösteren göçmen kadınlar genellikle erkeğin aldatması ve fiziksel şiddet durumunda aktif olarak direnişe geçiyor. Görüşülen kadınlardan ikisi evli, birisi imam nikahıyla yaşayan üç kadın ya açıktan ya da ima ederek eşlerinin başka kadınlarla görüştüğünü ve fiziksel şiddete uğradıklarını söylediler.¹¹ Antalya’da bir danışmanlık şirketi olan iki çocuklu Eliza anlattı:

İçerideki kavga işte en çok aldatılma[dan] oluyor. ... 2015’te ben daha vatandaşlık almamıştım. Hani alayım, alayım yani lanet olsun bu vatandaşlığa dedim. Benden değerli değildir yani ben giderim, benim

hayatım Türkiye'ye bağlı bir şey değil ki ben sadece çocuklarından dolayı kalıyordum. ... Sürekli işte beni Antep'e yollayıp kendi burada lay lay lom hayat sürmeyi çok seviyordu. 2015'te çocuklarla ben yine Antep'e gittim o sıra gene bir problemler çıktı, birileri sürekli bana yazıyordu. Ben eşimin bakıcısı bile oldum, yani kadınlara öyle söylemiş beni. ... İlişkisi olduğu kadınların hepsini çatır çatır kaynanama kayınbabama iletliyordum. Sonra kayınbabayla kaynana beni hep destekliyordu, biliyordu benim iyi bir insan olduğumu sonradan işte kayınbaba dedi sen benim yanımda kal ben sana ev alırım çocuklarla yaşar gidersin. Ya ben seninle mi evlendim oğlunla mı evlendim? (Eliza, 37, Antalya)

Kadınların tanıklıkları, aldatan eşlerine karşı çıktıklarında erkeklerin yasalardan güç alarak göçmen eşlerini sınırışı ettirmekle ve/veya çocukları almakla tehdit ettiklerini gösteriyor. Örneğin Eliza bu tipik durumu "Ben gideceğim, çocukları vermeyeceğim dediğimde direkt sana mı çocuklar kalacak sen kimsin, ben sana çocukları vermem [diyor]" sözleriyle tanımladı. Özellikle daha önce evlilik yapmış ve imam nikahıyla yaşayan ya da zorunlu evlilik süresinde olan kadınlar dile getirdiler. Örneğin ikisi ilk eşinden üç çocuğu olan Leyla (33, İstanbul) deneyimini şöyle aktardı:

Çocuk konusunda çok ısrar etti, ben istemiyordum çalışmak için geldim diyordum. Senin ve benim çocukların kaynaşması için arada bir kardeş olmalı dedi. Ortak çocuk konusunda çok aceleliydi. Çocuk olursa ona bağlanırım, gitmem diye düşündü. Birkaç ay içinde çocuk sahibi olmaya zorladı.

Yaklaşık üç yıl boyunca birlikte yaşadığı erkekten her türlü şiddet gördüğünü anlatan Leyla, resmi evliliğin olmayacağını anlayınca iki çocuğuyla evden

kaçtığını ve diğer çocuğunu da yasal yollardan almaya uğraştığını söyledi. Pek çok katılımcı tarafından dile getirilen evlilik dışı doğan çocukların velayeti konusu göçmen kadınların yaşadığı önemli sorunlardan birisidir ve daha detaylı bir araştırmayı hak etmektedir. Bu araştırmada Leyla gibi resmi olarak evli olmayan ama partneriyle birlikte yaşayan göçmen kadınlar görüştüğümüz kadınlar arasında en savunmasızlar olarak tarif edilebilir. Nitekim imam nikâhı ile yaşayan dört kadından ikisi ağır fiziksel şiddete, diğerleri ise psikolojik ve ekonomik şiddete uğradıklarını anlattılar. Örneğin Alanya’da imam nikahlı yaşayan Melek (35) uğradığı şiddet sonrasında polise başvurduğunu ancak evli olmadığı gerekçesiyle hiçbir işlem yapılmadan tekrar eve gönderildiğini söyledi. Melek, “sakinleşmem için beni yarım saat bile karakolda tutmadılar” derken uğradığı haksız muameleye isyan ediyordu. Mevcut yasalar (örn. 6284 sayılı Kanun) kadınların hukuki ve medeni statülerinden bağımsız olarak korunmasını öngörse de uygulamada polislerin inisiyatif kullanarak, genellikle de eski Sovyet Blokundan gelen göçmen kadınlara yönelik önyargılı yaklaşarak gereken korumayı sağlamadıkları anlaşılıyor. Devlettten koruma alamayan göçmen kadınlar kendi ağlarına başvurmak zorunda kalıyorlar.

Türkiye’de evli olan (ya da olmayan) göçmen kadınların toplumsal cinsiyete dayalı şiddet durumunda, her ne kadar kısıtlı olsa da, şehir barolarından ücretsiz hukuki destek almaları ve boşanma davası açabilmeleri mümkün. Antalya barosundan görüştüğümüz avukatlar her ay pek çok başvuru aldıklarını ve Rusya, Özbekistan ya da Kırgızistanlı göçmen kadınların başvurularının yoğun olduğunu söylediler. Ancak bu araştırma kapsamında görüşülen çoğu göçmen kadın özellikle evliliklerinin ilk yıllarında erkeklerin denetimi ve şiddeti dayanılmaz hale geldiğinde herhangi bir yasal desteğe başvurmadıklarını, genellikle dernekler, konsolosluk ya da sosyal ağlarından destek aldıklarını söylediler. Bunun en önemli sebebi henüz vatandaşlık almayan göçmen kadınların sınır dışı edilme korkusu ile resmi kurumlara başvurmamasıdır. Nitekim adli vakalar da dahil olmak üzere Türkiye’de

yaşayan göçmenlerle ilgili tüm konular İl Göç İdaresi Başkanlıklarına iletilmekte. Dolayısıyla vatandaşlıkları olmayan göçmen kadınlar erkek şiddetine uğradıklarında da bu kurum bilgilendiriliyor.

Aile içi şiddete ve boşanmaya vurgu yapan YUKK'un 35.6. Maddesi göçmen kadınların mahkeme kararıyla bu şiddeti ispat ederlerse bir yıllık kısa dönem ikamet izni alma hakkını öngörmekle birlikte sonrası için herhangi bir güvence verilmiyor. Türkiye'nin yakın dönemde çekildiği İstanbul Sözleşmesi'nin (2011) bu anlamda önemli bir uluslararası hukuki dayanak olduğunu ve sözleşmenin 60'ıncı maddesinin toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti bir sığınma ve koruma sebebi olarak yorumladığını vurgulamak gerekiyor. Ancak bu dayanak ortadan kalktı. Daha da ötesi çocukların velayetine dair göçmen kadınların aleyhine kararlar alınabiliyor. Özetle kadınların göçmen olarak hukuki statüsü medeni kanundaki kadın haklarının önüne geçebiliyor. Tüm bu sebeplerle, Jorgensen'in (2012) çalışmasında da gösterdiği gibi, sınır ötesi evliliklerde erkek şiddetine uğrayan göçmen kadınlar sınır dışı edilme korkusu ile şikayetçi olmaktan çekinebiliyorlar. Dil engeli, yanlış bilgi ya da bilgiye erişimdeki zorluklar da bu çekinceyi artırabiliyor. Antalya İl Göç İdaresi'nde göçmen kadınlarla ikamet görüşmelerini yapan bir kadın uzman bizzat fiziksel şiddetin görünür olduğu hallerde bile göçmen kadınların şikayetçi olmadığını söylüyor. Örneğin bu uzman ikamet başvurusu için gelen ve güneş gözlüğü takan göçmen bir kadından gözlüğünü çıkartmasını istediğinde göz çevresinde morluklar olduğunu söyledi. Ancak, uzmanın teşvik etmesine rağmen kadının şikayetçi olmadığını ekledi. Bu sınır ötesi evliliklerdeki erkek şiddeti görünür olmasına rağmen devlet kurumları tarafından çoğu zaman göz ardı edilmesi ve engellemek için politika geliştirilmemesi Kıvılcım'ın (2016) deyiimiyle "yasal bir şiddet" olarak tanımlanabilir.

Görüştüğümüz göçmen kadınlara çevrelerinden destek alabilecekleri kimseler olup olmadığını sorduğumuzda çoğu zaman Kırgızistan Konsolosluluğu'ndan ya da derneklerden bilgi almak için başvurduklarını

söylediler. Konsolosluk ile görüşmeye gittiğimizde de çalışanlar Kırgız kadınların sık sık ev içi erkek şiddeti şikayetiyle aradıklarını söylediler.

Türklerle evleniyorlar ve haklarını, çocuklarını koruyamıyorlar. Şiddet şikâyeti ile geliyorlar, bizim çalışanlar gidiyor ve onlara haklarını anlatıyor. Evlilik içi şiddet son zamanlarda çok fazla var. Bu işler için bir görevli var, bu konuda çalışıyor ve resmi olarak korumaya çalışıyoruz. Bazen de ellerinde dokümanları olmuyor o zaman kocalarına gözükmeden gizli bir şekilde yardımcı olmaya çalışıyoruz. (Kırgızistan Konsolosluğu çalışanı)

Kesin bir istatistik verilmese de Konsolosluğu ziyaret ettiğimiz 2021 yılı Ağustos ayı içerisinde beş kadının evlilik içi şiddet şikayetiyle aradığı söylendi. Uğradıkları şiddet katlanamaz duruma geldiğinde göçmen kadınlar ya Konsolosluktan ve derneklerden ya da sosyal ağlarından, Türkiye’de vatandaşlığı olan, Türkçe okuyabilen, deneyim sahibi göçmen kadınlardan destek arıyorlar. Örneğin Eliza, Antalya’da “Bir tane sosyal dernek, kadınlarla dayanışma gibi bir yer var. Orada avukat da bedava, psikoterapi alma da bedava, her şey bedava yani ücretsiz” diyerek bu dernekle iletişime geçtiğini söyledi.

Göçmen kadınların sınır ötesi evliliklerde erkek şiddetine karşı sessiz kaldığını gösteren tüm bu tanıklıklar ve veriler sahte evlilikleri ve insan ticaretini engelleme amacıyla sıkılaştırılan göç yasalarının aslında tersine bir etki yarattığını ve kadınları erkek şiddetine karşı daha da savunmasız bıraktığını gösteriyor. Bu yasal engeller aslında daha önceki çalışmaların da gösterdiği gibi göçmen kadınlara yönelik erkek şiddetini sistematikleştirerek “normalleşmesini” sağlıyor (Coşkun, 2018).

Sonuç

Göçmen kadınlarla yerli erkekler arasındaki sınır ötesi evlilikler hem sebepleri hem de yöntemleri açısından toplumsal cinsiyete dayalı diğer göç biçimlerinden ayrılmaz. Daha iyi bir yaşam kurma arzusu ile göç eden kadınların Türkiye'deki kısıtlayıcı göç yasalarına ve toplumsal baskıya karşı korunma ve duygusal yakınlık arayışının yerli erkeklerin cinsellik arayışı ile örtüştüğünü söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla, diğer çalışmaların da vurguladığı gibi (Constable; 2009; Bloch 2017; Wray, 2006) hukuki zorunluluklar, duygusal bağlanma ihtiyacı, cinsel tatmin, yeniden üretim emeği, ekonomik fayda ve toplumsal koruma gibi ihtiyaçlarla şekillenen bu evliliklerde “sahte” ya da “gerçek” arasındaki çizgi bulanıklaşmaktadır.

Burada sunulan bulgular Türkiye'nin sahte evlilikleri engellemek amacıyla 2000'lerden itibaren aldığı önlemler ve yasa değişikliklerinin aslında göçmen kadınlar üzerinde olumsuz bir etki yarattığını gösteriyor. İkamet ve vatandaşlık izinlerine erişimde göçmenler üzerindeki kısıtlamalar, özellikle de göçmen kadın eşlere dair “namus” vurgusu kadınların evlilik içerisinde konularını zayıflatmakta ve erkek şiddetine de zemin hazırlamaktadır. Başka bir deyişle devletin göçmen kadınlara yönelik sıkı gözetimi evde erkeğin kontrolü ve şiddeti aracılığıyla devam etmektedir. Bu baskı özellikle vatandaşlık başvurusu için gereken zorunlu evliliğin ilk yıllarında göçmen kadınların patriyarkal pazarlıklarında sarıldığı geleneksel rollerde görünürdür.

Göçmen kadınlar sahip oldukları hukuki ve toplumsal “korumayı” kaybetme ve çoğu zaman çocuklarından uzaklaşma korkusu ile erkek şiddetine karşı sessiz kalıyorlar. Bir anlamda evlilik içerisindeki (ya da dışında) erkek şiddetini normalleştiren bu mekanizmalar daha geniş bağlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliğini de yeniden üretiyor. Devletin ulusal çıkarlar ve güvenlik adına göçmen kadınları koruma konusunda yetersiz kaldığı ve bu konuda acil bir çözüm üretilmesinin gerektiği anlaşılıyor. Kadınların bu sınır ötesi

ilişkilerde maruz kaldıkları erkek şiddetine karşı sınır dışı riski olmadan ve çocukları ile güvenli bir şekilde yaşama güvencesine ihtiyaçları olduğu görülüyor. Bu çalışma hem politikada hem de uygulamada göçmen kadınlara yönelik damgalama ile mücadele edilmesi gerektiğini gösteriyor. Daha somut olarak bu çalışma kamu çalışanlarına toplumsal cinsiyete hassas eğitimler verilmesinin, erişilebilir ve çok dilli bir destek mekanizmasının kurulmasının önemine işaret ediyor. Hepsinin ötesinde bu şiddeti doğuran yapısal zorlukların ortadan kaldırılması, ikamet ve çalışma izinlerine erişimin kolaylaştırılmasının göçmen kadınların bu ilişkilerdeki zayıf konumunu güçlendireceği anlaşılıyor.

Teşekkür Beyanı:

Bu araştırmaya katılarak deneyimlerini paylaşmaktan çekinmeyen göçmen kadınlara ve Kırgızistanlı gazeteci arkadaşım Elvira Budaichieva'ya, TÜBİTAK araştırma bursiyerleri Evser Çağla Aykanat, İlayda Nur Özbey ve İlknur Kökçü'ye; yorumlarıyla tartışmanın gelişimine katkıda bulunan Lucy Williams, Saniye Dedeoğlu ve Helga Rittersberger Tılıç'a; ayrıca, önerileriyle makalenin gelişimini sağlayan hakemlere teşekkür ederim.

- 1 Antalya ve Ankara'daki İl Nüfus Müdürlükleri ile ve Göç İdaresi Başkanlığı ile görüşme talebimize rağmen cevap alamadığımızı da burada vurgulamak gerekiyor.
- 2 <https://cfo.gov.ph/filipino-marriage-migrants-to-the-united-states-of-america-sex-and-age-group/> Erişim: 03.03.2023
- 3 <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2019/sep/13/turkish-tv-magnificent-century-dizi-taking-over-world> Erişim: 12 Haziran 2021.
- 4 Bu araştırma TÜBİTAK 1002 programı kapsamında (Proje No:220K322) desteklenmiştir.
- 5 Kısa dönem ikamet izinlerine dair ülke verisi bulunmuyor <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> Erişim: 13.04.2023
- 6 Araştırma kapsamında görüşülenler için takma isimler kullanılmıştır.
- 7 Kırgızistan Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Göç Bakanlığı verilerine göre 2022 yılı başında 1,1 milyondan fazla Kırgız vatandaşının yurtdışında çalışmaktaydı. Rusya Federasyonu bu göçün 1 milyondan fazla kısmını alırken, Kazakistan (30,000) ve Türkiye (20,000) onu izlemekte. Rusya'daki nüfusun büyük kısmının erkeklerden oluştuğu bilinmektedir. Online erişim: 12 Haziran 2021, <https://www.azattyk.org/a/31694627.html>
- 8 Burada, göçmen kadınların sahte evlilikler aracılığıyla insan ticareti vakalarına ya da kandırılmalarına dair öykülerin paylaşıldığını ancak bu vakaların sayısını tahmin etmenin güç olduğunu not düşmek gerekiyor. Görüştüğümüz kadınlardan ikisi (Leyla ve Melek) evlilik vadi ile uzun süre beklediklerini, bu arada çocuk doğurdıklarını ama resmi evlilik olmadığını söylediler. Her iki kadın da erkekler tarafından fiziksel şiddete uğramıştı.
- 9 Eğitim ve aileden miras kalan sermaye biçimi kültürel sermayenin öncelikli kaynakları olarak görülürken, yaş, toplumsal cinsiyet, ikamet ve kır-kent geçmişi ikincil kaynakları oluşturuyor (Bourdieu, 2021:55,57).
- 10 Burada Kırgızistan devletinin çifte vatandaşlığı kabul etmediğini ve kadınların Türkiye vatandaşı olmak için kendi ülke vatandaşlığından çıkarılması riskinin bulunduğunu not düşmek de gerekiyor.
- 11 Görüşmeler sırasında eşlerinin aldatmasına ya da şiddete dair doğrudan bir soru sorulmamakla birlikte katılımcılardan bazıları karşılaştıkları şiddeti anlattılar.

Kaynakça

- Bloch, Alexia. *Sex, Love, and Migration: Postsocialism, Modernity, and Intimacy from Istanbul to the Arctic* (Cornell University Press, 2017).
- Bourdieu, Pierre. *Ayırım* (Ankara: Nika Yayınevi, 2021).
- Constable, Nicole. *Romance on a Global Stage: Pen Pals, Virtual Ethnography and "Mail-Order" Marriages*. (Berkeley: University of California Press, 2003).
- Constable, Nicole. "Introduction: Cross-Border Marriages, Gendered Mobility, and Global Hypergamy," *Cross-Border Marriages: Gender and Mobility in Transnational Asia* ed. Nicole Constable. (University of Pennsylvania Press, 2005), 1-17.
- Constable, Nicole. "The Commodification of Intimacy: Marriage, Sex, and Reproductive Labor." *Annual review of Anthropology* 38, (2009): 49-64.
- Coskun, Emel. Criminalisation and prostitution of migrant women in Turkey: A case study of Ugandan women. *Women's Studies International Forum*. 68, (2018): 85-93. Online: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0277539517305393>
- Del Rosario, Teresita C. "Bridal Diaspora: Migration and Marriage among Filipino Women," *Indian Journal of Gender Studies* 12, no. 2-3 (2005): 253-74.
- Deniz, Ayla. "'Ev Sahibine En Yakın Yabancı': Türkiye'deki Ukraynalı Gelinlerin Uyum ve Dışlanma Süreçleri." *Türkiye'de Mültecilik, Zorunlu Göç ve Toplumsal Uyum*, ed. Sallan Gül, Songül, Dedeoğlu, Ssaniye ve Kahya Nizam, Özlem (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2020), 279-310.
- Ekiz-Gökmen, Çisel. *Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Yöresinde*

Turizm Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar. *Çalışma ve Toplum*, 2011, no. 1: 211-231.

Erder, Sema ve Kaşka, Selmin. *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey* (Istanbul: IOM, 2003).

Filiyeva Erkeç, Ulviye. “Evlilik Yoluyla Kadın Göçü ve Türkiye’de “Rus Gelin”lerin Durumu” *Journal of Social Sciences and Humanities* 1, no. 2 (2017): 21-43.

GİB (Göç İdaresi Başkanlığı). İkamet İzinleri. (2022) Online. Erişim: 22.03.2022 <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>

GİB (Göç İdaresi Başkanlığı). Türkiye’nin Düzensiz Göçle Mücadelesi. Online Erişim: 01.04.2023 <https://www.goc.gov.tr/turkiyenin-duzensiz-gocle-mucadelesi>

GİB (Göç İdaresi Başkanlığı). Türkiye’nin İnsan Ticaretiyle Mücadelesi. Online. (2020). <https://www.goc.gov.tr/turkiyenin-insan-ticaretiyle-mucadelesi>

Hirsch, Jennifer S. *A Courtship after Marriage. Sexuality and Love in Mexican Transnational Families*. (Berkeley: University Of California Press, 2003)

İstanbul Sözleşmesi. Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi. (2011) Online. Erişim: 12.06.2021 www.coe.int/conventionviolence

Kandiyoti, Deniz. “Bargaining with Patriarchy” *Gender and Society, Special Issue to Honor Jessie Bernard* 2, no. 3 (1988): 274-290.

Kandiyoti, Deniz. “The Politics of Gender and the Soviet Paradox: neither Colonized, nor Modern?” *Central Asian Survey* 26, no. 4 (2007): 601–623.

- Kıvılcım, Zeynep. “Legal Violence Against Syrian Female Refugees in Turkey” *Feminist Legal Studies* 24, (2016): 193–214.
- Kim, Elena ve Karioris, Frank G. “Bound to be grooms: the imbrication of economy, ecology, and bride kidnapping in Kyrgyzstan” *Gender, Place & Culture* 28, no.11 (2021): 1627-1648.
- Kofman, Elenore. *Separated families and forced transnationalism in Europe*, Bildiri 19.05.2022. Seminar: Family Separation, Migration Status and Everyday Security: Experiences and Strategies of Vulnerable Migrants. (Migration Institute of Finland, 2022).
- YUKK. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. (2013) Online. Erişim: 18.05.2022. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>
- Lui, Monica. “Seeking Western Men: Divergent Trajectories of China’s ‘Email-Order Brides’” *Qualitative Sociology*. 42, (2019): 431–453.
- Mallare, Marie Lorraine. “Mail-order brides: a closer look at U.S. & Philippine Relations” *Asia Pacific: Perspectives* 6, no. 1 (2006): 13-20. Online Erişim: 03.09.2022 https://www.usfca.edu/sites/default/files/pdfs/v6n1_0.pdf
- Morokvasic, Mirjana. “Birds of Passage are also Women...” *International Migration Review, Special Issue: Women in Migration* 18, no. 4 (1984): 886-907
- TÜİK, Vatandaşlık ülkesine göre Türkiye’ye gelen ve Türkiye’den giden göç, 2016-2018. Online. Erişim: 22.05.2022 http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1067
- TÜİK. Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2021. Online. Erişim: 22.05.2022 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2021-45568>

- TÜİK. Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2019. Online. Erişim: 22.03.2022. “<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2019-33708#:~:text=Evlenen%20%C3%A7iftlerin%20say%C4%B1s%C4%B1%202019%20y%C3%A7inde,%206%2C56%20olarak%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti>”
- Yang, Wen-Shan ve Wen Lu, Melody Chia. “Introduction,” *Asian Cross-border Marriage Migration: Demographic Patterns and Social Issues* ed. Melody Chia-Wen Lu ve Wen-Shan Yang (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 15-31.
- Yükseker, Deniz. *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).
- Williams, Lucy ve Coşkun, Emel. “A Future Agenda: Policy and Practice in Gender, Migration and Research in Turke,” *Women, Migration and Asylum in Turkey: Developing Gender-Sensitivity in Migration Research, Policy and Practice* ed. L. Williams, E. Coşkun, ve S. Kaşka (London: Palgrave, 2020), 235-243.
- Wray, Helena. “An Ideal Husband? Marriages of Convenience, Moral Gate-keeping and Immigration to the UK” *European Journal of Migration and Law* 8, (2006): 303-320.
- Vatandaşlık Kanunu. Kanun No. 5901. Madde 16-(1). Türk Vatandaşlığının Evlenme Yoluyla Kazanılması. (29 May 2009). Online. Erişim: 03.06.2021. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5901.html>

İstanbul Sözleşmesi Tartışmalarında Açık Muhalefetten Zemin Kaydırmaya Farklı Tutumlar: *Sabah* ve *Sözcü* Örnekleri

Hatice Çoban Keneş

Munzur Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-7329-7584](https://orcid.org/0000-0002-7329-7584)

hcoban06@hotmail.com

Nihal Kocabay-Şener

İstanbul Ticaret Üniversitesi

[ORCID: 0000-003-4018-082X](https://orcid.org/0000-003-4018-082X)

nkocabay@ticaret.edu.tr

Öz

Bu çalışmada İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme süreci, toplumda oluşan iki farklı özne konumunu (karşıtlık ve destek) görünür kılabilecek farklı ideolojik konumdaki iki medya kuruluşu üzerinden incelenmektedir. Çalışma kapsamında Sabah ve Sözcü'nün web sitelerinde 20 Mart 2021- 1 Temmuz 2021 tarihleri arasında yayınlanan İstanbul Sözleşmesi ile ilgili haberler taranmıştır. İstanbul Sözleşmesi'ni konu edinen 41 haber Sözcü'den, 16 haber ise Sabah'tan elde edilmiştir. Haberler konularına göre temalara ayrılmıştır ve haber metinleri eleştirel söylem analizi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Analiz sonucunda Sabah'ın neredeyse tüm haberlerinde görünür olan İstanbul Sözleşmesi'nin "Türkiye'ye zarar verdiği" söylemi Sözcü'de de farklı gerekçelerle ortaya çıkmıştır. Öte yandan Sözcü'de sözleşmeden çekilmeye yönelik tepkileri görünür kılan haberlerin olması Sözleşme savunusuna aracılık etmekle birlikte LGBTİ+ öznelerle dair hak odaklı tek bir haberin olmaması, LGBTİ+'ların görünmez kılınması nedeniyle Sözcü'nün de hâkim cinsiyet rejiminin kodlarıyla hareket ettiğinin işareti olarak okunmuştur. Bu sonuçlar her iki gazetenin hâkim cinsiyet rejimi içinde üstü örtük işbirliğine de işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: anaakım medya, İstanbul Sözleşmesi karşıtlığı, *Sabah*, *Sözcü*, toplumsal cinsiyet karşıtlığı

•••••

Geliş tarihi: 7 Nisan 2023 • Kabul tarihi: 11 Eylül 2023

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 153-197

DOI: 10.46655/federgi.1278694

Various Standpoints in the Istanbul Convention Discussions, from Open Opposition to shifting the Ground: Cases of *Sabah* and *Sözcü*

Hatice Çoban Keneş

Munzur University

[ORCID: 0000-0002-7329-7584](https://orcid.org/0000-0002-7329-7584)

hcoban06@hotmail.com

Nihal Kocabay-Şener

Istanbul Ticaret University

[ORCID: 0000-003-4018-082X](https://orcid.org/0000-003-4018-082X)

nkocabay@ticaret.edu.tr

Abstract

This study examines the process of Turkey withdrawing from the Istanbul Convention with two media organizations with different ideologies. It has been considered that these two media organizations can make visible the two different subject positions (opposition and support) that emerge in society. The news related to the Istanbul Convention published on the websites of Sabah and Sözcü between March 20, 2021, and July 1, 2021, have been collected and the news gathered 41 news from Sözcü, 16 news from Sabah. The news was categorized based on their subjects into themes, and the news was evaluated within the framework of critical discourse analysis. As a result of the analysis, the narrative that the Istanbul Convention "harms Turkey" was prominently featured in almost all of Sabah's news. Similarly, this narrative also emerged, albeit with different reasons in Sözcü. Furthermore, news in Sözcü included protest movements about withdrawing from the Istanbul Convention. However, the absence of even a single rights-based news piece concerning LGBTI+ individuals resulted in the invisibility of the LGBTI+ community. This absence is indicative of Sözcü aligning itself with the codes of the dominant gender regime, emphasizing its adherence to prevailing gender norms. These results essentially point to the implicit cooperation of both newspapers within the dominant gender regime.

Keywords: mainstream media, Istanbul Convention, *Sabah*, *Sözcü*, Anti-gender Movements

•••••

Arrival date: 7 April 2023 • Acceptance date: 11 September 2023

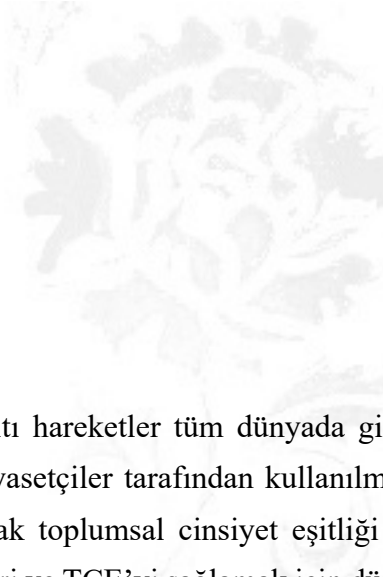
•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 153-197

DOI: 10.46655/federgi.1278694

Giriş

Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler tüm dünyada giderek yükselmekte ve özellikle sağ popülist siyasetçiler tarafından kullanılmaktadır. Bu karşıtlığın yükselmesine bağlı olarak toplumsal cinsiyet eşitliği (TCE) için mücadele eden sivil toplum örgütleri ve TCE'yi sağlamak için düzenlenmiş olan yasalar ve sözleşmeler de sağ popülist hareketlerin hedefindedir. Toplumsal cinsiyet karşıtlığının hedef aldığı düzenlemelerden biri de kamuoyunda İstanbul Sözleşmesi (İS) olarak bilinen “*Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi*”dir. 2011’de İstanbul’da imzaya açılan sözleşme, 2014 yılında yürürlüğe girmiştir.

Kadına yönelik her türlü şiddetin ve ev içi şiddetin önlenmesi, şiddet mağdurlarının korunması, suçların kovuşturulması, suçluların cezalandırılması ve son olarak, kadına karşı şiddet ile mücadele alanında bütüncül, eş güdümlü

ve etkili işbirliği içeren politikaların hayata geçirilmesi sözleşmenin dayandığı dört temel ilkeyi oluşturuyor. Kadına yönelik şiddete karşı insan hakları temelli bir sözleşme olan İstanbul Sözleşmesi, yalnızca cezalandırma ya da cezasızlığı ortadan kaldırma ile değil, kadınların korkmadan, güven içerisinde, şiddetten uzak ve ayrımcılığa uğramadan yaşamasına ve maruz bırakıldıkları şiddet için tazmin edilmelerine de olanak sağlıyor (kadinininsanhaklari.org t.y.).

İmzacı ülkelerin sözleşme kapsamında vermiş oldukları taahhütler, bağımsız uzmanlar grubu The Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO/ Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev içi Şiddete Karşı Eylem Uzman Planı) tarafından izlenmektedir. Fakat Türkiye, ilk imzacıları arasında olduğu Sözleşmeden, 20 Mart 2021 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanan karar ile çekilmiştir. Sözleşmeye karşı cephe sadece Türkiye’de açılmış değildir. Bulgaristan, Macaristan, Slovakya, Romanya, Letonya ve Polonya’nın da İS’yi tartışmaya açtığı, mevcut iktidarların Sözleşmeyi marjinalize ettiği izlenebilmektedir (Baştan 2021; Bilgin Aytaç ve Sezgin 2022). TCE kavramına karşı geliştirilmiş olan bu hareketlerin sağ popülist siyasetçiler tarafından beslendikleri düşünüldüğünde Türkiye’nin İS’den çekilmesi bir başlangıç ya da son olmaktan daha çok bir sürecin ifadesi olarak görülmelidir.

Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin yükselmesine bağlı olarak toplumsal cinsiyet ve İS’ye ilişkin Türkiye’de yapılmış olan çeşitli akademik çalışmalar vardır. Büşra Çelik tarafından yapılan “İstanbul Sözleşmesi Bağlamında İslamcı Kadınların Görüşlerine Dair Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmada İS karşıtlığının AKP ile organik bağları olan İslamcı kesimlerin tamamında olmadığı iddia edilmektedir. Çelik, İslamcı yazar, entelektüel kadınlar ve erkekler arasında fikir ayrılıkları olduğu iddiasını ise sözleşme karşıtı beyanlar karşısında İslamcı kadınların düşüncelerini gazete yazıları kapsamında analiz ederek kanıtlamaya çalışmaktadır (Çelik 2021). Yazar özellikle de İslamcı yazarların, entelektüel kadınların homojen bir görüş

birliği içerisinde olmadığını Kadın ve Demokrasi Derneği'nin (KADEM) açıklamalarına dayanarak ortaya koymaktadır.

Gizem Bilgin Aytaç ve Ayda Sezgin tarafından kaleme alınan “Toplumsal Cinsiyet Karşıtı Hareketlere Kısa Bir Bakış: Macaristan, Polonya ve Türkiye Örnekleri” başlıklı çalışmada ise İS'den çekilme kararı alan Polonya, Macaristan ve Türkiye'de toplumsal cinsiyet karşıtlığının siyasi rejimlerin karakterinin de bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu çalışmaya göre, toplumsal cinsiyet karşıtı siyaset pratikleri benzerlikler göstermektedir ve yalnızca milliyetçi muhafazakâr grupların din/inanç unsuru temelli örgütlü kampanyaları olarak değil, küresel ölçekte de neoliberalizm ve sağ popülizm ile birlikte değerlendirilmektedir (Bilgin Aytaç ve Sezgin 2022).

İstanbul Sözleşmesi karşıtlığını muhafazakâr basın üzerinden analiz eden bir başka çalışma da “İslamcı Basında İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığının İzlekleri: Milli Gazete Örneği”dir. Dilek Keleş ve Duygu Onay Çoker tarafından kaleme alınan makalede İS'ye karşı çıkışın nasıl dile getirildiğinin ve bu amaçla hangi söylemsel stratejilerin kullanıldığının açığa çıkarılması için *Milli Gazete*'nin 2020 yılının Mayıs ayına ait köşe yazıları analiz edilmiştir. Çalışmada, *Milli Gazete*'nin İstanbul Sözleşmesi karşıtlığı “yok edilme” tehdidi üzerinden belirlenmiştir. Bu çerçevede, tüm köşe yazarlarının sözleşmeyi hedef aldıkları ve sözleşmeye karşı çıkışlarının kaynağını İslamcı ideolojinin hem dinden hem de ataerkil düşünceden alınan cinsiyetçi söyleme dayandırdıkları ifade edilmiştir (Keleş ve Onay Çoker 2021).

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dayanışma Ağı (AĞ-DA) tarafından yayınlanan “Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Şeytanlaştırılması: İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığı ve Medya” başlıklı raporda ise toplumsal cinsiyet karşıtlığını yaygınlaştıran ve iktidara yakın olarak tarif edilebilecek olan medyada yer alan haberler ve köşe yazıları incelenerek söylemsel karşıtlığın nasıl oluşturulduğu analiz edilmiştir (Kocabay-Şener, Çoban Keneş, Çelik,

Fahrioğlu Akın 2022). AĞ-DA'nın “**İstanbul Sözleşmesini Savunmak: Toplumsal Cinsiyet Temelli Nefret Söylemiyle Mücadele İçin Politika Önerileri**” (Özdemir Taştan, Sönmezocak ve Kelavgil 2022) başlıklı bir başka raporunda da Türkiye'nin **İS'den** çekilme süreci ayrıntılı bir şekilde haritalandırılarak karşıtlık söyleminin hangi stratejilerle kurulduğu ortaya konulmuş, artan toplumsal cinsiyet temelli nefret söylemiyle mücadele için politika önerilerinde bulunulmuştur.

Literatürde İS ve medyaya ilişkin yapılan çalışmalar bulunsa da bu çalışmaların örneklemini iktidarla organik bağları olan medyanın oluşturduğu görülmektedir. İS'ye ilişkin söylemin çözümlenebilmesi için söylemin inşa ettiği özne konumlarının tespit edilmesi gerekir. Buradaki en belirgin konumlar Sözleşme karşıtlığı ve yanlılığı konumlarıdır. Sözleşme karşıtlığı ve yanlılığı genel çerçevede iktidar yanlılığı ve karşıtlığı ile birlikte düşünülebilmektedir. Bu nedenle çalışma, iki farklı özne konumunu açığa çıkarabilmeye aracılık edebilecek iki farklı ideolojik konumda olan medya kuruluşu¹ üzerinden incelenmektedir. Çalışmanın amacı, TCE açısından önem taşıyan İS'den çekilme sürecinde, sahiplik yapıları ve ideolojik konumları nedeniyle hükümete muhalif haberler yapan *Sözcü* ile hükümetle organik bağları olan *Sabah*'ta İS ile ilgili haberlerin nasıl bir söylem ile sunulduğunu karşılaştırmaktır. Böylece Türkiye'de TCE kavramının nasıl bir söylemsel çerçeve içinde tartışıldığının iki farklı gazete örneği üzerinden serimlenmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, iktidar karşıtı ve iktidar yanlısı konumda olan gazete örneğinden yola çıkılmakla birlikte Türkiye'deki cinsiyet rejimine dair temel karşıtlıkların ortaya konulması da hedeflenmiştir. Her iki gazetenin de sistem içinde hareket ettikleri ve hegemonik değerlerin taşıyıcıları oldukları verili kabul edilmekle birlikte, iktidar yandaşlığı ve karşıtlığı içinde her iki gazetenin İstanbul Sözleşmesi'ni nasıl araçsallaştırdığının görünür kılınması çalışma açısından önemlidir.

Çalışmada, İS'den çekilme kararını hazırlayan bağlam ve çekilme

kararının verilmesinden sonraki dönemde, gazetelerin konuyu hangi perspektiften ele aldığı, nasıl tartıştığı ve hangi aktörleri öne çıkardığı analiz edilerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmada *Sabah* ile *Sözcü*'nün web sitelerinde 20 Mart 2021 ile 1 Temmuz 2021 tarihleri arasında yer alan haberler eleştirel söylem analizine (ESA) tabii tutulmuştur. ESA, söylem düzeyinde hayata geçirilen ya da söylem aracılığıyla meşrulaştırılan toplumsal ilişkiler içindeki egemenlik yapıları kuran unsurlara odaklanmaktadır. ESA cinsiyetçilik, ırkçılık, homofobi gibi diğer ayrımcılık biçimlerini görünür kılmak için uygun yaklaşımlardan birini oluşturmaktadır (van Dijk 1995, 18). Teun A. van Dijk (van Dijk 1993; 1995; 2001) ve Norman Fairclough (Fairclough 1993; 1996; 1998) tarafından temellendirilen ESA, toplumsal cinsiyet, ırk ve etnisite çalışmaları gibi sosyal bilimlerin pek çok alanında kullanılmıştır. Toplumsal yapı ve dil arasında diyalektik bir ilişki olduğunu varsayan eleştirel söylem çalışmalarına göre toplumun dili belirlemesi gibi dilin de toplum üzerinde belirleyiciliği vardır (Fairclough 1989). Bu teorik bakış açısıyla hareket eden çalışmada, İS'den çekilme kararının verildiği tarihten resmi ayrılma zamanına kadar haberlerin hangi temalar üzerine kurulduğu, temaların hangi argümanlarla oluştuğu, söylemin nasıl belirdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Belirtilen zaman aralıklarında *Sözcü* ve *Sabah* web sitelerinde yayımlanan haberler Google arama motoru aracılığıyla toplanmıştır. Örnekleme, İS ile ilgili Resmi Gazete haberleri gibi rutin haberler medya kuruluşlarının yayın politikalarını yansıtmayacakları için dâhil edilmemiştir.

Dünyada ve Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Karşıtı Hareketler

Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler dünyanın pek çok ülkesinde yaygınlaşmaktadır. “Söz konusu hareketler toplumsal cinsiyet kavramını,

cinsiyetin doğuştan değil, toplumsal ve ideolojik olarak sonradan inşa edildiğini öngörmesi ve biyolojik özelliklerin politik ezilmişliğe dönüştürüldüğü yapısal ilişkileri sorgulaması nedeniyle ‘yaradılışa, ulusal kimliğe ve toplumsal değerlere’ aykırı kabul etmektedir” (Özügurlu ve Dayan 2020, 457).

Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, 2010 yılı itibariyle pek çok ülkede yükselişe geçmekle birlikte, “toplumsal cinsiyet ideolojisi” kavramı 1995 yılında Pekin’de düzenlenen 4. Dünya Kadın Konferansı’ndaki cinsel ve üreme sağlığına ilişkin taleplere karşı çıkmak nedeniyle ilk kez Vatikan tarafından kullanılmıştır (Telseren Ömeroğlu vd. t.y.). Ayrıca 4. Dünya Kadın Konferansı’ndan bir yıl önce, 1994 yılında Kahire’de Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı’ndaki taleplerin de toplumsal cinsiyet karşıtlığının fitilini ateşlemiştir. Bu iki konferansın sonucunda, toplumsal cinsiyet kavramının Birleşmiş Milletler (BM) belgelerine girmesi; BM’nin cinsel ve bedensel hakları, insan hakları olarak kabul etmesi, hak ve eşitlik karşıtı ülkeleri rahatsız ederek toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin oluşumu başlamıştır (Şeker 2020).

Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin kullandıkları bazı farklı söylemler olmakla birlikte, ortak kullandıkları argümanlar da bulunmaktadır. Korolczuk ve Graff, toplumsal cinsiyet karşıtlığının ideolojik çekirdeğini oluşturan üç unsur tespit etmiştir: Birincisi Hıristiyan dogma ile uyumlu ve toplumsal inşa görüşüyle zıt insan doğası, doğa kanunu ve insan haysiyetine dair inanç kalıplarıdır. İkincisi, Batı’nın entelektüel, kültürel ve toplumsal tarihinin kötümser ve antimodernist anlatısıdır. Üçüncüsü, bu yaklaşımlar küresel iktidar dağıtımında alarm veren bir bakışta ortaklaşırlar: neo-Marksist küreselleşme savunucularının halk sağlığı ve insan hakları üzerine iyiliksever söylevlerin arkasına saklanarak şantaj ve manipülasyonla dünyayı ele geçirdiklerini öne sürerler (Korolczuk ve Graff 2020). Korolczuk ve Graff, özellikle üçüncü maddeyi önemli bulduklarını belirtmekte ve toplumsal cinsiyet karşıtlarının kendilerini “dünyanın sömürgeleştirilmiş halklarının,

haklarından mahrum bırakılmış ve ekonomik olarak dezavantajlı durumda olanların, geçim kaynakları, otantik kültürleri ve geleneksel değer sistemleri neoliberal küreselleşmenin tehdidi altında olanların koruyucuları olarak” (Korolczuk ve Graff 2020, 14) tanıttıklarını ifade etmektedir.

Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler “merkez sağdan, aşırı sağa, liberal partilerden çeşitli din akımlarına, muhafazakâr her türlü siyasi gruba ve yer yer sol siyasete yayılarak” (Şeker 2020) TCE’ye karşı tutum geliştirilmesini sağlayabilmektedir. Sağ popülistler toplumsal cinsiyet karşıtlığını kullanırken diğer karşıt söylemlere eklenirler. Bu söylemlerin içinde sömürgecilik, yerlilik, milliyetçilik, muhafazakârlık, anti-kurumsalcılık, antiliberalizm ve bireysellik karşıtı söylemler yer almaktadır (Baştan 2021, 154). Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin hedef aldığı noktalardan biri de bu alanda yapılan akademik çalışmalardır. Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, toplumsal cinsiyet teorisinin bilimsel bir teori olmadığını öne sürmektedirler. Toplumsal cinsiyetle ilgili akademik çalışmaların meşruiyetini eleştirmekte ve bu kavramı “ideoloji” olarak tanımlamaktadırlar. “Toplumsal cinsiyet” ve “toplumsal cinsiyet ideolojisi” terimlerinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu terimler ahlak kaybı, kürtaj, normatif olmayan cinsellik ve cinsiyet karmaşası için kullanılan esnek eşanlamlı terimlere dönüşmüştür (Mayer ve Sauer 2017). “Toplumsal cinsiyetçilik” terimi küresel sağ retorikte “feminizm” kelimesinin yerini almaya başlamıştır (Korolczuk ve Graff 2020, 5-6).

Bu çalışmanın da konusunu oluşturan İS toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin odaklarına aldıkları metinlerden birini oluşturmaktadır (Squire 2018). İS’nin “toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler için önemli olmasının nedeni toplumsal cinsiyeti tanımlayan ilk uluslararası belge ve toplumsal cinsiyet terimini merkeze alarak hazırlanan bir metin olmasıdır” (Şahin 2020, 657).

Türkiye’de de toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin İS’ye yöneldiği görülmektedir. Alev Özkazanç’a göre, Türkiye’deki toplumsal cinsiyet karşıtı

hareketler 2011 yılında devlet eliyle güçlendirilmiştir (Özkazanç 2019). İktidara yakın STK'lar tarafından “toplumsal cinsiyet eşitliği” yerine “toplumsal cinsiyet adaleti” kavramı önerilirken, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından LGBTİ+'lara dair resmi düzlemde nefret söyleminde bulunulmuştur. Ayrıca Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın kapatılması TCE'ye yapılan müdahalelerin arasında yer almaktadır (Kocabay-Şener, Çoban Keneş, Çelik, Fahrioğlu Akın 2022).

Türkiye'deki toplumsal cinsiyet karşıtlığının inşa edilmesi sürecinde açığa çıkan söylemin kendine has farkları olmakla birlikte başka ülkelerdeki sağ popülist politikacıların söylemleriyle benzerlikleri de bulunmaktadır. Bu durum bir sonraki başlıkta tartışılmaktadır.

Türkiye'de İstanbul Sözleşmesi'nden Çekilmenin Zeminini Döşeyen Taşlar

Türkiye'de İS'nin tartışılmaya başlanması geniş bir yankı uyandırmış olsa da TCE karşıtlığının daha önce ve derinden inşa edildiğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır. İS tartışmalarında ön plana çıkarılan unsurları tartışan Ayça Günaydın, İS'nin geleneksel aile yapısını tehdit ettiğine ilişkin iddialara vurgu yapmakta, bu söylemin öne çıkarılmasında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve dolayısıyla hükümetin “ailelerin güçlendirilmesi” ve “bütünlüğünün korunması” yönündeki politikalarının önemli olduğunu belirtmektedir (Günaydın 2021).

Medyada yer alan haberler ve köşe yazıları üzerinden İS'den çekilmenin analiz edildiği “Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Şeytanlaştırılması: İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığı ve Medya” (Kocabay-Şener, Çoban Keneş, Çelik, Fahrioğlu Akın 2022) başlıklı raporda da TCE'nin hedef haline getirilmesine yol açan bağlam ve olaylar serimlenerek Sözleşmenin kaldırılmasına yönelik

zeminin çok daha önceden döşendiğinin ipuçları tespit edilmiştir. Raporda, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürürlüğe konulan *Eğitimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Geliştirilmesi* isimli projenin çeşitli medya kuruluşları tarafından hedef gösterilmesi nedeniyle 2019/2020 Eğitim-Öğretim Yılı Hedef Listesi'ne eklenen Toplumsal Cinsiyet Eşitliği dersinin müfredat dışı bırakılmasının; bu gelişmeyi takiben Yükseköğretim Kurulu tarafından 2016'da yayınlanmış olan Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesinin Şubat 2019'da yürürlükten kaldırılmasının; 4 Haziran 2019 tarihinde çeşitli STK'larla bir araya gelen Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın İS'den çıkılabileceğini ifade etmesinin konuyu kamuoyu gündeminde tutarak, tartışmaları alevlendirmesinin sözleşmeden çekilmeye giden sürecin ön adımları olduğu ortaya konulmuştur. Raporda ayrıca, Nisan 2020'de Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş'ın, LGBTİ+'ları hedef alan bir açıklama yapmasının; Ocak 2021'de Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen bir etkinlikte Kâbe resmi ve LGBTİ+'larla özdeşleşen gökkuşağı bayrağının birlikte kullanılmasının ardından yine Erbaş'ın paylaştığı tweetin Sözleşme karşıtlarının elini güçlendiren argümanların üretilmesine aracılık ettiği vurgulanmıştır (Kocabay-Şener, Çoban Keneş, Çelik, Fahrioğlu Akın 2022). Belirtilen bu olaylar, TCE karşıtlığı zeminini döşerken diğer yandan da iktidar güdümlü medyanın TCE karşıtlığını destekleyen haberleri üretmesi ve yaygınlaştırması Sözleşme'den çekilmeye giden süreçte ciddi bir destek sağlamıştır (Şeker 2020). Bu haberlerde feministler hedef alınırken özellikle de LGBTİ+'lara yönelik nefret söylemi yaygın biçimde kullanılarak sözleşmenin tek bir zeminde tartışılması da sağlanmıştır (KAOS GL 2022).

Bu gelişmeler değerlendirildiğinde Türkiye'de, İS'den çekilme sürecinin TCE karşıtlığı ile inşa edildiği görülebilmektedir. Bu noktada hem iktidarın hem de iktidara yakın olan medya kuruluşlarının sözleşme karşıtı söylemin kurulmasında önemli aktörler olduğunu vurgulamak mümkündür. Çalışmanın bundan sonraki kısmında *Sabah* ve *Sözcü*'de taranan haberlerin

analizi yapılarak ortaya çıkan sonuçlar tartışılmıştır.

Çalışmanın Yöntemsel Süreci

Çalışma kapsamında 20 Mart 2021-1 Temmuz 2021 tarih aralığında *Sabah* ve *Sözcü*'de yer alan haberlere ulaşılmıştır. Haberler, Google arama motoru üzerinden sadece belirlenen web sitelerinde aratılmıştır ve anahtar kelime olarak "İstanbul Sözleşmesi" kullanılmıştır. Çıkan sonuçların linkleri toplanmış ve daha sonra içeriklere ulaşılmıştır. Birinci aşamada *Sabah*'ta 41, *Sözcü*'de 48 içeriğe ulaşılmıştır. İkinci aşamada ise ulaşılan içerikler gözden geçirilerek köşe yazıları, Sözleşmeden çekilmeye dair Resmi Gazete'de yayınlanan karar gibi rutin haberler örneklemeden çıkarılmıştır. *Sabah*'ta 16, *Sözcü*'de 41 haber araştırma kapsamına alınarak toplam 57 haber analiz edilmiştir. Haberler öncelikle odaklandıkları temalara göre tasnif edilerek kodlanmıştır. Haberlerin katmanlı bir yapıya sahip olması nedeniyle bazı haberler birden fazla tema ile kodlanmıştır. Haberlerin temaları tespit edildikten sonra haberlerin sözcük seçimleri, haberde yer alan aktörler, bu aktörlerin sözlerinin nasıl öne çıkarıldığı incelenerek iki gazetenin sözleşmeye dair kurdukları söylem betimlenebilmiştir. Her iki gazetenin de hâkim değerler içinde -sistemin hegemonyasında- hareket eden gazeteler olması öngörülebilir sonuçlar çıkarsa da burada amaçlanan sistem içinde karşıtlığın ya da yandaşlığın söylemsel kuruluşunun nasıl olduğunu açığa çıkarmaktır. Bu çalışmanın İS üzerine yapılmış diğer çalışmalardan farklılaşan yanı ise sadece İS karşıtlığının hangi söylemsel stratejilerle kurulduğunu incelemekle sınırlı olmamasıdır. Aynı zamanda iktidara eleştirel bir tutum sergileyen anaakım bir gazete örneği üzerinden Sözleşme'nin hangi söylemsel stratejilerle desteklendiğini ortaya çıkararak bu iki yaklaşım arasında karşılaştırmalı bir

analiz yapmasıdır.

İstanbul Sözleşmesine Açık Muhalefet: *Sabah* Gazetesi

20 Mart 2021-1 Temmuz 2021 arasında *Sabah*'ta yayınlanmış olan 16 haber temalarına göre incelenmiştir. Haberler odaklandıkları konulara göre temalara ayrılmıştır ve temaların sıklıkları belirtilmiştir. Haberlerde öne çıkan temalar şunlardır:

Haberlerin Temaları	Sıklık
LGBTİ+ karşıtlığı	8
Yerel ikame	7
İS'den çekilmeyi destekleme	4
IS üzerinden muhalefet partilerinin hedef alınması	3
Toplumsal cinsiyetin ideoloji olarak tanımlanması	2
Cinsiyetsiz toplum	2
Toplumsal değerlere aykırılık	2
Feminizm karşıtlığı	1
Başka ülkelerle kıyas	1
Aile karşıtlığı	1
6284 no'lu yasa	1

Tablo 1. *Sabah*'ta Yer Alan Haberlerin Temaları ve Sıklıkları

16 haber içinde 11 tema tespit edilmiştir. Haberlerde birden fazla tema saptanabildiği için çoklu kodlama yapılmış ve haberler toplamda 32 kere kodlanmıştır.

İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığının Kurucu Unsuru Olarak LGBTİ+ Düşmanlığı ve Fantazmatik Bir Korku Olarak Cinsiyetsiz Toplum

Sabah'ta yer alan haberlerde LGBTİ+ karşıtlığı en fazla kullanılan temadır.² Bu tema esas olarak İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmenin meşru

gerekçesi olarak *Sabah*'ın neredeyse bütün haberlerinde açık ya da örtük olarak yer almıştır. *Sabah*'ta yer alan haberlerde “LGBT” ya da “eşcinsel” ifadelerine bitiştirilen “sapkınlık” gibi olumsuz tanımlamaların varlığı İS adının kendini aşan bir metonimi haline getirildiğini de göstermektedir. Kendinden başka bir şeye dönüştürülen İS bu yolla içine her şeyin konulabileceği bir boş gösterene dönüştürülerek “toplumun cinsiyetsizleştirilmesi”ne yol açan, ne olduğu anlaşılmayan, tarif edilemeyen fantazmatik bir korku unsuru olarak çerçevelenmiştir. “Son Dakika: Başkan Erdoğan imzaladı! Türkiye İstanbul Sözleşmesi’nden ayrıldı” (20 Mart 2021, SA5), “Yazar Hilal Kaplan’dan feminizm ve İstanbul Sözleşmesi tartışmalarına önemli katkı: ‘Bu kitabı tepkilerden çekinmeden yazdım’” (28 Haziran 2021, SA1), “Son dakika... Numan Kurtulmuş: 25 Mart’ta seçim startını veriyoruz” (23 Mart 2021, SA3) başlıklı haberlerde bu söylem görünmektedir:

Kadına yönelik şiddeti önleme adı altında toplumu cinsiyetsizleştirme ve bazı sapkın ideolojilerin aileyi zehirlemesine de karşı çıkarız. (23 Mart 2021, SA3)

Bugün Batı’da okullarda erken yaşta cinsel eğitim dersi veriliyor ve bu eşcinsel siyasetinin uydurduğu onlarca cinsel kimlik çocuklara öğretilip kendilerini de bu anlayışa göre tanımlamaları teşvik ediliyor. (28 Haziran 2021, SA1)

1980’li yıllardan bu yana Türkiye’nin gündeminde olan feminizm tartışmaları son yıllarda farklı bir boyut kazandı. Sosyal medyadan, dijital yayınlara kadar uzun süredir hissettiğimiz ‘cinsiyetsiz toplum’ dayatması, bu tartışmayı farklı noktalara taşıdı. (28 Haziran 2021, SA1)

Yukarıdaki haberlerde İS'nin kendiliğini aşan pejoratif bir anlamla genişletildiği, sapkınlığa, cinsiyetsiz bir topluma yol açacak güç atfedilerek korkuları besleyen bir zemine oturtulduğu izlenebilmektedir. Ayrıca kadınları korumak için hak odaklı çalışmalar yapan feminist örgütlerin yukarıdaki son örnekte (SA1) görüldüğü gibi kriminal bir zemine oturtulması meselenin sadece İstanbul Sözleşmesi olmadığına, toplumsal cinsiyet eşitliğini savunmanın kendisinin bile bir tehlike olduğuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Toplumsal Değerlere Aykırılık

Toplumsal değerlere aykırılık teması İS'nin “biz”in değerlerine aykırı olarak gösterilmesine aracılık eden argümanlarda kendini ortaya koymaktadır. Bu tema konuyla ilgili yapılmış iki önemli raporda da öne çıkmıştır. Hem “**İstanbul Sözleşmesini Savunmak: Toplumsal Cinsiyet Temelli Nefret Söylemiyle Mücadele İçin Politika Önerileri**” (Özdemir Taştan, Sönmezocak ve Kelavgil 2022) hem de “Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Şeytanlaştırılması: İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığı ve Medya” başlıklı iki raporda İS'nin “toplumsal değerlere aykırı” olduğu argümanının Sözleşme karşıtlığının kurulmasında önemli bir yer işgal ettiği görülebilmektedir. Raporlarda, İS'nin bir takım küresel dış güçlerin bir dayatması olduğu, yerel kültüre ve aile yapısına uymadığı, bir yozlaşmanın eşğine gelmiş Batı kültürünün Türkiye'ye dayattığı “küresel bir oyun”, “küresel gay lobisi”nin “şeytani” bir planı olduğu, (Özdemir Taştan, Sönmezocak ve Kelavgil 2022, 45), “özellikle ailenin korunması gerekliliği ve İS'nin ‘Türk toplumsal yapısı’na özgü olduğu iddia edilen ‘değerlere’, ‘kurumlara’ aykırı olduğu iddialarının (Kocabay-Şener, Çoban Keneş, Çelik, Fahrioğlu Akın 2022, 18) İS karşıtlığının inşa edilmesinde temel bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu iddialarla Sözleşmenin ev içini, ailenin olağan/meşru unsurları dışında yeniden tanımladığı iddiası çerçevesinde, değerlere aykırılık vurgusuyla, tartışma normatif düzleme

çekilmekte ve böylece “normal olan”, “norm olan” karşısında “anormal” veya “norm-dışı” sayılan her türden yönelim düşmanlaştırılmaktadır.

Toplumsal değerlere aykırılık temasını oluşturan argümanların milliyetçi muhafazakâr retoriğin “biz”i inşa ederken başvurduğu bir söylemsel strateji olduğu ve sözleşme karşıtlığının inşasında da kullanıldığı görülmektedir. Bu stratejinin kullanılması, politik mücadele alanının daraltılması ve tahrip edilmesine yol açmaktadır. İS’ye karşı çıkarken kullanılan bu strateji ile ev yerine aile, ailenin korunması gibi kavramların tercihi ile bütün cinsiyet ilişkileri ikili cinsiyet rejimine-kadın/erkek ilişkisine indirgenerek daraltılmaktadır. Bu argümanlarla kadınların aileden bağımsız bir yaşam pratiği, erkeklerle eşit haklara sahip olması yerine, toplumsal bilincin aile ve toplum hassasiyetlerine duyarlı olarak şekillenmesine dair bir çağrı yapılmaktadır. Böylece çizilen mücadele hattında toplumsal cinsiyet temelli politik ilişkilerin/ eklemlenmelerin/ ittifakların oluşması engellenmektedir (Kocabay-Şener, Çoban Keneş, Çelik, Fahrioğlu Akın 2022, 19).

“Son dakika... Numan Kurtulmuş: 25 Mart’ta seçim startını veriyoruz” (23 Mart 2021, SA3) ve “Başkan Erdoğan talimat verdi: 1 Temmuz’da duyurulacak” (26 Haziran 2021, SA10) başlıklı haberlerde öne çıkan bu tema, diğer temalarla birlikte düşünüldüğünde İstanbul Sözleşmesi’nin “Öteki”ne, diğer bir söyleyişle, “sapkınlar, cinsiyetsizler” olarak tanımlananlara ait bir çerçeveye yerleştirilmesine aracılık ettiği söylenebilir:

İS üzerinden kurulan biz/onlar karşıtlığının sadece hayali bir “Öteki” üzerinden değil, sıklıkla sözleşmenin gerekliliğini savunan tüm kesimler (özellikle de ana muhalefet partisi) üzerinden yapıldığı, böylece sözleşme savunusu yapan herkesin “biz”in dışına atılarak kriminalleştirildiği söylenebilir. Aşağıda yer verilen örnekte görüleceği gibi sözleşme savunusu yapan ana muhalefet partisi kriminalleştirilmekte, toplumsal değerlere aykırı davranmakla suçlanarak hedef gösterilmektedir.

“CHP’li Bilecik Belediye Başkanı Semih Şahin’den öğretmenlere ve

polislere hakaret” (26 Mart 2021, SA8) başlıklı haberde İS’yi desteklemek için yapılan bir reklam kampanyasının değerlere aykırı olduğu ifade edilirken aslında İS’nin de değerlere aykırı olduğu düşüncesi yeniden üretilmektedir. Haber, muhalefet partileri ve İS arasında özdeşlik kurulmasını sağlamaktadır. Bir tehdit unsuru olarak gösterilen İS ile birlikte muhalefet ve savunduğu değerler de tehdit unsuruna dönüştürülmektedir.

Yerel ikame çağrısı olarak Ankara Sözleşmesi

Bu temada Türkiye’de yer alan hukuki düzenlemelerin yeterli olduğu ve İS’ye gerek olmadığını savunan görüşlerin yansıtıldığı haberlere yer verilmiştir. Ayrıca temada İS’den sonra geliştirilmesi düşünülen Ankara Sözleşmesi’ne ilişkin haberler de yer almaktadır.

Bu haberlerde oluşturulan söylem, Türkiye’de var olan hukuk metinlerinin “kadın ve şiddet” konusunda yeterli olduğudur. Bu nedenle “dıştan / Batı’dan / Avrupa’dan” gelen İstanbul Sözleşmesi’ne gerek olmadığı iddia edilmektedir:

İstanbul Sözleşmesi aslında bir çerçevedir. Kadınlara yönelik şiddete dair maddeleri olduğu gibi, bizim aile yapımıza, kültürümüze uymayan tarafları olduğu da mütalaa edilmiştir. Kaldı ki Türk hukuk sisteminde kadına yönelik şiddeti önleyen mevzuat mevcuttur. (23 Mart 2021, SA3)

Dönemin AKP Genel Başkanvekili Numan Kurtulmuş’un görüşlerinin aktarıldığı haberde, Türkiye’deki hukuk metinlerinin yeterliliği yinelenmektedir. Ayrıca “aile yapımıza, kültürümüze uymayan” ifadeleri kullanılarak İS’nin kültürel olarak uygun olmadığı vurgusu yeniden üretilmiştir. Kültürel değerlere uyumun gereği, “biz”in değerlerine ait olan

“yerli ve milli” bir sözleşmeye davettir. Aşağıdaki haberlerde İS’nin dışarılıklı kılınarak yerel hukuki bir metnin gerekliliği öne çıkarılmaktadır. “Yerli” bir hukuki düzenleme yapılması ile İS arasında bir karşıtlık oluşturulmaktadır:

AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Fatma Betül Sayan Kaya, İstanbul Sözleşmesi’nin kutuplaşmaya yol açtığını belirterek, ‘Bu ayrışma bizi; İstanbul Sözleşmesi olmasa da olur. Aslolan hukuktur’ noktasına getirdi. Farklı polemiklerin gündeme gelmesiyle İstanbul Sözleşmesi’nin yerine farklı bir sözleşmenin gelmesi zorunlu olmuştur. Ankara Sözleşmesi hazırlıyoruz.’ ifadelerini kullandı (20 Mart 2021, SA6)

Daha önce vurgulandığı gibi yerliliğin ön plana çıkartılması toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin kullandığı argümanlardan biridir (Nazeyrollas, 2019; Telseren Ömeroğlu vd., t.y.; Özüğurlu & Dayan, 2020). Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, kendilerini feminist ve LGBTİ+ haklarını destekleyen hareketlere karşı konumlandırır ve genellikle dini, yerel etnik kimliği ve ulusal kimliği temel alarak küreselleşmeye karşı direniş bağlamında etkinlik gösterirler. Bu tür hareketler, sıklıkla demografik değişiklikler ve ulusal kimlikle ilgili endişeleri manipüle ederler. Aynı zamanda, milliyetçi akımlarla yakından ilişkilenmeleri nedeniyle, genellikle ortak bir düşman veya dışlanması gereken bir “öteki” oluşturarak yabancı bir kesime karşı olumsuz bir imaj oluşturmaya çalışırlar. Böylece, toplumdaki mevcut endişelere cevap verirken bu endişeleri milliyetçilik odaklı hareketlerle örtüştürerek ele alırlar (Nazeyrollas, 2019).

İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmeyi destekleme

İS’den çekilme kararını destekleyen, onaylayan siyasetçiler ve çeşitli

sivil toplum kuruluşları tarafından yapılan açıklamalar bu tema altında toplanmıştır. Ayrıca bu tema içinde İS'den çekilme kararına tepki verenlerin hedef gösterildiği haberlere de rastlanmaktadır:

AK Partili kadın vekiller Avrupa Konseyi'nin bir toplantısında bazı konuşmacıların Türkiye ve Türkiye'de kadın olmak hakkında yaptıkları manipülatif yorumlara ilişkin Avrupa Konseyi Başkanı ve üyelerine bir mektup gönderdi. Yapılan yorumların Türk kadınlarını üzdüğünü belirtilirken aralarında FETÖ'cü Elif Şafak'ın da bulunduğu bazı yorumcuların İstanbul Sözleşmesi'yle ilgili sözlerine de sert tepki gösterildi. (29 Mayıs 2021, SA13)

Yukarıda verilen örnekte olduğu gibi Elif Şafak özelinde İS'den çekilmeyi eleştirenlerin “terör” ile bağlantılı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Şafak'ın yaptığı bir konuşma eleştirilmekle kalmamış, Elif Şafak “terör” ile ilişkili olarak da damgalanmıştır. İstanbul Sözleşmesi ve terör bağı bu söylem üzerinden kurulmuştur. Ayrıca başka ülkelerin devlet başkanlarının İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararına ilişkin yaptıkları açıklamalar da hedefe konulmuştur:

Ayşe Keşir, sosyal paylaşım sitesi Twitter'daki resmi hesabından yaptığı açıklamada; ‘ABD, BM Çocuk Hakları Sözleşmesini imzalamayan tek ülke... J. Biden kendi işine baksın...’ ifadelerini kullandı. (21 Mart 2021, SA15)

Bu türden açıklamalar Sözleşme karşıtları için biz/onlar karşıtlığının kurulmasını yinelemektedir. İS'yi savunan Öteki/dış güçler, “biz”in karşısına konumlandırılırken, İS'nin varlığı ise “biz”in olumluluğuna gölge düşüren bir uygulama olarak hatırlatılmaktadır.

İstanbul Sözleşmesi Üzerinden Muhalefet Partilerinin Eleştirisi

İstanbul Sözleşmesi'ni savunan muhalefet partilerine ilişkin haberler bu tema içerisinde değerlendirilmiştir. İstanbul Sözleşmesi'ne ilişkin açıklamalar yapan muhalefet partilerinin söylemleri *Sabah*'ta olumsuz anlamlara getirilecek biçimlerde çerçevelenerek sunulmuştur:

CHP'li Bilecik Belediye Başkanı Semih Şahin; İstanbul Sözleşmesi üzerinden öğretmenlere ve polislere hakaret etti. Semih Şahin, 'İstanbul Sözleşmesi kimden korur?' başlıklı afişleri kentin çeşitli alanlarında bulunan billboardlara astırdı. Semih Şahin'in imzasının bulunduğu afişlerde, 'İstanbul Sözleşmesi kimden korur? İstanbul Sözleşmesi, okulda öğretmenin, karakolda polisin şiddet ve tacizinden korur" iddiaları yer aldı. (25 Mart 2021, SA8)

CHP'li bir belediyenin İS'ye ilişkin yaptığı lehte bir kampanya üzerinden ana muhalefet partisi olumsuzlanmakta, parti ile polis ve öğretmen gibi meslek gruplarını karşı karşıya getirici bir dil kullanılarak muhalefeti Sözleşme üzerinden marjinal kılmaya çalışan bir söylem kullanmaktadır.

Kılıçdaroğlu'nun konuşmasının aktarıldığı haberde ise İS üzerinden ana muhalefet partisi yeniden hedef gösterilirken ayrıca LGBTİ+ karşıtlığı ve İS'nin toplumsal değerlere aykırı olduğu argümanı da tekrar üretilmektedir. Üretilen bu söylemle olumsuzluk olarak gösterilen durum ana muhalefet partisine ve liderine bitiştirilmektedir:

Kılıçdaroğlu, iktidara gelmeleri halinde İstanbul Sözleşmesi'ne yönelik adımlar atacıklarını vurgularken, yeni bir gafa daha imza attı. 'İstanbul Sözleşmesi Türk aile yapısını bozuyor mu?' sorusuna, 'Hayır, ilgisi yok, niye aile yapısını bozsun. Herkesin yaşam tarzına saygı gös-

termek zorundasınız. Herkesin kimliğine saygı duymak zorundasınız' cevabını veren Kılıçdaroğlu, sözleşmedeki LGBT ile ilgili hükümlerin Türk geleneksel aile yapısına aykırı olduğunu ve ahlaki değerleri zedelediğini görmezden geldi. (11 Nisan 2021, SA9)

Kılıçdaroğlu'nun konuşmasını haber yapan *Sabah*, Kılıçdaroğlu'nun sözlerini öne çıkarmakta ve İstanbul Sözleşmesi'nin aile yapısına zarar verdiği iddiası ile LGBTİ+ karşıtlığını bir arada vererek muhalefet liderini de İstanbul Sözleşmesi üzerinden kriminalize etmeye çalışmaktadır.

Bu tür haberler aracılığıyla *Sabah*'ın muhalefet ve İS arasında bağ kurmak yoluyla hem sözleşmeyi hem de muhalefeti ötekileştirdiği, "sapkınlıkla" özdeş kılmaya çalıştığı tespit edilebilmektedir.

Toplumsal Cinsiyetin İdeoloji Olarak Tanımlanması

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir ideoloji olarak tanımlanması da toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin sık başvurduğu argümanlardan biridir (Ecevit 2021; Özkazanç 2019; 2021). "Toplumsal cinsiyet kavramı" biyolojik cinsiyeti inkâr ettiği ve herkesi "cinsiyetsiz" olmaya zorladığı gerekçesiyle bilimsel değil "ideolojik" olmakla hatta "totaliter" olmakla suçlanmaktadır (Özkazanç 2019). *Sabah*'ta bunun açıkça ortaya konulduğu iki habere rastlanmıştır. "Kadına karşı şiddetle mücadelenin, terörle mücadele kadar önemsenmediğini belirten Bakan Varank, 'Profil resimlerine konulan halkalarla, ideolojik ve sapkın yaklaşımlarla bu sorun çözülemez.' dedi." (21 Mart 2021, SA11) haberinde İS ile birlikte TCE'yi savunmak sapkın bir ideoloji olarak tanımlanmaktadır.

Her ne kadar "toplumsal cinsiyetin ideoloji olarak tanımlanması" temasına iki haberde (SA1, SA11) belirgin olarak rastlanmış olsa da diğer haberlerde de örtük olarak rastlandığını söylemek mümkündür.

Kaynak Kullanımında Tek Yanlılık

Haberler analiz edilirken değerlendirilen bir diğer unsur ise haber kaynaklarıdır. Kaynaklar, hangi görüşün savunusunun yansıtıldığını çözümlenebilmek için önemlidir. *Sabah*'ın haberlerde kullandığı kaynaklar AKP'li siyasetçiler, gazeteciler, sivil toplum kuruluşları temsilcileri, muhalefet partisi, ünlüler, avukatlardır.

AKP'li siyasetçilerin söylemlerine haberlerin içinde 26 kez yer verilmektedir. Bir haberin içinde en fazla AKP'li siyasetçinin söylemine yer verilen haber, “Sosyal medya #SeninleyizErdoğan ile yıkılıyor! Başkan Erdoğan’ın farklı fotoğrafları paylaşılıyor!” (20 Mart 2021, SA2) başlıklı haberdır. Bu haberdeki kaynaklar Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın İS’den çekilme kararını imzaladıktan sonra destek amaçlı olarak Twitter’da paylaşılan tweet’leri kapsamaktadır. Bu haberde yer alan kaynaklar İS’ye ilişkin bir söz söylemekten daha çok Erdoğan’a olan bağlılıklarını ve verilen kararı desteklediklerini ifade etmektedirler.

Gazetecilerin görüşlerine yer verilen haberlerde ise *Sabah* yazarı Hilal Kaplan’ın iki farklı habere konu olduğu görülmektedir. Haberlerde kaynak olarak başvuru olan bir diğer gazeteci ise Murat Özer’dir. *Sabah*’ın haber kaynağı olarak yer vermiş olduğu gazetecilerin İS’ye karşı düşüncelerinin haberleştirilmesi bir kez daha karşıt düşüncelerin dolaşıma sokulmasına aracılık etmiştir. Özellikle Kaplan’ın İS karşıtlığını oluşturan gazetecilerden biri olduğu bilinmektedir.

Sivil Toplum Kuruluşları (STK) temsilcileri de haber kaynaklarının arasında yer almakla birlikte bu STK’ların iktidar partisi ile organik bağları olan ya da iktidar güdümlü olan TÜGVA, TÜRKAD, KADEM, Memur-Sen, Eğitim-Bir-Sen olduğu görülmektedir. STK’ların kaynak olarak yer aldığı haberlerin içeriği; İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmeye destek (20 Mart 2021, SA2) ya da İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesine eleştirel açıklamalara

tepki (25 Mart 2021, SA8) şeklindedir. Bu açıdan *Sabah*'ın haberlerde yer verdiği STK'ların da iktidarın sözünü yeniden üreten STK'lar olduğu ayırt edilebilmektedir.

Sabah'ta muhalefet partilerinden sadece CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, "CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'ndan inciler" (11 Nisan, 2021, SA9) başlıklı haberde kaynak olarak kullanılmıştır. Bu haberde Kılıçdaroğlu'na haberin olumsuz aktörü olarak yer verilerek iktidar ve muhalefet arasında İstanbul Sözleşmesi üzerinden yeniden bir karşıtlık oluşturulmuştur.

Konunun hukuki boyutu olması nedeniyle *Sabah*'ta üç avukatın demecine yer verilmiştir. Ancak haberlere konu olan bu demeçlerin hepsi de İS'den çekilmenin hukuka uygunluğunu teyit eden uzmanlık bilgisine dairdir (bkz. SA5, SA6, SA12).

Ünlü isimler ise *Sabah*'ta yalnızca bir kez habere konu olmuştur. "Son dakika: Gamze Özçelik'ten 'İstanbul Sözleşmesi yaşatır' ifadesine tokat gibi yanıt!" (29 Mart 2021, SA4) başlıklı haberde Özçelik'in "İstanbul sözleşmesi yaşatır" bu konuda niye paylaşım yapmıyorsunuz diyenler var. Ben Allah'a iman ettim sadece ve sadece o yaşatır ve öldürür ve diriltir" ifadelerine yer verilerek İS'nin zemini bir kez daha kaydırılarak erkek şiddeti, ev içi şiddet nedeniyle yaşamları elinden alınan kadınların ve LGBTİ+'ların toplumsal ve politik gerçekliği "ilahi takdir" olarak kodlanmıştır.

Diğer Temalar

İncelenen haberlerin içinde bir kere kullanılmış temalar da bulunmaktadır: Feminizm karşıtlığı, başka ülkelerle kıyas, aile karşıtlığı, 6284 sayılı yasa. En çok tartışılan konu ise feministlerin LGBTİ+ örgütleri ile birlikte hareket etmesidir. Bu tartışma *Sabah*'ın hem kadınların hak mücadelesi için çalışan dernekleri kriminalize etmesinde hem de İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme savunusunda işlevsel olarak kullanılmıştır. "Yazar Hilal Kaplan'dan feminizm

ve İstanbul Sözleşmesi tartışmalarına önemli katkı: ‘Bu kitabı tepkilerden çekinmeden yazdım’” (28 Haziran 2021, SA1) başlıklı haberde “2011 yılında imzalanan İstanbul Sözleşmesi de feminist dayatmaların gölgesinde hazırlandı” iddiasıyla eleştirildi” ifadesine yer verilmiştir. Böylece feminist hareketin marjinalize edilmesi yanında onların da sözleşmeyi “dayatan” gruplar olarak tanımlanmasına neden olmaktadır. *Sabah*, feminizmin zemininin kaydırılmasına, onların da marjinal gruplar olarak çerçevesine aracılık etmektedir.

11 ülke imza atıyor ancak; yürürlüğe sokmuyor. Çekince koyan ülkeler var. İmza atıp uygulamaya almayan ülkeler arasında Birleşik Krallık, Ukrayna, Slovenya, Letonya, Bulgaristan, Macaristan gibi birçok ülke var. Dolayısıyla bu ülkeler çekince koydular. Aile yapılarından bahsettiler. Kendi iç yasalarının yeterliliğinden bahsettiler. (20 Mart 2021, SA5)

İS’yi uygulamayan, çekince koyan ülkeler örnek gösterilerek Türkiye’nin İS’den çekilmesine “makul” bir zemin oluşturulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca haberde diğer ülkelerin uygulamama nedenleri olarak sunulan gerekçelerle Türkiye’deki gerekçelerin örtüşüyor olması TCE karşıtı hareketlerin ortak argümanları kullandığının bir göstergesi olarak da değerlendirilmiştir.

İstanbul Sözleşmesi Zemininin Kaydırılması: Sözcü Gazetesi

Sözcü’de İS’yi konu edinen 41 haber tespit edilmiştir. 41 haberden beşi iktidarın çeşitli üyelerinin ya da MHP’nin sözleşmeden çekilmenin gerekliliğine dair açıklamalarından oluşmaktadır. 36 haber ise AKP’nin sözleşmeden çekilme kararına karşı yapılan eylemlere, açıklamalara ve ağırlıklı olarak söz-

leşmeden çekilen mevcut iktidarın eleştirilerine dair haberlerden oluşmaktadır.

Haberlerde Öne Çıkan Temalar

Sözcü'de İS'yi konu alan 41 haber içinde öne çıkan dokuz tema aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Bazı haberlerde birden fazla tema saptanabildiği için çoklu kodlama yapılmış ve tespit edilebilen dokuz tema toplamda 65 kez kodlanmıştır.

Haber Temaları	Sıklık
İktidar Eleştirisi	15
Tepki eylemleri, protestolar	12
Sözleşme savunusu	10
Erkek şiddetine bağlı kadın ölümleri, istatistikî bilgi	7
Kararın Hukuksuzluğu ve Danıştay başvurusu	7
Türkiye, toplum zarar görüyor	5
Fesih kararına dair iktidarın savunusu, Yeni Düzenleme (AKP, Erdoğan, MHP, KADEM, Fahrettin Altun)	5
Batı ve Avrupa Tepkisi	3
Polis Şiddeti	1

Tablo 2. *Sözcü* Gazetesinde Öne Çıkan Temalar

İS'yi konu alan 41 haberde en çok öne çıkan tema “iktidar eleştirisi”dir. AKP’li Cumhurbaşkanı tarafından kararname ile Sözleşmeden çekilmesine yönelik “iktidar eleştirisi” temasının yer aldığı 15 haber tespit edilmiştir. Bu temanın ardından sözleşmeden çekilmeye yönelik “tepkiler ve protestolar” haberlerde öne çıkan ikinci temadır. Öne çıkan bir diğer tema ise “sözleşme savunusu” olarak kodlanmıştır. Bu tema altında sözleşmenin kadınları koruyucu, şiddeti önleyici niteliği öne çıkarılmıştır.

Hak Odaklı Değil, İktidarı Eleştirmenin Aracı Olarak İstanbul Sözleşmesi

Hak odaklı habercilik, marjinalleştirilmiş ve genellikle ana akım medya tarafından göz ardı edilen özneleri tarafsız ve etik bir şekilde ele alan, insan ve hak odaklı bir gazetecilik yaklaşımını ifade eder. Bu habercilik anlayışı, tüm haberlerin insan hakları perspektifiyle ele alınmasını amaçlayan sorumluluk sahibi bir gazetecilik uygulamasını hedefler (Alankuş 2007a, 2007b).

“Hak odaklı değil” başlıklı temaya gerekçe olan haberler, *Sözcü*’nün Sözleşme’den çekilme kararı üzerine iktidar eleştirilerini içermekle birlikte iktidarın Sözleşmeden çekilmesinden etkilenecek kesimleri dikkate almamasıyla ilişkili olarak tespit edilen haberlerdir. *Sözcü* bu haberlerde daha çok, muhalefet partilerinin Sözleşme üzerinden popülist bir dille iktidarı eleştirdiği konuşmaları haberlere taşımakla yetinmiştir. Diğer bir ifade ile *Sözcü*’de bu tema altında analiz edilen haberlerde sözleşmenin muhatabı olan öznelerin yaşadığı ve yaşayacağı hak ihlalleri sorusallaştırılmamakta, sadece Sözleşme üzerinden muhalefet parti liderlerinin Sözleşme’yi araçsallaştırarak iktidarı eleştirdiği, seçim vaadi olarak kullandığı konuşmalar yer almaktadır.

Sözcü, 41 haber içerisinde beş haberde iktidarın açıklamalarına yer vermiştir. Geriye kalan 36 haberin dolaylı ya da doğrudan iktidara yönelik eleştiri içerdiğini söylemek mümkün olsa da “iktidar eleştirisi”nin asıl tema olarak tespit edildiği haber sayısı 15’tir. İktidar eleştirisinin yapıldığı bu haberlerin 11’i doğrudan muhalefet partileri liderlerinin ya da mensuplarının Sözleşmeden çekilen Cumhurbaşkanı Erdoğan’a yönelik eleştirilerini içermektedir. Bu haberlerin dördü İYİ Parti’nin, yedisi CHP’nin ve biri de DEVA Partisi’nin üyelerine ait açıklamalardan oluşmaktadır.

CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu’nun ve CHP’li parti mensuplarının açıklamalarına dayanan yedi haberde de hem sözleşmeye sahip çıkılmakta hem de sözleşmeden çekilme başta olmak üzere iktidarın icraatları eleştiril-

mektedir. “Kılıçdaroğlu 8 seçim vaadini açıkladı” (12 Mayıs 2021, SÖ11) başlıklı haberde iktidarın ve MHP’nin sözleşmeden çekilmesi eleştirilmektedir:

Manisa’dan MHP’liler bana selam göndermişler, benden de selam gönderirseniz çok mutlu olurum. Söyleyin, Kılıçdaroğlu dedi ki, ‘dostlarımızla beraber kurduğumuz CHP iktidarında ilk bir haftada yapacağımız 8 temel konu var. Bunlardan 8’incisi ilk bir haftada meşhur İstanbul Sözleşmesi’ni tekrar yürürlüğe koyacağız... (12 Mayıs 2021, SÖ11)

Kılıçdaroğlu, iktidara gelince sözleşmeyi tekrar yürürlüğe koyacağını söyleyerek MHP ve iktidara karşı İS’yi bir seçim vaadi olarak sunmaktadır. Bu ifadelerde sözleşmenin hak temelli bir argümanla savunulduğunu söylemek güçtür. Daha ziyade iktidarın hamlesine karşı bir hamle olarak popülist bir söz düellosunun aracı olarak Sözleşme savunusu yapıldığı söylenebilir. İS’nin toplumsal cinsiyet eşitsizliğine, eril tahakküme karşı yasal bir güvence oluşu savunulmamaktadır. Bu nedenle muhalefet parti liderlerinin sözlerinin Sözcü’de haber olarak yer almasının İS savunusundan ziyade, ağırlıklı iktidar eleştirisi yapılmasına aracılık ettiği düşünülmektedir.

Sözleşme Savunusu: Eylemler, protestolar, istatistikler...

Bu başlık altında *Tepki eylemleri, protestolar* (12), *Sözleşme savunusu* (10) ve *Erkek şiddetine bağlı kadın ölümleri, istatistikî bilgi* (7) başlıkları altındaki temalar yorumlanmıştır. *Sözcü*’de yer alan 24 haberin içeriği genel olarak sözleşmeden çekilmesine yönelik itirazlardan, tepkilerden, kadın cinayetlerine dair istatistiklerden oluşmaktadır. Yedi haberin içeriğinin Sözleşmenin feshinden doğrudan etkilenen özneler için hak mücadelesi veren sivil toplum örgütlerinin eylem ve açıklamalarından oluşmaktadır. 14 haber ise demokratik

kitle örgütlerinin, partilerin kadın kolları başkanlarının, baroların, akademisyenlerin, gazetecilerin, sanat ve spor camiasından ünlü isimlerin tepkilerinden oluşmaktadır. Üç haber ise farklı ülkelerin sözleşmeden çekilmesinden endişe duyduklarını belirttikleri açıklamalardır. *Sabah*'ta olmayan bu türden tepki, protesto ve genel olarak savunu haberlerinin varlığı *Sözcü*'nün laik, seküler, ulusalcı, Atatürkçü ideolojik konumlanışı³ ve iktidara muhalif oluşuyla ilişkili olarak düşünülmelidir.

Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu Başkanı Canan Güllü, Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, Eşitlik İçin Kadın Platformu, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, CHP, HDP, Galatasaray, Fenerbahçe, Barolar İS'den çekilmeye dair protestolar ve açıklamalar *Sözcü* tarafından 21 kez haberleştirilmiştir. Bu haberler arasında sözleşmeden çekilmenin doğrudan etkilediği özneler için çabalayanların sözlerinin görünmesi önemlidir.

“Kadınlar İstanbul’un ortasına dev afiş astı: Ölmek istemiyorum” (1 Nisan 2021, SÖ13) başlıklı haberde Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu’nun yaptığı bir eylem haberleştirilmiş ve haberin bütün içeriği platformun açıklamalarından oluşmuştur. Haberin spotunda platformun İstanbul’un kalabalık güzergâhlarından olan Zincirlikuyu’ya “Bir kadının ‘Ölmek istemiyorum’ şeklindeki yazılı açıklaması olan dev dilekçe”yi astığı ve platformun “Kadınlar yaşamak için defalarca dilekçe vermek zorunda kalmasın diye İstanbul Sözleşmesi’ni uygulatacağız” sözleri yer almıştır. Platformun açıklamaları haberin alt başlıkları olarak sunulmuştur. “Her Gün Onlarca Kadın Bu Dilekçeyi Hayatta Kalabilmek İçin Veriyor”, “Karar Geri Çekilsin”, “İstanbul Sözleşmesi Nedir?” Bu alt başlıklarda kadınların Türkiye’de maruz kaldıkları erkek şiddeti ve önlenmeyen ölümler ayrıntılı olarak dile getirilmiş ve İstanbul Sözleşmesi’nin kaldırılmasına tepki gösterilmiştir:

Arzu Aygün 9, Ayşe Tuba Arslan 23, Nahide Opuz 36, Sevtap Şahin

tam 60 kez resmi makamlara başvurmuş, koruma talep etmiş ya da şikâyetçi olmuşlardı. Şikâyetleri görmezden gelindi ve şikâyetçi oldukları erkekler tarafından öldürüldüler. Bu şikâyetlerin, dilekçelerin tek bir tanesi bile dikkate alınsaydı, İstanbul Sözleşmesi uygulansaydı bugün yüzlerce kadın hayatta olabilirdi (1 Nisan 2021, SÖ13)

Öte yandan *Sözcü*'nün ideolojik konumlanışının Türkiye'nin hâkim ikili cinsiyet rejimine de muhalif bir habercilik yaptığı anlamına gelip gelmediği tartışılmalıdır. *Sözcü*'de *Sabah*'ta olduğu gibi Sözleşme'den çekilme gerekçesi olarak LGBTİ+ öznelerin "şeytanlaştırılması" söz konusu olmasa da bu öznelere dair hak odaklı haberlerin olmaması LGBTİ+ların görünmez kılınışını ortaya koymaktadır. Bu durum, iktidara muhalefet etmekle hâkim cinsiyet rejimine muhalefet etmek konusundaki ayırımında dikkatli olmak gerekliliğine işaret etmesi açısından önemlidir.

Farklı İdeolojik Konumlar, Ortaklaşan Söylemler: Türkiye Zarar Görüyor, Türkiye için...

Her iki gazetenin haberlerinde dikkat çeken ortak bir söylem bulunmaktadır. *Sabah*'ta neredeyse bütün haberlerde ifade edilen Sözleşmenin toplumu, değerleri, aile yapısını, gençlerin ahlakını bozmak yoluyla "Türkiye'ye zarar verdiği" söylemi, *Sözcü*'de ise Sözleşme'nin kaldırılmasının Türkiye'nin "aydınlık" geleceğini, huzurunu, kadınların ve erkeklerin eşit yaşam koşullarını bozmak vb. yoluyla Türkiye'nin zarar göreceği argümanlarıyla üretilmektedir. Bu söylem, *Sözcü* gazetesinin beş haberinin de doğrudan öne çıkan temasıdır.

Sabah'ın "Başkan Erdoğan imzaladı! Türkiye İstanbul Sözleşmesi'nden ayrıldı" (20 Mart 2021, SA5) başlıklı haberinde "Sözleşmeden Çekilme Nedenleri" olarak şu gerekçeler sıralanmıştır: "'Cinsel yönelim' ve 'Toplumsal

Cinsiyet Kimliği'nin Türk toplum yapısına aykırı olduğu; Toplumsal desteğini yitirdiği; LGBT ve marjinal grupların bu anlaşmayı kalkan yaptığı; Bu anlaşma ile gelecek kuşakların tehdit altında olduğu”.

Bu iddialarda muğlâk ama homojen olarak tahayyül edilen bir topluma aykırılık gerekçe gösterilmektedir. *Sabah*'ın “Numan Kurtulmuş: 25 Mart'ta seçim startını veriyoruz” (23 Mart 2021, SA3) başlıklı Kurtulmuş ile yapılan röportajdan oluşan haberinde İS sapkınlıkla, cinsiyetsizleştirme politikalarıyla, zehir gibi metaforlarla tanımlanmıştır.

Sabah'ta görülen bu pejoratif söylem, *Sözcü*'de de farklı gerekçelerle varlık kazanmaktadır. Aşağıda *Sözcü*'de yer alan iki habere, Sözleşmenin kendini aşan anlamlara büründürülmesinin örnekleri olarak yer verilmiştir. “CHP'li kadın yöneticilerden, İstanbul Sözleşmesi kararına tepki” (20 Mart 2021, SÖ33) başlıklı haberde şu ifadelere yer verilmiştir:

Bundan sonra bulunduğumuz her alan; sokaklar, mahalleler, meydanlar, her yer bizim için mücadele alanıdır. Vicdan sahibi her erkeğin annesi, eşi, kardeşi, arkadaşı olan ve yaşamın eşit ortağı olan kadınlarla beraber olacağını çok iyi biliyoruz. Biz hep birlikte bu zulme dur diyeceğiz. ***Türkiye'yi aydınlık günlere bizler taşıyacağız***4.

Sözcü'nün bir diğer haberi de benzer şekilde sözleşme ile Türkiye arasında eşdeğerlik kurarak Sözleşmenin anlamını genişletmektedir: “Türkiye, İstanbul Sözleşmesi'nden resmi olarak ayrıldı” (1 Temmuz 2021, SÖ4) başlıklı haberinde yer alan ifadeler şöyledir:

İstanbul Sözleşmesi'nin iptaline ilişkin tartışmalar gündeme geldiğinden bu yana sivil kadın örgütleri de buna tepki göstermiş ve sözleşmenin uygulamada kalması için gösteriler düzenlenmişti. Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu Başkanı Canan Güllü,

“Mücadelemize devam edeceğiz. Bu kararlar **Türkiye kendi ayağına kurşun sıkıyor** dedi.”

Haberlerde yer alan “Türkiye zarar görecektir”, “Türkiye kendi ayaklarına sıkıyor”, “Türkiye kaybediyor” vb ifadelerle beliren söylemin gerisine bakmak önemli görünmektedir.

Sabah'ta kadınları, çocukları, gençleri ve giderek Türkiye toplumu değerlerinden edeceğine, sapkınlaştıracağına, aileleri yıkacağına, dinsiz ve cinsiyetsiz bir toplum yaratacağına dair argümanlarla üretilen Sözleşmenin Türkiye'ye zarar vereceği söylemi, *Sözcü*'de sözleşmeden çıkmanın Türkiye'nin aydınlık geleceğine zarar vereceği vb. argümanlarla üretilmektedir. Farklı gerekçelerle beliren bu söylemin, sorunu genelleştirmeye, sorunu çözümsüz kılmaya yol açan bir söylemsel strateji olarak yandaş ya da karşıt her iki gazetede kullanılması Sözleşmeden çekilinmesinden doğrudan, somut olarak hayatları etkilenecek özneler olan kadınları, çocukları, LGBTİ+'ları görünmez kılmaya aracılık ettiği söylenebilir. Bu strateji, sorundan doğrudan etkilenecek özneler belli iken onları kriminalleştiren ve/veya görünmez kılan bir örtü olarak soyut, muğlâk ve içine her şeyin sığdırılabileceği bir anlam genişlemesine yol açmaktadır. Böylece İstanbul Sözleşmesi'nin zemini kaydırılarak, ev içi şiddetin, kadınların öldürülmesinin, erkek şiddetinin ve LGBTİ+'ların yaşadıkları sorunlar ağza alınmaksızın sözleşmenin tartışılmasının zemini döşenmiştir.

“Türkiye zarar görüyor” söylemini örneklemek için verilen bu haberlerde İstanbul Sözleşmesi adının kendisinin bir metonomi haline geldiği söylenebilir: İstanbul Sözleşmesi'nin kadınlara yönelik şiddet ve aile içi şiddetin önlenmesi ve bu konuda ulusal politikaların oluşturulması amacıyla hazırlanan bir uluslararası Sözleşmeden çok hem olumlu hem de olumsuz-pejoratif anlamları da içerek şekilde anlamının genişletildiği görülebilmektedir. İstanbul Sözleşmesi bir yandan pozitif anlamda sadece kadına yönelik şiddetle

ilgili olmaktan çıkarak, toplumsal cinsiyet eşitliği genelindeki sorunları da içeren bir bağlamda değerlendirilerek daha geniş bir toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifini kapsar hale gelmiştir. Sözleşme, Türkiye'nin "aydınlık günler"inin taşıyıcısı, Türkiye'nin ayakta kalmasının teminatı olarak pozitif anlamda büyük bir güçle donatılmıştır. Diğer yandan da Sözleşme yukarıda yer verilen sözleşme karşıtı haberlerin söyleminde görüldüğü gibi "pejoratif olarak" sapkınlıkla, cinsiyetsizleştirme politikalarıyla, aileyi ve "milli" değerlere, hatta Türkiye'nin geleceğine zarar verme gücü atfedilerek yine kendi anlamını aşan anlamlara bitleştirilmiştir. Bu açıdan Sözleşmeye yüklenen anlamın, bir metin olarak İstanbul Sözleşmesi'nin kendini aşarak hem pozitif hem de pejoratif olarak toplumsal cinsiyet eşitliği konusunu kapsayacak şekilde genişlediği söylenebilir.

Sonuç

Bu makalede İS tartışmalarında iki özne konumuna karşılık gelen iki farklı ideolojik konumda olan *Sabah* ve *Sözcü* ele alınarak İS'den çekilme sürecindeki haberler analiz edilmiştir. *Sabah*'ta 16, *Sözcü*'de ise 41 haber tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında tespit edilen toplam 57 haberin sözcük seçimlerine, haberde yer alan aktörlerin kimler olduklarına, bu aktörlerin sözlerini nasıl öne çıkardıklarına bakarak haberlerin hangi gazeteden alındıkları bilinmese dahi iki karşıt konumu ifade ettikleri açıkça görülmektedir. İki karşıt konum elbette ki belirgin bir Sözleşme karşıtlığı ile Sözleşme yanlılığı ya da pekâlâ iktidar yandaşlığı ve karşıtlığı olarak da kodlanabilecek özne konumları olarak ortaya çıkmıştır.

İS karşıtlığının açık bir şekilde görülebildiği *Sabah*'ın haberlerinde bu karşıtlığın hangi söylemsel stratejilerle, hangi eşdeğerliklerle yapılabildiği ortaya çıkarılabilmektedir. Özellikle de Sözleşmenin temel felsefesini oluşturan

TCE mücadelesinin marjinal kılınarak İS'nin, nasıl zayıflatılmaya çalışıldığı tespit edilebildiği için *Sabah*'ta haberlerin temaları belirlenirken toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin ürettikleri söylemler baz alınmıştır.

Sözleşme karşıtlığı ve yanlılığı belirgin konular olmakla birlikte, örtük ya da açık olarak LGBTİ+'ları hedef alan "yerli ve milli toplumsal değerler" olarak çerçeveslendirilen bir düşmanlaştırmanın olduğu da tespit edilmiştir. Toplumsal cinsiyet alanında yürütülen mücadeleyi ve bu mücadelenin taraflarını şeytanileştirilen ve ötekileştiren söylem stratejileri bu çalışmayla tespit edilmeye çalışılmıştır. *Sözcü*'de iktidarın İS'yi kaldırmasına yönelik belirgin bir karşıtlık ve tepki görünmekteyken *Sabah*'ta "eşcinselliği özendirdiği, sapkınlığa yol açtığı" iddiaları ve bu iddiaların hedefine konularak şeytanlaştırılan LGBTİ+'ları *Sözcü*'nün de görmemesi ve onlara dair hak odaklı habere rastlanmaması *Sözcü*'nün de LGBTİ+'lar konusunda iktidarın ve *Sabah*'ın söylemine eklemelendiğini göstermektedir.

Öte yandan inceleme kapsamına alınan her iki gazetenin de sistem içinde hareket eden gazeteler olduğu ve hegemonik olan değerler içinde hareket edeceği verili kabul edilmekle birlikte iktidar yandaşlığı ve karşıtlığı içinde her iki gazetenin İstanbul Sözleşmesi'ni nasıl araçsallaştırdığının önemli olduğu vurgulanmıştır. Nitekim *Sözcü*'nün iktidar karşıtlığı nedeniyle İstanbul Sözleşmesi'ni destekler gibi görünürken aslında hâkim cinsiyet rejimine karşı olmaması, kadınların ve LGBTİ+'ların yaşadıkları hak ihlallerine yeterince yer vermemesi farklı yollardan her iki gazetenin de sistem içinde hareket eden konularına işaret etmektedir. *Sözcü*, konuya dair yaptığı haberlerde Türkiye'nin önemli sorun odaklarından biri olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sonuçlarıyla İS'nin gerekliliği arasında ilişki kurmaktan ziyade İS'ni salt iktidarı eleştirmenin bir aracı olarak görmüştür.

Ayrıca her iki gazetenin İS üzerinden yandaşlık ve karşıtlık savunusunu kurarken nihai olarak "Türkiye zarar görüyor" söyleminde ortaklaşması da dikkat çekici bir sonuçtur. *Sabah*'ta yer alan haberlerde İS'nin sapkınlıkla, cin-

siyetsizleştirme politikalarıyla, aileyi ve “milli” değerleri yok edeceği yargısıyla ilişkili olarak Türkiye’nin geleceğine zarar vereceği söylemi üretilirken, *Sözcü*’de ise sözleşmeden çekilmenin Türkiye’nin “aydınlık yüzüne” zarar vereceği iddiası ile üretilmektedir. Bu söylemsel strateji sorunu genelleştirmeye, sorunu çözümsüz kılmaya ve sözleşmenin kaldırılmasından doğrudan etkilenecek özneleri görünmez kılmaya aracılık etmiş görünmektedir. Sorundan etkilenecek özneler belli iken onları görünmez kılan bir örtü olarak Türkiye’nin zarar gördüğü söylemi soyut, muğlak ve içine her şeyin sığıştırılabileceği bir anlam genişlemesiyle zemininden kayarak boş bir gösterene dönüşmüş ve her iki gazetenin söylemini bu anlamda ortaklaştırmıştır.

Son olarak her iki medya kuruluşunun da kullandığı haber kaynakları birbirinden farklılık göstermektedir. *Sözcü* konunun asıl öznesi olan feminist örgütlere, kadınların hak mücadelesini yürüten derneklere, sanat, spor ve medya camiasından tanınmış isimlerin görüşlerine yer verirken, *Sabah* ise iktidar temsilcilerinin ve iktidarla organik bağı olan STK temsilcilerinin görüşlerine yer vermiştir.

Bu çalışma, Türkiye’nin İS’den çekilme sürecinde yayınlanan haberlere odaklanmış olsa da diğer yandan TCE konusunda karşıt ya da destekçi olarak üretilen söyleme de ışık tutmaktadır. Elbette bu alanda medya metinlerine odaklanan farklı çalışmaların yapılması alana katkı açısından önem taşımaktadır.

1 Çalışmada seçilen gazeteler, sahiplik yapıları, ideolojileri, yayın politikaları ve hitap ettiği kitleye göre belirlenmiştir. 27 Haziran 2007’de yayın hayatına başlayan *Sözcü*, logosunda Atatürk görseli olan Atatürkçü, ulusalcı ve seküler bir gazetedir. İktidarın Kürt açılımı sürecinde bazı kurumların başından T.C. harflerini çıkarmasına tepki olarak 23 Nisan 2013 basımı itibariyle Atatürk logosunun yanına T.C. logosunu da eklemiştir (Gaste Arşivi 2013). Ağırıklı olarak mevcut hükümeti eleştiren yazılarıyla tanınan gazete, özellikle Türkiye’deki seküler kesim arasında popülerdir (Nalçinkaya 2022; Dursun 2019, 95). *Sabah* ise 2007 yılında TMSF’ye devredilmiştir. *Sabah*’ın, Turkuvaz Medya Grubu’na ait olduğu ve Turkuvaz Medya Grubu’nun da kamunun yapmış olduğu ihalelerde adı sıkça geçen Kalyon Grup’a ait şirketlerden biridir. Kalyon Grup’un yönetim kurulu başkanı ise Cumhurbaşkanı Erdoğan ile yakın ilişkileri bulunan Ömer Faruk Kalyoncu’dur (T24 2014). Yönetim Kurulu Başkan Vekilliğini ise Erdoğan’ın damadı ve Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın hükümet sisteminin ilk Hazine ve Maliye Bakanı olan Berat Albayrak’ın kardeşi Serhat Albayrak yürütmektedir (Özdemir 2020, 120). *Sabah*, sahiplik yapısından da anlaşılacağı gibi iktidarla organik bağları olan ve iktidarın politikalarını destekleyen haberler yayımlayan bir gazetedir.

2 Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Şeytanlaştırılması: İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığı ve Medya başlıklı raporda da İstanbul Sözleşmesi’ne karşı çıkılmasında LGBTİ+karşıtlığı öne çıkan bir tema olarak belirmiştir. Rapora göre İS tartışmalarında yer alan “Cinsiyet-Toplumsal cinsiyet / fitrat-cinsel yönelim” ikiliği doğrudan LGBTİ+’lara yönelik olarak kurulmuştur. Bu ikilik bazı haberlerde feministler üzerinden kurulsu da çoğunluk olarak LGBTİ+’lara yönelik olarak belirmiştir. Raporda, İS karşıtı medyada LGBTİ+’ların varlığı ile İS arasında doğrudan bir bağ kurulmak yoluyla İS’nin “aileyi yıkan”, “eşcinselliği yaygınlaştıran” bir argümana temel oluşturularak sözleşmenin marjinalleştirilmeye çalışıldığına işaret edilmiştir (Kocabay-Sener, Çoban Keneş, Çelik, Fahrioğlu Akın 2022, 9;25).

3 bkz. 1. dipnot

4 Vurgular yazarlara ait

Kaynakça

- Alankuş, Sevda (ed.). *Hak Odaklı Habercilik* (İstanbul: IPS İletişim Vakfı, 2007a).
- Alankuş, Sevda (ed.). *Kadın Odaklı Habercilik* (İstanbul: IPS İletişim Vakfı, 2007b).
- Baştan, Şebnem Açelya. “Popülizm ve Toplumsal Cinsiyet Karşıtı Hareketler: Orban Hükümeti Özelinde Macaristan Örneği.” *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 2 (2021): 132-161.
- Bilgin Aytaç, Gizem ve Ayda Sezgin. “Toplumsal Cinsiyet Karşıtı Hareketlere Kısa Bir Bakış: Macaristan, Polonya ve Türkiye Örnekleri”. *Birikim*, 25.02.2022. <https://birikimdergisi.com/guncel/10926/toplumsal-cinsiyet-karsiti-hareketlere-kisa-bir-bakis-macaristan-polonya-ve-turkiye-ornekleri> (Son erişim tarihi 16.04.2023)
- Çelik, Büşra. “İstanbul Sözleşmesi Bağlamında İslamcı Kadınların Görüşlerine Dair Bir Değerlendirme”. *Tezkire* 74, (2021): 185-204.
- Dursun, Onur. “Bilim Gazeteciliğinde Popüleritenin ve Pozitif Bilimlerin Hegemonyası”. *İleti-ş-im* 29, (2018): 83-114.
- Ecevit, Yıldız. “Dünyada Toplumsal Cinsiyet Karşıtlığı ve Yükselen Küresel Kadın Hareketi” *Sol Feminist Tartışmalar*. 13 Mart 2021 (Mor Seminerler).
- Fairclough, Norman. “Critical Discourse Analysis and the Marketization of Public The Universities.” *Discourse&Society* 4, no. 2 (1993): 133-168.
- Fairclough, Norman. *Language and Power* (London: Longman, 1989).
- Fairclough, Norman. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* (London and New York: Longman, 1998).

Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change* (London: Polity Press, 1996).

Gaste Arşivi. “23 Nisan 2013 Tarihli Sözcü Gazetesi Sayfa 1”, 23 Nisan 2013, <https://www.gastearsivi.com/gazete/sozcu/2013-04-23/1> (Son erişim tarihi 16.05.2023)

Günaydın, Ayça. “Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Karşıtlığı: Uluslararası Aile Konferansları Örneği.” *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar* 42, (2021): 40-53.

Kadının İnsan Hakları Derneği. “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadele Hakkındaki Avrupa Konseyi Sözleşmesi”. <https://kadinininsanhaklari.org/savunuculuk/uluslararasi-sozlesmeler-ve-mekanizmalar/istanbul-sozlesmesi/> (Son erişim tarihi 06.04.2023).

KAOS GL. 2021 Medya İzleme Raporu. Yıllık rapor, 2022. <https://kaosgldernegi.org/images/library/medya-i-zleme-2021-web.pdf> (Son erişim tarihi 05.05.2023).

Keleş, Dilek ve Duygu Onay. “İslamcı Basında İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığının İzlekleri: Milli Gazete Örneği.” *Kültür ve İletişim* 24, no. 2, (2022): 372-405.

Kocabay-Şener, Nihal., Hatice Çoban-Keneş, Nur Betl Çelik, Ferda Fahrioğlu-Akın. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Şeytanlaştırılması: İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığı ve Medya*. 2022. <https://ag-da.org/wp-content/uploads/2022/07/I%CC%87stanbul-So%CC%88zles%CC%A7mesi-Medya-Raporu.pdf> (Son erişim tarihi 16.04.2023)

Korolezuk, Elżbieta ve Agnieszka Graff. “Toplumsal Cinsiyet ‘Brüksel’den Gelen Ebola’: Sömürge Karşıtı Çerçeve ve Liberal Popülizmin Yükseli-

şi” *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar* 41, (2020): 4-29.

Köker, Eser ve Ülkü Doğanay. *İrkçi değilim ama... Yazılı Basında İrkçi- Ayrımcı Söylemler* (Ankara: İHOP, 2010)

Mayer, Stephanie ve Birgit Sauer. “‘Gender Ideology’ in Austria: Coalitions around an Empty Signifier.” *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality* ed. Roman Kuhar ve David Paternotte (Rowman & Littlefield Publishers, 2017), 23–40.

Nalçinkaya, Öznur. (2022). “Gazetelerin Siyasi Partilere Yaklaşımı: Sözcü Gazetesi Üzerine Bir İnceleme” *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal* 8, no: 63 (2020): 1732-1751.

Nazeyrollas, Prudence. “Avrupa’da Toplumsal Cinsiyet Karşıtı Hareketler” http://feminisite.net/index.php/2020/08/avrupada-toplumsal-cinsiyet-karsiti-hareketler/#_ftnref7, 2019 (Son erişim tarihi 03.04.2023)

Özdemir, Murat. “Post-Truth Çağda İdeolojik Farklılıkların Medya İçeriklerine Yansıması: Barış Pınarı Harekâtı Haberlerinin Söylem Analizi” *Ege-mia Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi* 7, (2020): 107-138.

Özdemir-Taştan, İnan, Ezel Buse Sönmezocak, Anjelic Kelavgil. (2022). “İstanbul Sözleşmesini Savunmak: Toplumsal Cinsiyet Temelli Nefret Söylemiyle Mücadele İçin Politika Önerileri”, 2022. <https://ag-da.org/wp-content/uploads/2022/07/I%CC%87st.-Soz.-Politika-Onerileri-Raporu-29-Temmuz.pdf> (Son erişim tarihi 16.04.2023)

Özkazanç, Alev. “Otoriter Sağ Popülizmin Yükselişi ve Küresel Kadın Hareketi.” *Kısa Dalga*, 08.04.2022. https://kisadalga.net/yazar/otoritersag-populizmin-yukselisi-ve-kuresel-kadin-hareketi_27536 (Son erişim tarihi 15.04.2023)

Özkazanç, Alev. “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karşıtlığının Dinamikleri”. *Bianet*, 12 Mart 2019. <https://www.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/206353-toplumsal-cinsiyet-esitligi-karsitliginin-dinamikleri> (Son erişim tarihi 15.04.2023)

Özkazanç, Alev. “Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, otoriter popülizm ve Türkiye.” *Kaos GL*, 08.01.2019. <https://kaosgl.org/haber/toplumsal-cinsiyet-karsiti-hareketler-otoriter-populizm-ve-turkiye> (Son erişim tarihi 15.04.2023)

Özügurlu, Aynur ve Cansu Dayan. “Toplumsal Cinsiyet Karşıtlığı ve Akademik Özgürlükler: Türkiye’de Kadın Ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Örneği”. *Toplum ve Hekim* 35, no. 6 (2020): 456-465.

Squire, Isabel Jane Ase. Gender ideology and the Istanbul Convention in Bulgaria. Aalborg Universitet Yüksek Lisans Tezi (2018).

Şahin, Meryem. “Dünyada Toplumsal Cinsiyet Karşıtı (Anti-Gender) Hareketler.” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, no. 3 (2020): 654-670.

Şeker, Berfu. “Avrupa’da ve dünyada toplumsal cinsiyet eşitliği karşıtı akımların etkileri”. *Kaos GL*, 22.04.2020. <https://kaosgl.org/gokkusagi-forumu-kose-yazisi/avrupa-da-ve-dunyada-toplumsal-cinsiyet-esitligi-karsiti-akimlarin-etkileri> (Son erişim tarihi 17.04.2023)

T24. “Erdoğan, Sabah ve ATV’yi satın alan Kalyoncu’nun düğününe katıldı”, 1 Şubat 2014, <https://t24.com.tr/haber/erdogan-sabah-ve-atvyi-satin-alan-kalyoncunun-dugunune-katildi,249934> (Son erişim tarihi 16.05.2023)

Telseren Ömeroğlu, Aslı, Bengi Cengiz, Elif Bozkurt, Zeynep Kıvılcım. “Otoriter Cinsiyet Rejimlerine Karşı Direniş: İstanbul Sözleşmesi’nin Rolü”, t.y. <https://ag-da.org/wp-content/uploads/2022/04/5.pdf> (Son erişim tarihi 15.04.2023)

hi 14.04.2023)

van Dijk, Teun A. “Aims of Critical Discourse Analysis.” *Japanese Discourse* 1, (1995): 17-27.

van Dijk, Teun A. “Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity”. *Methods of Critical Discourse Analysis* ed. Ruth Wodak ve Michael Meyer (London: Sage, 2001), 95-120.

van Dijk, Teun A. “Principles of Critical Discourse Analysis” *Discourse & Society* 4, no. 2 (1993): 249-283.

Makalede Analiz Edilen Haberler

Haberin kodu	URL
Sabah haberleri	
SA1	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/06/28/yazar-hilal-kaplandan-feminizm-ve-istanbul-sozlesmesi-tartismalarina-onemli-katki-bu-kitabi-tepkilerden-cekmeden-yazdim
SA2	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/20/sosyal-medya-seninleyizerdogan-ile-yikiliyor-baskan-erdoganin-farkli-fotograflari-paylasiliyor
SA3	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/23/son-dakika-numan-kurtulmus-25-martta-secim-startini-veriyoruz
SA4	https://www.sabah.com.tr/magazin/2021/03/29/gamze-ozcelikten-istanbul-sozlesmesi-tepkisi
SA5	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/20/son-dakika-haberi-baskan-erdogan-imzaladi-turkiye-istanbul-sozlesmesinden-ayrildi
SA6	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/20/istanbul-sozlesmesi-neden-feshedildi-a-haber-ekranlarinda-carpici-aciklamalar?paging=6
SA7	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/23/kademden-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-aslolan-budur
SA8	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/25/chpli-bilecik-belediye-baskani-semih-sahinden-ogretmenlere-ve-polislere-hakaret
SA9	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/04/11/chp-lideri-kemal-kilicdaroglundan-inciler
SA10	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/06/26/baskan-erdogan-talimat-verdi-1-temmuzda-duyurulacak
SA11	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/21/bakan-varanktan-flas-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-profil-resimlerine-konulan-halkalarla-bu-sorun-cozulemez

SA12	https://www.sabah.com.tr/yasam/av-kilic-istanbul-sozlesmesinin-siyasi-bir-arac-olarak-kullanilmasi-kadinlara-yarar-degil-zarar-verir-5438085
SA13	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/05/29/ak-partili-kadin-vekillerden-fetocu-elif-safakin-sozlerine-sert-tepki-bizim-icin-yok-hukmundedir
SA14	https://www.sabah.com.tr/yasam/ak-parti-istanbul-il-kadin-kollari-baskanindan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-5427277
SA15	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/21/ak-parti-genel-merkez-kadin-kollari-baskani-ayse-kesirden-bidena-elestiri
SA16	https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/03/20/6284-sayili-kanun-nedir-maddeleri-nelerdir-6284-sayili-kanunun-onemi-ne#:~:text=6284%20say%C4%B1%C4%B1%20kanunun%20amac%C4%B1%3B%20%C5%9Fiddete,ili%C5%9Fkin%20usul%20ve%20esaslar%C4%B1%20d%C3%BCzenlemektir.
Sözcü haberleri	
SÖ1	https://www.sozcu.com.tr/hayatim/magazin-haberleri/unluler-istanbul-sozlesmesinden-vazgecmiyoruz-dedi/
SÖ2	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/tweet-krizi-emiyyet-sildi-soyly-geri-adim-atmadi-6389610/
SÖ3	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/turkiyede-24-saatte-6-kadin-olduruldu-6331225/
SÖ4	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/turkiye-istanbul-sozlesmesinden-resmi-olarak-ayrildi-6515508/
SÖ5	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbul-sozlesmesinin-son-gununde-fesih-kararini-protesto-ettiler-6516519/
SÖ6	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/ovunerek-imzaladik-ovunerek-iptal-ettik-6338203/
SÖ7	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/mhpden-istanbul-sozlesmesi-tepkisi-6337022/
SÖ8	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/meral-aksenerden-istanbul-sozlesmesi-mesaji-vazgecmeyecegiz-6425814/

SÖ9	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/meral-aksener-o-konusmasini-hatirlatti-tepki-gosterdi-6325290/
SÖ10	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/meral-aksener-sedat-pekerin-aciklamalarinda-kacirilan-bir-nokta-var-6518915/
SÖ11	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/kilicdaroglu-8-secim-vaadini-acikladi-6427244/
SÖ12	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbulda-kadindan-sozlesmeden-vazgecmiyoruz-eylemi-6495119/
SÖ13	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/kadinlar-istanbulun-ortasina-dev-afis-asti-olmek-istemiyorum-6347454/
SÖ14	https://www.sozcu.com.tr/hayatim/yasam-haberleri/kadina-yonelik-siddet-tolere-edilemez/
SÖ15	https://www.sozcu.com.tr/2021/gunun-icinden/kademden-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-6325216/
SÖ16	https://www.sozcu.com.tr/2021/gunun-icinden/iyi-partili-senol-sunat-kadina-siddet-komiyonundan-ayrildi-6501923/
SÖ17	https://www.sozcu.com.tr/2021/gunun-icinden/istanbul-sozlesmesine-tepkiler-suruyor-6335480/
SÖ18	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/unlu-isimlerden-istanbul-sozlesmesinin-feshedilmesine-tepki-1821913
SÖ19	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbul-sozlesmesinin-feshedilmesi-sonrasi-akpden-aciklama-duzenlemeler-yapacagiz-6326178/
SÖ20	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbul-sozlesmesi-icin-son-umut-6503651/
SÖ21	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbul-sozlesmesi-ile-ilgili-cumhurbaskani-karari-resmi-gazetede-6324483/
SÖ22	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/imamoglundan-istanbul-sozlesmesi-tepkisi-6324888/
SÖ23	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/iletisim-baskanligi-turkiyenin-istanbul-sozlesmesinden-neden-cekildigini-acikladi-6327565/

SÖ24	https://www.sozcu.com.tr/spor/futbol/galatasaray-kulubu-uyelerinden-istanbul-sozlesmesi-icin-bildiri-6341257/
SÖ25	https://www.sozcu.com.tr/2021/gunun-icinden/galata-kulesinde-istanbul-sozlesmesi-pankarti-6376147/
SÖ26	https://www.sozcu.com.tr/2021/dunya/fransadan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-6326335/
SÖ27	https://www.sozcu.com.tr/spor/futbol/fenerbahceden-istanbul-sozlesmesinin-feshedilmesine-tepki-6328887/
SÖ28	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/erdogandan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-3-6516062/
SÖ29	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/erdogandan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-6332402/
SÖ30	https://www.sozcu.com.tr/2021/gunun-icinden/emniyet-genel-mudurlugu-bu-iddia-somut-gerceklikler-ile-celismektedir-6357978/
SÖ31	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/davutoglundan-erdogana-istanbul-sozlesmesi-tepkisi-dun-soyledigini-bugun-reddediyor-6331202/
SÖ32	
SÖ33	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/chpli-kadin-yoneticilerden-istanbul-sozlesmesi-kararina-tepki-6325472/
SÖ34	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/chpden-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-danistaya-basvuru-yapacagiz-haklarimizi-yeniden-alacagiz-6329729/
SÖ35	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/chp-ve-devadan-istanbul-sozlesmesi-icin-dava-6341490/
SÖ36	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/akpli-nergisten-tepki-ceken-kadin-siddeti-sozleri-hic-mi-kadinlarin-payi-yok-6344078/
SÖ37	https://www.sozcu.com.tr/2021/dunya/son-dakika-abd-baskani-bidendan-turkiyeye-istanbul-sozlesmesi-tepkisi-6327037/

SÖ38	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/77-ilin-barosundan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-fesih-kararinin-anayasada-temeli-yoktur-6325832/
SÖ39	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/reform-yapiyoruz-diye-diye-turkiyeyi-geriye-goturduler-6327742/
SÖ40	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbul-sozlesmesi-iptaline-tepki-sokaga-dokulduler-6325696/
SÖ41	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/2008den-2021in-mayis-ayina-kadar-3-bin-580-kadin-olduruldu-6425747/

Demythologization of the Mythic Representation of “Woman”: Critical Reimagining of the Archaic Stories

Ebru Uğurel Özdemir

Aksaray University

[ORCID: 0000-0002-5854-7469](https://orcid.org/0000-0002-5854-7469)

eugurel@aksaray.edu.tr

Abstract

Ancient Greek myths, as the architect of the patriarchal ideology, serve as a panorama of the reality, which women in all ages around the world face and are forced to experience. Based on the fossilized ideas of the archaic philosophy, the mythological narratives are at the center of a canon which reveals, internalizes and legitimates the binary oppositions between the sexes. Although myths are set in the past and thus seem to be bygone, the events and characters still mirror the modern age: nothing seems to have changed concerning the negative perception of womanhood. This essay does echo the feminist writer Cixous’s challenge to awaken all women to discover their own power by not yielding to man-made stories but writing their own realities. In this direction in this study, the classical myths are reimagined within the concept of “feminine writing” with the purpose of subverting the dynamics of patriarchy and phallogentrism.

Keywords: classical myths, gender stereotypes, patriarchal ideology, phallogentrism, Hélène Cixous

•••••

Arrival date: 25 January 2023 • Acceptance date: 23 June 2023

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 198-223

DOI: 10.46655/federgi.1241583

Mitik Kadın Temsilinin Mitolojik Unsurlardan Arındırılması: Antik Hikayelerin Eleştirel Bakış Açısıyla Yeniden Tasavvur Edilmesi

Ebru Uğurel Özdemir

Aksaray Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-5854-7469](https://orcid.org/0000-0002-5854-7469)

eugurel@aksaray.edu.tr

Öz

Eril ideolojinin mimarı olarak bilinen Antik Yunan Mitolojisi, dünya çapında her kadının her çağda yüzleşmeye ve yaşamaya maruz bırakıldığı durumun gerçek bir resmini sunar. Geleneksel felsefenin fosilleşmiş fikirleriyle beslenen mitolojik anlatılar, cinsiyetler arasındaki kutuplaşmayı ortaya çıkaran, içselleştiren ve meşrulaştıran bir düzenin tam da merkezinde yer alır. Her ne kadar mazide kurgulanmış ve bitmiş gibi görünse de, mitolojik olaylar ve karakterler günümüzü yansıtmaktadır: geçmişten günümüze menfi kadın algısıyla ilgili olarak hiçbir şey değişmemiştir. Bu makale, erkek eliyle yazılmış hikayelere razı gelmeyip kendi gerçeklerini yazmasına olanak sağlayacak saklı güçlerini keşfetmek üzere kadınları uyanışa geçiren feminist yazar Cixous'nun yankılarını taşır. Bu doğrultuda, bu çalışmada mitolojik hikayeler, ataerkil ve fallus merkezli düzenin dinamiklerini altüst etmek amacıyla "dişil yazı" kavramı dahilinde yeniden tasavvur edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Klasik mitoloji, toplumsal cinsiyet kalıpları, ataerkil ideoloji, fallosantrizm, Hélène Cixous

•••••

Geliş tarihi: 25 Ocak 2023 • Kabul tarihi: 23 Haziran 2023

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2023 • 15(2) • 198-223

DOI: 10.46655/federgi.1241583

Introduction

“The myth is a “waking dream” and [...] in actual dreams or in myths, man gives expression to the basic fears and anxieties which he otherwise keeps suppressed deep in his subconscious” (Walcot 1984, 39).

Classical myths offer the essence of a culture’s way of thinking and of the naturalized standards of the world besides providing key questions concerning why and how things happen. In this direction, in order to understand the origin of oppression/violence against women and to find out the source of female marginalization, classical mythology provides satisfying answers. Because Greek culture and literature have been regarded as the source of all literary production, it makes sense to understand why we make reference to Greek mythology to reveal how the gender ideology in new-wave societies has taken

form (it really doesn't in this sentence).

Territorialization of woman's body/mind, and herewith the female isolation and marginalization is based on the history of humanity, and the mythological ideology, having the nature of historicity, is pertinent to be considered one of the instruments which legitimates the ramification of women from every aspect of life. The oppositions between the sexes are revealed through the portrayal of the female sex as deviant and other, and the gender oriented mythological stories give the message of unavailing struggle of women to exist in the hegemonic world of men because the mythological ideology does establish the pivot for the superiority of the male sex and the inferiority of the female one. As a matter of course, woman has always been subjected to act and feel like a pet in the hands of a male master who regards to have the right to claim sovereignty over her body and mind. Rather than accept her as a "self", man has attempted to enslave woman by dispossessing her of identity.

The study of classical myths has been considered central to the feminist thought because mythological narratives have been regarded as the main tools that function to reinforce the patriarchal logic. Similar to gender roles, myths are also the fictional products of the societies, through which ideas, roles, rules, and concepts that societies adopt are imposed upon individuals insidiously. To put it differently, the patriarchal ideology, along with the mythological discourse, has made up many stories under the name of history and thus has found opportunity to impose illogical ideas on societies. Within mythology, the patriarchal precedence manifests itself in almost all stories by characterizing women as always beautiful but vulnerable and trouble-maker; thus, they have been treated as the objects to be abused and ignored by the gods, demigods, heroes, and even by the goddesses. Therefore, feminist studies are the key points to highlight and challenge the ideological tricks played on women through myths. Theorized by H el ene Cixous and Luce Irigaray with the aim of

unmasking and challenging the absurdity of female marginalization and gender oppression, feminist revisionist mythology includes many writers, poets, and theorists such as Margaret Atwood, Carol Ann Duffy, Sylvia Plath, Adrienne Rich, and Mary Shelley who make the most of mythological accounts not only to manifest the role of ideology but the subversive nature of feminine writing as well.

Through the portrayal of the mythological character, Medusa, Cixous in her article presents the patriarchal tricks played on female identity. The opposition between mythological tales and feminist understanding is illustrated through the stories of gods/goddesses and mortal men and women. The mythic narratives are the products of non-feminist understanding which legitimates male superiority through psychoanalytical approach. Thus, Cixous claims that it is psychoanalysis which is responsible and blameworthy for the invention of the binaries between the sexes. What women experience is generalized and internalized by the societies, and today we have the concept as “universal women”: all suffering, all exploited, all oppressed by the male hegemony.

In *Laugh of the Medusa*, Cixous criticizes Freud’s spearheading explanations about women’s origin and Lacan’s degrading definitions and evaluations concerning women which guaranteed the phallogentric regime because male subjectivity has always been nourished by the patriarchal legitimations. Psychological forces, inherent in the individual, are revealed through myths, and gender roles through which the ideology glorifies men and imposes the idea of inferiority upon women are just the products of this morbid psychology. Cixous states that it is merely the misogynistic perception which male psychology adopts, and thus they internalize their role of dominating and oppressing the female sex. However, it is possible to subvert all fictional realities by denouncing the unnatural yet produced realities of the patriarchal law.

Cixous also claims that the conventional and stereotype definitions of

womanhood are not unwavering patterns but are the productions of the old system which are possible to be altered by the new ones: "This Woman – Other – Monster takes back into herself what is born from her" (1976, 880). Medusa, thus, represents the figure of female power. Contrary to the previous interpretation of the myth, Medusa is gifted by Athena in essence; she seems to be bereft of her beauty as a punishment; but her ugly appearance is supposed to be interpreted from a different angle: Medusa declares her power without any stereotype definitions of womanhood: without bodily stance or physical beauty she can exist.

"Myths may be the home of the miraculous, but they are also mirrors of us" (Haynes 2020, 3). The parallelism between the past and present condition of women does reveal the fact that the male anxiety of superiority over women has been reinforced by the rule makers (men) with the purpose of warranting their actions against and social sanction on women. However, there is always a possibility to root around the system by re-expressing and rewriting the history from a different perspective. By creating a new discourse, women have the potential to enable themselves to subvert the stereotypes directed against their sex throughout the centuries. Rather than yield to the so-called universal truths which legitimate the binary oppositions and fixed rules/roles, it is time for breaking away with the hierarchy and the absolute law by focusing on the individual self and limitless possibilities of existence. Cixous in *Laugh of the Medusa* declares the necessity for the feminine writing as a way to make away with existing power relations. Thus, the reversibility of the myths will inspire the female voices to exclaim their autonomy by manifesting the possibility and accuracy of subversion through a new language.

In this study, mythological stories, as a sort of foundation for the contemporary discrimination of women, are discussed within a varied gallery of female portrayal within the selected tales. Within this context, the ideological meaning lying behind the stories are interpreted by making reference to the

Foucauldian notion of ideology. The manipulative power of phallogentrism and traditional philosophical thought is subverted within the theory of *écriture feminine*¹, and thus the selected female character types are deconstructed and re-constructed by rewriting their stories free from the masculine discourse by touching on the Cixous's prominent article *Laugh of the Medusa*. In this study, the women characters, Iphigenia, Clytemnestra, Psyche Persephone, Galatea and Helen are the ones who have subverted gender norms and challenged the prearranged roles. Becoming the emblems of self-determined and self-conscious womanhood, these new women are able to express themselves through (re)writing their own stories.

Mythological Ideology and Phallogentrism as the Instruments of Patriarchy

Virtually in every mythological story, woman is depicted as weak and vulnerable; she is unable to control and maintain her own life unless being kept under the discipline and dominance of a man. Either as a goddess or a mortal young girl, woman takes part in the stories as a sexual object existing for the satisfaction of the desires and needs of gods, or as a passive entity which needs guidance in order to uphold her life. As an example, in the ancient Greco-Roman myth *Cupid and Psyche*, the latter, who is depicted as a young woman with an exceptional beauty, suffers from her curiosity and suspicion. Especially out of her sisters' jealousy – with an emphasis on female nature which causes trouble –, Psyche is convinced to break her promise of being subordinate. In Psyche's story, the message is concerned with being a good wife by being loyal and obedient.

The philosophical ideology is among the fundamental instruments which nourishes the male mind since ancient times: beginning with Plato and

Aristotle, fostered by Hegel, Descartes and many others, the archaic tradition has frequently focused on the opposition between man and woman with respect to their on shaky ground judgments. "The Greeks chose to equate the good wife and the bee" (Walcot 1984, 45): a good wife is supposed to be chaste and moral in her actions and dissociate herself from sex. Once a woman becomes wife and mother, like Hera, she is supposed to forget or renounce her sexuality while accepting the immoral affairs of her husband (Zeus); yet she should dedicate herself to her function as a good wife. It does not matter whether a goddess or a mortal, a woman is coded with definite roles because the biological disposition determines the formation of relations and categorization. Based on her sex, a woman is expected to perform her femininity in accordance with the roles cast for her as silent, passive, chaste, obedient, m(other), giver, etc., "stressing the importance of the family and of women's roles within it as nurturers and continuers of the race" (Lefkowitz 1985, 218). On the condition that a woman acts against the rules put forward by the male hegemony, she deserves the worst punishment. Disregarding their cowardice and indecency, men, on the other hand, sustain their plans on women with shiftiness.

A mortal princess, Coronis, shares the tragedy that all women experience in the world. After being raped and fell pregnant by Apollo, she is forced to accept her submissive stance in life. When Coronis falls in love with Ischys, she is blamed to be unfaithful to Apollo. As a result of Apollo's anger, she is punished and struck by an arrow. Such examples clearly make sense that male autocracy has ensured and naturalized to have a free hand in everything women are subjected to experience as the embodiment of nonbeing or nonexistence.

Idealist philosophy sets up the dualities between form and matter, thought and nature, by rooting them in sexual difference [...], for example, matter desires form as male desires female. Man constitutes the form, woman the matter. Matter has no organizing principle, no

order. Thought and meaning are “other” to matter. (Female) matter is amorphous, transitory, and inessential (Vallury 2008, 72).

The chimerical idea which does legitimate the male transcendence roots in the scope of power relations. Through the instruments of the ideology, the power structure does reinforce the fictive ideas as truth. Brown states that “discourse conveys the construction of knowledge in a given period (or episteme)”, it is a changing “non-material entity, expressed in a language system (words, images or another medium) [...] that conveys a meaning, in the form of a duality” (Raddeker 2007, 22). As Foucault states, power produces knowledge and language as the “ultimate constitutor of knowledge” (ibid, 22) legitimates the discourse spoken. In this regard, classical myths, in a way, are responsible for establishing the foundations for baloney gender definitions which function to exploit and marginalize women from every aspect.

Pandora’s coming into being serves as the basis for the male fantasy concerning creating, dominating, exploiting, etc. In the very beginning of her creation, Pandora is presented as a gift; however, the real meaning of her name is “all-giving².” Pandora is fated to give without receiving. Indeed, she was created as a punishment and warning for mortal men who acted and would act against Zeus. Pandora, so beautiful, sexy and attractive thus would function as an evil matter to tempt men by her mere possession: femininity. Worse still, she is created as a weak character in that she is depicted as a curious thing which caused the world to contain negativities. “Pandora is very different from Eve: Adam and Eve will be the ancestors of all future men and women alike, but Pandora will be the antecedent of women alone” (Walcot 1984, 22).

In *Theogony*³, Hesiod states that Zeus created the first female “to look like a shy virgin” (1988, 574). Her external appearance is “all dressed up in silvery clothes [...] wonderful to look at” (ibid, 576-8), but underneath her veiled face, her “golden tiara” (ibid, 581), and her “wreath of luscious

springtime flowers" (ibid, 580), she is simply a danger constructed and sent to men by the gods. In a word, the creation of woman is designed deliberately for the purpose of portraying the female sex as an "abusive kind" (ibid, 614) and "evil conspirator" (ibid, 606). Accordingly, Hesiod claims that Pandora represents the "deadly race of women" (ibid, 595). Today, women are just seen as the versions of Pandora. In other words, women are coded with the characteristics of Pandora; they are expected to be beautiful, fascinating, but the real nature of women is believed to symbolize the curious, destroyer, and evil. While ancient philosophy opposes men and women, psychology opposes masculine and feminine. In both cases it is woman who is immanent and thus excluded. Phallogentrism defines man as the autonomous subject and as the primary signifier of masculinity. For Lacan, being a subject requires a language and this language is patriarchal. Phallogentrism centers around the phallus and thus privileges males while regarding females as inferior. In this sense, the myth of Persephone reveals the fact that men consider women just material objects which can easily be manipulated and misused. She is kidnapped and abducted by Hades. Demeter, on the other hand, is portrayed as a weak woman who laments for her daughter rather than holding firm as a goddess. However, Zeus himself causes his own daughter's misery in order to emphasize the ineluctable fate of women: victimized commodity under the sovereignty of male hegemony:

This heart-rending concern stands in marked contrast to the attitude of Zeus, who, as we have seen, planned the abduction himself. This set of circumstances, in which a father is the motive agent in his daughter's abduction, acting against the wishes of the girl and her mother (Lincoln 1979, 226).

Not only Zeus but also other gods, demigods and mortal men believe in

the power of the phallus: Cassandra, a Trojan priestess having an astonishing beauty, is gifted with prophecy by Apollo; yet she is cursed soon after she denies the advances of the god; thus, Apollo's gift turns out to be a disappointment and despair for Cassandra. Worse still, Cassandra is abducted by Ajax and given to Agamemnon as a concubine. Her position as a possession is the outcome of a phallogocentric perception. Euripides's tragic story of Iphigenia's sacrifice, along the same line, is among the greatest examples of the patriarchal law and of the helpless condition woman is within. Iphigenia is sacrificed by her father out of his desire for authority. She does not have the power to resist or speak out. Silent and admmissive, Iphigenia submits to his father's decision to put an end to her life under the law of patriarchy. Equating himself to the gods, Agamemnon declares his right to decide over the life of his daughter.

The tale of *Pygmalion and Galatea* is a highly impressive example to explain the impact of the phallogocentric view: Pygmalion, a young sculptor, is a misogynist: "Detesting the faults beyond measure which nature has given to women" (Hamilton 1998, 145), he concludes that he should never marry. When he makes an ivory statue of woman, he falls in love with the stone he made: it is silent, unresponsive and motionless. However, the ideal female image Pygmalion created does not satisfy him after a point, and Venus hears his prayers, she animates the statue whom Pygmalion names Galatea; they get married and have a son (the ultimate aim of a woman!). In this story, everything is planned and fulfilled in accordance with male drive. Galatea's voice is never heard and it is never known whether she really wants him. Just like the creation of Pandora, Galatea is created and her fate is determined just as a result of the desire of a man.

Being female is the cause of categorization, and having or lacking penis is the determiner factor for existence or non-existence. Women's subordination to the patriarchal ideology is indeed the result of castration complex. Zeus, as the supreme power, represents the phallogocentric power

which has direct concern with castration complex. Freud explains the concept as “the discovery of anatomical differences that brings the necessary end to the sexual puzzlement of children and paves the way for their further psychosexual development” (Sultana 2018, 52). The possession of a penis is the key point for Freud to reveal what castration is. The sex distinction which privileges the male does provoke females to condemn themselves guilty of not “having”. As a man, Zeus or any other im/mortal male claims that he has the right to have countless affairs with many young girls because he has the phallus/power. Since it is men who have superiority over women because of what they have is regarded as a privilege. Especially through the characterization of Zeus, the mythological narratives do reveal the real nature of the ideological structure of the Greek society:

The royal virgin even dares to sit on the bull’s back, not realising whom she presses on, while the god, first from dry land and then from the shoreline, gradually slips his deceitful hooves into the waves. Then he goes further out and carries his prize over the mid-surface of the sea. She is terrified and looks back at the abandoned shore she has been stolen from and her right hand grips a horn, the other his back, her clothes fluttering, winding, behind her in the breeze (Ovid 2000, 127-128).

In Europa’s and Io’s stories, the condition of woman is portrayed as helpless and failed because both are unable to resist the sexual pleasures of Zeus, through which the authority proves that it is man who has the overall sovereignty over women, and therefore he obtains whatever he regards as his right. The nymph Europa is portrayed as the symbol of feminine beauty, through which Zeus is captivated with a strong desire to possess. Upon making plans to trick Europa, Zeus does disguise himself as a bull and rapes her easily.

Because of her predetermined role in life, she is forced to accept her position as a consort. “He is so mild and dear and gentle to behold. He is not like a bull, but like a good, true man” (Hamilton 1998, 102). The beautiful princess Io is another target of Zeus: his sexual desire causes him to make plans to trick her. The virgin Io is raped by Zeus and transformed into a heifer soon after his betrayal of Hera. The exposition of her abuse reveals the uncensored and insolent face of patriarchy.

The archaic philosophy considers woman slavish by nature and thus to be tamed and disciplined by a warden. Being a woman means being an open territory in which any man is free to mess around. Semele, for instance, is depicted as the one who cannot resist Zeus’s sexual tricks and desires. As a woman, she does never have the right to say “no”; otherwise she would be castrated. On the contrary, Zeus is the symbol of the absolute authority – if he wants, he gets. Metaphorically, Semele (representation of all women) is the target of the male world: weak and vulnerable resulting from the fact that she is lack by not having the phallus. Yet, the womanizer Zeus (representation of patriarchal hegemony) is proud of himself as he believes that it is a sort of victory being a master rapist.

The girl appears as the passive protagonist in a distorted fairy tale – one in which wishes, hopes, and tenacity of purpose are not just thwarted, but presented as impossible of fulfilment right from the start (Zajko and Leonard 2006, 23).

Since those archaic times, women have been considered the domestic slaves of the patriarchal ideology. Women are claimed to be the ones who are unable to control themselves because of their nature; for this very reason, they need to be dominated. Foucault explains this issue from the ideological angle: patriarchy transforms women into passive objects without any force, and they

become their own policemen. They accept the judgments directed to them and internalize their so-called inferiority. In order to be accepted by the system they turn out to be the docile bodies. Accordingly, within the Foucauldian schema, the power pervades all society and individuals; yet, there is no force or external compulsion to be submissive to the structure.

Hera, for example, accepts the infidelity of Zeus and her inferior status in the eyes of her husband. As being one of the mistresses of Zeus, Leto is defined as a quite beautiful young woman that she is forced to wear a veil to hide her beauty. She is punished by vengeful Hera without any sisterhood but with the feeling of revenge and jealousy. Her punishment is not to be able to find a place to give birth to her children. Because she is the goddess of motherhood, such a punishment is extremely agonizing for her to bear with. Despite the sanction she has as a goddess, Hera uses her power merely against other women since she feels inoperative towards Zeus. "The only solution envisioned by the myth is the retaliatory defeat of this self-willed female principle whose potency is still a living malignant force" (Zeitlin 1978, 157). Paradoxically enough, Hera adopts that it is her sex which is to be controlled and dominated by force. Under the great influence of the archaic philosophy, Hera, just like many other im/mortal women, has been convinced to respect men as the ultimate power: "no woman is subject to any form of oppression simply because she is a woman; which forms of oppression she is subject to depend on what "kind" of woman she is." (Spelman 1988, 52). The only way to survive in this regime is to submit to male authority; Hera, unable to resist the oppressive regime, does internalize female submission. To put it differently, as Cixous does express in *Laugh of the Medusa*, women are persuaded to regard their fellows as enemies:

Men have committed the greatest crime against women. Insidiously, violently, they have led them to hate women, to be their own enemies,

to mobilize their immense strength against themselves [...] They have made for women an antinarcissism! (1976, 878).

Helen's story is yet another example to explain the mythological ideology. By the time we come into the world, we, as infants, are called male or female, and after this moment we are coded with the gender roles as masculine or feminine. The ideology, in this regard, does label individuals with the purpose of categorizing and keeping them under control. Becoming "subjected subjects", women are forced insidiously to perform their femininity under the name of submission. Helen accepts her stance in life as a passive and inferior object. On the other hand, she is considered the most beautiful among mortal women and seen as the representation of the ideal beauty; however, it is her beauty which is regarded as the cause of the Trojan War. Her escape with Paris and leaving Menelaus behind is portrayed as the revelation of the evil and tempting nature of womanhood. Nothing is known about her relationship with her husband, or we can never be sure whether she really wants to escape with Paris or not. Helen is the one whose voice is never heard; thus, it is clear that Helen is portrayed as an example of feminine weakness. No matter what the reality is, Helen is condemned to suffer and has been labeled as evil and trustless. Helen's example is a sort of generalization about the nature of women: beautiful and thus tempting; so the source of all evil. Accordingly, the male hegemony infers that women are not to be trusted: the loser Helen and thus loser womanhood are to be blamed. Helen, just like other women in mythology, represents the formation of subjectivity in accordance with the patriarchal ideology.

"In myth, there were essentially two main courses of female existence: celibacy or involvement with males and (inevitably) childbearing" (Lefkowitz 1985, 210). Because being female corresponds to being "pseudo-wombs", women seem to have a duty to secure male dominance by stressing that women

are just bodies, and their sexuality and beauty are the mere weapons they could use against men. Medusa, as an example, is portrayed as a very beautiful priestess of Athena whom everybody admires. However, upon breaking her vow of celibacy – although it is Poseidon who has raped Medusa without her consent – she is punished by Athena. Through this example, the significance of having phallus is emphasized one more time by the male cosmos. Regarding themselves as the macrocosm, men believe that exploiting and then oppressing and repressing women is highly mundane, and thus they lightly cause women to be the fingers of blame.

Submissive to her husband as ordered, Gaia cannot resist the oppression by Uranus despite her maternal instincts because “sky” dominates and overtops “earth”. However, she is resolved enough to get rid of the images she is coded with and makes a plan to debunk her husband. By the time she gives birth to Zeus, Gaia hides him and swaddles a rock into a blanket instead. Uranus swallows the rock supposing that it was his offspring. Gaia’s plan proves her intelligence and maternal power over anything. However, ideologically, her act of deceiving Uranus is considered a proof of her evil nature. That is, she becomes the symbol of womanhood with a head for malignancy. The portrayal of Gaia as a negative image is nothing more than the deliberate target of the patriarchal and thus of the phallogocentric Greek society. Accordingly, the underlying message of the mythological narratives concerns the nature of women as “the bitch, a mischief maker just like her mother” (Gabriel 2016, 10-11).

Demythologization of the Patrilineal Imperative

The Dark Continent is neither dark nor unexplorable – it is still unexplored only because we’ve been made to believe that it was too

dark to be explorable. And because they want to make us believe that what interests us is the white continent, with its monuments to lack (Cixous 1976, 884-85).

The two interdependent weapons the male hegemony uses against women – phallogocentric worldview and the patriarchal ideology – have been challenged by Cixous in her enchanting manifesto *Laugh of the Medusa*. As one of the precursors of *écriture féminine* and of second-wave feminism, Cixous announces that the phallogocentric tradition which has taken hold of the literary, cultural and political fields so far should be subverted right away. In order to subvert the phallogocentric narratives written to honor the male hegemony, Cixous creates a new Medusa which is absolutely different from the mythical Gorgon one: “You only have to look at the Medusa straight on to see her. And she isn’t deadly. She’s beautiful and laughing” (ibid, 885). In contrast to the previous image portrayed by the patriarchal regime as a sort of warning and threat, the contemporary Medusa is powerful and subversive. Therefore, Cixous proves that by writing beyond the limits and codes, it is possible to subvert stocked ideas and value judgments; resistance against the roles inspires women to express themselves with a new language. Metaphorically, the new Medusa stands for all “individual” women who are decisive enough to write their own stories by making away with the predetermined definitions and roles that victimize them.

The mythological tales, recited by the male mind, are possible to be reimagined and rewritten from a feminist perspective. Because gender is composed of a series of performed and repeated acts, these reinforced and naturalized acts are doable to be overleaped. Cixous states that women have remained unrepresented for centuries because the discourse empowered by the ideology is under the hegemony of men. The universal language is masculine, spoken by and for men, through which women are forced to learn their role

in the world as passive and silent. The way to get rid of such conventional female roles is to awaken to manipulative instruments of the ideology. Women are supposed to remind themselves of the man-made gender roles and of their invalidity in reality. Accordingly, the first thing to do is to get rid of the language men use as the representative of their power. Cixous claims that if speech is under the control of men, writing is the tool which allows women to exist without boundaries.

The new version of Iphigenia's story brings to Agamemnon's senses not only as a parent but also as a leader. Upon realizing her father's intention to sacrifice her for the sake of his own satisfaction and advantage, Iphigenia raises her voice against Agamemnon and thus against the system which has captivated her sense of reason so far. She condemns Agamemnon for hunting and killing a deer; what he did was an unjust treatment against nature. Iphigenia never allows to be treated in the same manner; she resists being a victim of his wrongdoings. She does not accept to be a relief for him to get rid of his sin against Artemis. Artemis also rejects the idea of Iphigenia's sacrifice as it is out of justice: the one who has to pay for his own shame is Agamemnon. He is punished with tilling corvidae throughout his life, and Iphigenia is memorialized as the representation of resistance and consciousness. Just like Cixous's Medusa, Iphigenia creates her new sense of self and she is laughing at the absurdity of male authority by disregarding her father's decisions about her.

But we are in no way obliged to deposit our lives in their banks of lack, to consider the constitution of the subject in terms of a drama manglingly restaged, to reinstate again and again the religion of the father (ibid, 884).

Cixous declares the need for a new world which denies the outdated

understanding through which women have been repressed for centuries: “It is time to liberate the New woman from the Old by coming to know her” (ibid, 878). Postmodernist and poststructuralist approaches challenge the conceptions of fixed meaning and unified subjectivity which attempt to underline the difference between male subjectivity and female objectification. These theories also point out the limitation of Freud and of Lacan in categorizing the sexes under uncertain justifications. Cixous, in this regard, attacks the “marked language” of masculinity as it does not reflect reality. Despite the predetermined roles and definitions of being female and feminine in a society, Clytemnestra represents just the opposite in a sense that she knows how to use her reason and wit against the manipulative forces of the male hegemony: “Clytemnestra, the female principle, [...] is a shrewd intelligent rebel against the masculine regime” (Zeitlin 1978, 151).

Now women return from afar, from always: from “without,” from the heath where witches are kept alive; from below, from beyond “culture”; from their childhood which men have been trying desperately to make them forget, condemning it to “eternal rest (Cixous 1976, 877).

Discarding the reality of unjust treatment and the victimization Clytemnestra suffers from, the ideology penetrates into the minds of the individuals in a sense to convince them about the devilry of her. The same authority never talks about the concubines he receives as a spoil of war; Agamemnon’s unfaithfulness is never of concern. In a similar way with the new Medusa, the new version Clytemnestra neither feels obliged to be feminine by using her beauty or sexuality as a power against men nor needs to act like a man to display her power – she does not murder him. Rather, she reveals her mental capacity by taking a stand against Agamemnon and blaming him of his inefficacy to resume his authority without devastating the life of his daughter.

She never lets Agamemnon think even about the possibility of sacrifice. In other words, she achieves to write her own story by forgetting or unthinking the fixities which captivated her in the past. The tragedy in Clytemnestra's story, thus, would be resolved by changing the male-authored work: In the new version, Clytemnestra is neither a victim nor a villain; but, she reacts both with her reason and her emotions which concerns her maternity. "Clytemnestra is guilty of not needing the protection of men and therefore of not remaining in her proper place" (Komar 2003, 120). While she is lynched due to her unbending stance against a male authority, Clytemnestra is the one to be proud of her gender-free attitude.

Women [...] must invent the impregnable language that will wreck partitions, classes, and rhetorics, regulations and codes, they must submerge, cut through, get beyond the ultimate reserve-discourse, including the one that laughs at the very idea of pronouncing the word "silence," the one that, aiming for the impossible, stops short before the word "impossible" and writes it as "the end (Cixous 1976, 886).

In the story of Psyche, the sublation of phallogentrism is achieved by the time she rejects to submit from the very beginning. Her father's losing his temper in search of a husband for Psyche is not reasonable from her angle. She does not let others, even her own father, mess with her own decisions or take away the qualities that shape her sense of self: marriage, serving as an ideological weapon against women, forces her to unthink "her right to herself" (ibid, 888). However, marriage is not a compulsory issue in her life, especially without love. Thus, she rejects to marry to a so-called serpent; she rejects to be a victim of the patriarchal law and "masculine-conjugal subjective economy" (ibid, 888). Being quite beautiful does not require her to pay for it. She does not accept to be under the discipline and authority of a male master; thus, she

chooses to remain unmarried forever. By undertaking the revolt against the fixed definitions of being a woman, Psyche, just like the Cixous's Medusa, achieves to explode the fictional history of man.

“The tragic female characters are representative of something much more complex” (Gabriel 2016, 18). Consuming the female mind by the idea of castration has always been oppressive on women as stated in the previous part; however, from feminist perspective, castration complex represents female power and challenge over the male strength. In psychoanalysis , penis is interpreted as the supreme power a man has and the thing through which one heightens his masculinity. However, this point is highly intricate: behind the Zeus's phallus-centered self-confidence, which makes him a womanizer, is a great trauma: castration. Zeus castrates his father, Cronus, upon the directive of her mother, Rhea. Ere this castration, Cronus himself castrates his father, Uranus, listening to the advice of his mother, Gaia. From these stories it is inferred that Zeus has fear of castration which is based on his genealogical traumas. In these examples, women's influence is greater than the act of castration itself. In other words, women represent the driving force behind castration. Cixous declares the fact that Medusa has never been castrated but strengthened instead: laughing Medusa means that she has realized the invented castration story of men for centuries; she dries her tears now since it is her turn to laugh rather than mourn for her fate.

The story of Persephone is subverted after letting her call her own shots: no matter what Hades feels for her, Persephone has the decision-making mechanism. Upon being kidnapped and abducted by Hades, Persephone is rescued from prison in the underworld with the power of Demeter who also has power and weight over the matters that distemper her. In other words, Demeter is not the one who laments for her daughter, but actively taking part in the war against male egoism. Demeter, along with many other female aides, defeats Hades by depriving him of his power: he is castrated. On the other

hand, Galatea, after being sculpted and shaped by Pygmalion and animated by Venus upon the desire of her creator, claims that it is her turn to come. She stands out against the decisions Pygmalion takes concerning her own life: she does not love a misogynist; instead, the inspirited new version Galatea speaks aloud to claim her rights. She changes her name with a mind of her own; something emphasizing her unleashed identity. She does not consent to get married to Pygmalion; but rather, she regulates her life in accordance with her own decisions. For Pygmalion, she prays for the goddesses to punish him because of his egoist desire to possess her. Her prayers come true: since he is originally a misogynist, he is castrated in order not to forget his previous prejudice against women. Based on the Cixous's argument, Galatea renews herself and rejects "a desire originating from a lack" (1976, 891). She is determined enough to express the reality that the repressed woman is just the woman of yesterday.

The pre-existing norms which encapsulate women and their femininity are to be regarded as the things time immemorial. The re-articulation of man-made stories seems possible by unlearning the normative practices which have entrapped women within their femininity for centuries. Through subverting the conventional legitimation of exploitation and oppression, it is time for rewriting and crying out the power. To illustrate, Helen, contrary to the traditional image, resists Paris and his insistence on kidnapping her. She begs for help from the goddesses while he tries to repress her voice; the goddesses as a group catch up on immediately to save Helen. Together they achieve to overcome the insistency of Paris. He is castrated by the goddesses as a punishment to attempt to kidnap Helen without her consent. Through this retribution they teach him the inevitable ending of any man who considers himself the owner of any woman. It is time for her now to reveal a highly significant reality that it is not women but men who are castrated.

Conclusion

Keeping in mind the literal meaning of “myth”, we force ourselves to think that those written and told are in the far past; yet the real life justifies just the opposite. By revealing the psychoanalytical and ideological aspects of gender-oriented myths, the nature of the patriarchal ideology is discussed within this study. The progenitors of the phallogocentric idea have imposed the regulatory patterns upon women for centuries; contra Cixous does criticize such standardization of women through which the authority of patriarchy is guaranteed. In preliterate societies, women were considered evil and lacking by nature; however, in modern times, the discriminatory and oppressive conduct against women must be remedied at once. Rather than take shelter in the ideological constructionism, it is time for the subversion of the trite doctrines by writing the new ones with a new language which is written for and by women. With this purpose, Cixous deliberately chooses Medusa as her subject-matter because she is one of the most violently victimized women in mythology. Albeit projected to be the symbol of warning and a case in point for all women, Cixous subverts the masculine discourse by creating a new one which takes its power not by marginalizing the other sex but by expressing the subjective subject – woman – as is.

Woman would write and proclaim this unique empire so that other women, other unacknowledged sovereigns, might exclaim: I, too, overflow: my desires have invented new desires, my body knows unheard-of songs (ibid, 876).

Mythological narratives function as the representation of the stocked ideas and because human ontology is considered merely male, myths originate from the male fantasy of domination. Within this context, the gender roles through

which the ideology glorifies men and imposes the idea of interiority upon the women are just the products of this psychology. In other words, feminine or masculine things are not natural but invented by the male mind which dreams of a world of man-power. Accordingly, because gender roles are the products of ideological standpoint, the necessity to get rid of the unnatural but invented identities as masculine and feminine is urgent. Being a woman is not to say that anyone can shape, change or make pursuant to his own dream. On the contrary, the insistence of the dualistic ontology must be replaced with a more responsive and critical epistemology so that it would be possible to prevent humanity from becoming either the oppressor or the oppressed; the persecutor or the persecuted.

In this study, some of the selected women characters - Iphigenia, Clytemnestra, Psyche, Persephone, Galatea, Helen, and Demeter - from classical mythology are reimagined and their stories are rewritten by deconstructing the never-forgotten images of being a woman. Once culturally repressed women are no longer the passive victims of the society. These new women are threatening and subversive in their attitude against the norms. Cixous not only portrays almost all women's condition in the world realistically, but she provides ways for subversion as well by encouraging women to realize their own power to change the world. In this study, through throwing off the ideological mask which is nourished by the tyrannical stance of patriarchy and phallogocentric understanding, the significance of the subjectivity of woman is stressed within the stories. By creating gender-neutral stories and disregarding the male discourse, it is possible to look from different but optimistic perspectives for women. Although neither philosophy nor history of humanity has treated fairly to women, the feminist epistemology achieves a mediation of the oppositions: rather than the reversal of the roles attributed to the sexes, both male and female are supposed to left to their subjectivities, and the reversibility must be achieved in the stereotype definitions of the sexes and gender roles.

¹ a term meaning women's writing and coined by the French feminist Hélène Cixous as a way to break away with the masculine discourse.

² *pan* meaning all and *dora* deriving from the verb *didomi* meaning giving.

³ a poem written by Hesiod which is about the genealogy of the ancient Greek gods.

References

Cixous, Hélène. "The Laugh of the Medusa" *Chicago Journals* 1, no. 4 (1976): 875-893.

Gabriel, Katherine Anne. *Performing Femininity: Gender in Ancient Greek Myth*. (Senior Projects. Bard Digital Commons, 2016).

Hamilton, Edith. *Mythology* (New York, Boston, London: Back Bay Books/Little Brown and Company, 1988).

Haynes, Natalie. *Pandora's Jar: Women in Greek Myths* (Pan Macmillan. E-book, 2020).

Hesiod. *The World's Classics: Theogony and Works and Days*, trans. M. L. West (New York and Oxford: Oxford University Press, 1988).

Komar, Kathleen. *Reclaiming Klytemnestra: Revenge or Reconciliation* (University of Illinois Press, 2003).

Lefkowitz, Mary. R. "Women in Greek Myth" *The American Scholar* 54, no. 2 (1985): 207-219.

Lincoln, Bruce. "The Rape of Persephone: A Greek Scenario of Women's Initiation" *The Harvard Theological Review* 72, no. 3/4 (1979): 223-235.

Ovid. (2000). *The Metamorphoses*. trans. A.S. Kline (2000).

Raddeker, Helene. Bowen. *Sceptical History: Feminist and Postmodern*

Approaches in Practice (London and New York: Routledge, 2007).

Spelman, Elizabeth. *Inessential Woman: Problems of Exclusion in Feminist Thought*. (Boston: Beacon Press, 1988).

Sultana, Mou. *The Castration Complex for Freud between 1907 and 1909*. (London: Routledge, 2018).

Vallury, Rajeswari. S. *Surfacing the Politics of Desire: Literature, Feminism and Myth*. (Toronto: University of Toronto Press, 2008).

Walcot, P. "Greek Attitudes towards Women: The Mythological Evidence" *Greece&Rome*. 31, no. 1 (1984): 37-47.

Zajko, Vanda. and Leonard, Miriam. (eds.). *Laughing with Medea: Classical Myth and Feminist Thought*. Oxford: Oxford University Press, 2006).

Zeitlin, Froma. I. "The Dynamics of Misogyny: Myth and Mythmaking in the Oresteia" *Women in the Ancient World. Arethusa, Spring and Fall* 11, no. 1/2 (1978): 149-184.

Levha-i Sihat: Ge Osmanlı Dönemi İstanbul'unda Tıbbi Bakımı Görselleştirmek

Yazar

Zeynep Devrim Gürsel

Rutgers University

[ORCID: 0000-0003-0473-5883](https://orcid.org/0000-0003-0473-5883)

z.gursel@rutgers.edu

Çeviren

Halide Veliöğlu

Karabük Üniversitesi

[ORCID: 0000-0003-4202-3887](https://orcid.org/0000-0003-4202-3887)

halidevelioglu@karabuk.edu.tr

Öz

Bu makale 1890'lı yılların başında Haseki Nisa Hastanesi'nde tedavi edilmiş yedi kadının portrelerini içeren ve bir kopyası Sultan Abdülhamid'e gönderilen bir fotoğraf albümü üstünden geç Osmanlı döneminde tıbbi bakımın nasıl görselleştirildiğini inceliyor. Albümdeki fotoğraflar hastalardan alınan urların patolojisini değil kadınların tekrardan sağlıklarına kavuşmuş olmasını vurgulamak için çekilmişler. Her portredeki ana unsur iyileşmekte olan bir yara izi. Bu albüm olağanüstü bir şekilde röntgen teknolojisinden bile evvel bedeninin içinde olan bir cismin görselleştirilmesine de örnek. Bakım ve sağlığın gözle görülür bir şekilde temsilinin hem hastalar hem doktorlar hem de hükümdar için etkilerini sorguluyor bu makale. Ayrıca bu çalışma her şeyi bir anda gördüğümüzü sandığımız fotoğraflardan yola çıkarak her araştırmacının sorduğu soruların keşfedilebilen cevapları nasıl şekillendirdiğini ve görsel ipuçlarını ipucu olarak görebilme sürecini inceliyor.

Anahtar Kelimeler: tıp tarihi, fotoğraf, albüm, Sultan Abdülhamid, Haseki hastanesi

•••••

Geliş tarihi: 29 Mayıs 2023 • Kabul tarihi: 17 Haziran 2023

•

Çeviri

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • © 2023 • 15(2) • 224-278

DOI: 10.46655/federgi.1306687

Sultan II. Abdülhamid'e gönderilmek üzere Dr. Ahmed Nureddin tarafından derlenen Haseki Nisa Hastanesi albümündeki ilk fotoğraf. Nicolas Andriomenos. Tensüf Kadın, *circa* 1890–1894. Resim 1, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi.

Haseki Nisa Hastanesi'nde tedavi edilmiş yedi kadının fotoğraflarıyla karşılaştığım öğleden sonrayı hâlâ hatırlarım. 2009 yılının Ağustos ayıydı. Sultan II. Abdülhamid'in altın kabartmalı tuğrası, yüz yıllık fotoğraf albümünün koyu kırmızı kadife kapağında halen kusursuz biçimde parlamaktaydı. Kapağı açıp bu yazıda Haseki portre albümü olarak anacağım bu albümdeki ilk portreye baktığımda nefesim kesilmişti. Bu araştırmaya başlarken albümden ne kadar çok şey öğreneceğimi bilmem imkânsızdı. Sadece fotoğraf ve geç Osmanlı sağlık sistemi konusunda pek çok şey öğretmedi bana. Belki daha da önemlisi, bu çalışma her araştırmacının sorduğu soruların keşfedilebilen cevapları nasıl şekillendirdiğini öğretti bana. Sorduğumuz sorulara çok dikkat etmemiz gerekir çünkü her soru bazı tarihsel deneyimleri keşfedilebilir kılarken başka izleri görmememize ve dolayısıyla başka deneyimlerin karanlıkta kalmasına neden olabilir.

Bu makale, o olağanüstü fotoğraflara bakmayı ve onlarda görünür kılınan sağlık sistemi üzerine düşünmeyi nasıl öğrendiğimin hikâyesidir. Son kertede elde edilen tarihsel bilgiyi sunmaktan ziyade, keşif sürecimi paylaşmayı arzu ettim. Böylelikle, sadece görselleri toplumsal-kültürel ve siyasi bağlamlarına yerleştirmekle kalmayıp “görsel tarih olasılığı”¹ diyebileceğimiz şeyin inşasını da görünür kılan araştırmaları cesaretlendirmeyi umut ediyorum (Cadava, 1998). Bu amaçla, fotoğraf yüzeyindeki bazı işaretlerin hayal gücümü tetikleyerek yeni biçimlerde görmemi sağlayan birer ipucuna nasıl dönüştüğünü paylaşmaya çalışacağım.

Burda sunduğum bir çeşit dedektif hikâyesidir. Ancak bu hikayede, görsel algının mümkün hale geldiği anların altını çizmek istiyorum. Bunların çoğu başkalarıyla fikir alışverişi içinde yaşadığım anlar. Bu dedektif hikâyesi, hikâyenin sonundaki keşiften ziyade, belli bazı görsel ayrıntıların ipucu olarak belirlediği sürecin kendine odaklanıyor. Kabul etmek gurur kırıcı belki, ama yaklaşık on yıl süren araştırma sırasında beliren ipuçlarının çoğu, aslında 2009 yılının o öğleden sonrasında gözümün önünde duruyordu. Ne var ki ben

onları ne görebilmiş ne de anlamlarını kavrayabilmiştim. Dolayısıyla bu yazı, ipuçlarının nasıl ipucu olarak keşfedilir hale geldiğinin hikâyesi.²

II. Abdülhamid'in saltanatı 1876 ile 1909 yılları arasında sürdü. Bu yıllar, Osmanlı tarihinde kritik ve çalkantılı yıllardı. Haseki portre albümü, II. Abdülhamid'in saltanat döneminde Yıldız Sarayı'nda toplanan, toplam 35.000 fotoğraf içeriğiyle 911 albümden oluşan zengin fotoğraf koleksiyonunun bir parçasıydı.³ Ancak, bu albüm, diğer birçok albümün aksine, sultan tarafından ısmarlanmamıştı. Bilakis, Haseki Nisa Hastanesi'nin kadın doğum uzmanı ve azimli bir genç doktor olan Dr. Ahmed Nurettin tarafından saraya gönderilmişti.

Haseki Nisa Hastanesi, tarihi on altıncı yüzyıla kadar uzanan bir tıbbi kurumdu.⁴ Bir süre kadın hapisanesi olarak da kullanılmıştı. 1868 yılında resmi biçimde kadın hastanesi olarak kuruldu. Kadınların çoğunluğunun evlerinde tıbbi tedavi gördükleri bu dönemde, Haseki esas itibarıyla evsiz ve fukara kadınlara hizmet veriyordu.⁵ Tıp tarihçisi Gülhan Erkaya Balsoy, hastanenin çoklu işlevlerini ayrıntılarıyla incelediği çalışmasında, Haseki'nin çifte rolüne vurgu yaparak, bu kurumun hem zaruret içindeki Osmanlı kadınlarına bir sığınak sağlayan hem de uygunsuz kadınları kamusal alanlardan uzak tutan bir mekân olduğunu belirtir. Toplumsal bir kurum olarak Haseki Hastanesi hem hasta bireyler hem de imparatorluk açısından bir yandan bakım diğer yandan da kontrol alanıydı. Dolayısıyla, Haseki portre albümü, kadın hastaların hem hasta hem tebaa olarak görünürlüklerinin ve korunmasızlıklarının nasıl müzakere edildiğine dair bir tarihsel iz olarak özel bir öneme sahip.

Haseki albümü sekiz klişeden oluşmakta. Bunlardan ilk altısının belki de en çarpıcı yanı, on dokuzuncu yüzyıl sonu klasik stüdyo portreleriyle olan benzerlikleri. Her bir klişede doğrudan objektife bakan bir kadın görüyoruz. Kadın bir halının üzerinde ayakta duruyor; arkasında stilize edilmiş bir stüdyo fonu ve yanında dekoratif bir ahşap masa var. Her fotoğraf, üzerinde fotoğrafçının adı –Nicolas Andriomenos– bulunan süslemeli bir paspartu üzerine monte edilmiş. Tüm bu ayrıntılar, bu görselin janrınının stüdyo portresi

olduğunu işaret ediyor.

İlk portrenin başlığı şöyle: “Kasımpaşa’da sakin 40 yaşında zenciye Tensüf Kadın’ın batnı yarılarak verem-i lifi sebebiyle haz’ur-rahim-i batnî ameliyatı bilicra rahim ve ur tamamıyla çıkarıldıktan sonraki manzara-i şifahiyesi.” Nitekim Tensüf Kadın, laparotomi yarasını göstermek üzere karın bölgesi çengelli iğnelerle özenle tutturularak açık bırakılmış bir hastane önlüğü giymiş. Yanında duran dekoratif masanın üzerinde ise alışılmışın aksine üst üste yerleştirilmiş birkaç kitap ya da ilkbahar çiçekleriyle dolu bir vazö yerine, kadından alınan urun bulunduğu bir numune kavanozu duruyor. Bu kavanoz kadının kendisine, fotoğrafçıya, muhtemelen sultana ve şimdi de bize bir zamanlar içinde olan ve bu yüzden de görünmez olanı sergilemekte. Albümün siyahi bir kadının fotoğrafıyla başlıyor olması, oldukça anlamlı. Tensüf Kadın sultana gönderilen albümdeki tek siyahi kadın hasta. Bu albümde ve daha geniş anlamda Osmanlı fotoğraflarında ırkın nasıl temsil edildiği, bu makalenin kapsamı dışında kalmakla birlikte çok daha derinlikli araştırmaları gerektiren son derece önemli bir konudur.⁶

Nicolas Andriomenos. Tensüf Kadın, *circa* 1890–1894. Resim 1, II. Abdülhamid’in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. Batın bölgesindeki laparotomi yarasının ve ameliyatla çıkarılan urun gösterildiği albümün açılış fotoğrafından bir detay. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Albümdeki tüm portreler ufak tefek varyasyonlar haricinde birbirine benziyor. Kadınların hepsi tüm vücudu örten hasta önlüğüyle poz vermiş. Tensüf Kadın dışında bütün kadınlar terlik giymiş. Fotoğrafların hepsinin başlığı, hasta ve ameliyatla alınan ur hakkında ayrıntılı bilgiler içeriyor. Bazı başlıklarda çıkarılan urun boyutları ve ağırlığı da veriliyor: Müzeyyen Hatun'un uru, üç kilogramdan fazla gelmiş. Her bir klişenin sağ köşesinde, Fransızca olarak cerrahın adı ve ünvanı yer alıyor: "Opérateur Dr. A. Noureddin."⁷ Gülizar Hatun'un portresi bir istisna oluşturuyor. Rahminde ölmüş olan cenini çıkarmak için Gülizar'a sezaryen yapılmış. Yanında dekoratif bir masa yok ve arkasındakinin, bir fon mu yoksa sadece bir çarşaf mı olduğunu belirlemek mümkün değil. Hatice Kadın ve Advıye Hatun birlikte poz vermişler. Her bir fotoğrafın başlığında, portreler "sağlığın resmi" olarak betimleniyor. Yirmiye otuz santimetre boyutundaki uru, yirmi beş santimetrelik bir kesikle çıkarılmış olan Misli Hatun'un portresi, "asar-ı şifa" (iyileşme durumu) olarak betimlenmiş.

Albümde "sağlığın resmi" tabirinin toplam sekiz varyasyonu kullanılmış: "Manzara-i şifaiye" (iyileşme manzarası), "hal-i iltiham" (yaranın durumu), "suret-i ifakat" (iyileşme işareti), "levha-i sıhhat" (sağlığın resmi), "netayic-i afiyet" (nekahetin resmi) ve "asar-ı şifa" (iyileşme durumu). Bu dilsel özen, albümün asıl amacının, kadınların sağlıklarına kavuşmuş olmalarına dikkat çekmek olduğunu gösteriyor. Bunlar patoloji görüntüleri değil, daha ziyade tıbbi müdahalenin başarısını görselleştiren fotoğraflar. 1895'de röntgen teknolojisinin henüz icat edilmediği bir dönemde bir yenilik olarak sadece daha önce vücudun içinde olan şeyi görünür kılmakla kalmıyorlar, aynı zamanda tıbbi prosedürün ne kadar etkili olduğunun kanıtı olarak da işlev görüyorlar; bunlar yeniden kazanılmış sağlığın fotoğrafları.

Albümdeki son iki "grup portresi"nde, karakolda teşhis için sıraya dizilen zanlılar gibi, sağlığı tehdit eden unsurlar sıraya dizilmiş sanki. İçinde ur bulunan kavanozlar bir masanın üstüne yerleştirilmiş. Her bir

numune, türüne göre teşhis edilmiş. Bize söylendiğine göre, birinci kavanoz ceviz büyüklüğünde, ikincisi ise fındık büyüklüğünde birer taş içermekte. Geri kalanların hepsinde ur var. Hepsi de vajinal yolla alınmış. Bu urların, içlerinden alındıkları kadınlarla birlikte fotoğraflarının çekilmemiş olması, diğer portrelerdeki esas meselenin ameliyat yarasının görünürlüğü olduğunu ima ediyor.⁸ Açıkta bırakılan yaranın kendisi iyileşmeyi görünür kılıyor. Dolayısıyla, bu iki fotoğraftaki urların alındığı hastaların da sağlıklarına kavuştuklarından şüphe etmemiz için bir neden yok, ancak onların ameliyat izlerini aynı şekilde fotoğraflamak muhtemelen uygun görülüyordu. Son sayfa doktorun adı ve ünvanını içeriyor: “Haseki Nisa Hastanesi ameliyat-ı veladiye ve emraz-ı nisa operatörü Tabib Ahmed Nureddin kulları.” Malum, buradaki “kulları” tabiri, sultana doğrudan hitap edilirken kullanılması zorunlu bir tabirdi. İşte bu görsellere böylece vuruldum ve böyle bir albümün nasıl ve neden üretilmiş olduğunu anlamaya koyuldum.

Sol: Nicolas Andriomenos. Müzeyyen Hatun, circa 1890–1894. Resim 2, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Sağ: Nicolas Andriomenos. Ayşe Hatun, circa 1890–1894. Resim 3, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Nicolas Andriomenos ya da meçhul bir fotoğrafçı. Gülizar Kadın, circa 1890–1891. Resim 4, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. Rahminde ölen bebeği sezaryen ile alınan yirmi iki yaşındaki Gülizar Kadın'ın "levha-i sıhhati." Gülizar vakası, ameliyatının ertesi sabahı bir belediye sıhhiye memuru tarafından Sultan II. Abdülhamid'e mektupla bildirilmişti. Bu, sadece hastanın gösterildiği albümdeki tek portredir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Nicolas Andriomenos. Hatice Kadın ve Adviye Hatun, *circa* 1890–1894. Resim 4, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Nicolas Andriomenos. Misli Hatun, *circa* 1890–1894. Resim 6, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Osmanlı devlet arşivlerinde araştırmalar yapıp Haseki Hastanesi hakkında yayımlanmış tarihçeleri incelerken çok geçmeden 1871'de atanmış olan hastanenin ilk özverili hekimi Dr. Kiryako ile karşılaştıım. 1882'de yetmiş sekiz imzalı bir Şikâyet mektubu, başhekim Dr. Kiryako'yu fakirleri rencide etmek ve tıbbi zorunluluk olmadığı halde Müslüman kadınların mahrem yerlerine bakmakla suçlaması üzerine Haseki'deki fukara kadınların uygunsuz görünürlüğü etrafındaki endişeler özellikle gündeme gelmiş. Davacılar, gayrimüslim Rum Dr. Kiryako'nun yerine yaşlı bir Müslüman doktorun getirilmesini talep ediyorlardı. Dr. Kiryako on bir yıldır sürdürmüş olduğu görevinden derhal azledilirken, yetkililer, hakkındaki suçlamaları inceledi.⁹ Birkaç yıl süren uzun bir tahkikattan sonra yetkililer, suçlamaların asılsız olduğuna ve genç yaşına rağmen Dr. Kiryako'nun mükemmel bir doktor olduğuna karar verdi.¹⁰ 1885'te yeniden göreve getirildi ve 1890 yılındaki vefatına dek Haseki Hastanesi'nin başhekimisi olarak kaldı.¹¹ Adını temize çıkaran belgelerde, Dr. Kiryako'nun tıbbi başarılarına ve kendini mesleğine adanmış olduğuna dair verilen bir örnekte, ameliyat ettiği hastaların ameliyattan önce ve sonra bilimsel normlara uygun şekilde fotoğraflarını çektiği ve hatta bu fotoğrafların parasını kendi cebinden ödediği belirtiliyor.¹²

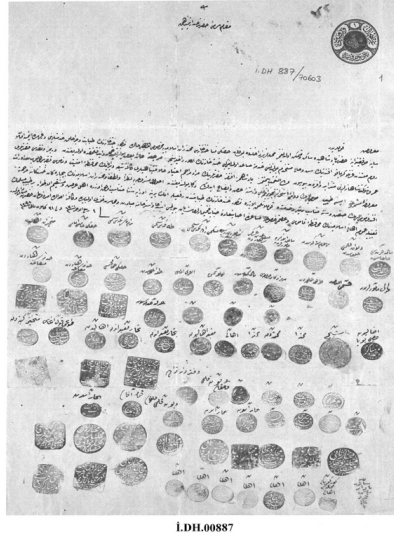

Nicolas Andriomenos. Tümör dizisi 1, circa 1890–1894. Resim 7, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Nicolas Andriomenos. Tümör dizisi 2, circa 1890–1894. Resim 8, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Haseki portre albümünde imzası bulunan cerrah Nurettin, 1890'da üçüncü kademedeki doktor olarak Haseki Hastanesi'ne atanır. Bu, Dr. Kiryako'nun vefat ettiği yıldır. Başhekim olarak Faik Bey, Dr. Kiryako'nun yerine atanmıştır.¹³ Dr. Nurettin kadın doğumcu olarak atanır. O dönemde çekilmiş bir fotoğrafta Dr. Nurettin, yeni başhekim Faik Bey'in yanında otururken görünür.¹⁴ Dr. Nurettin'in Dr. Kiryako'ya karşı yapılan suçlamalardan haberdar olmasının çok muhtemel olduğunu düşünüyorum. Nimet Taşkiran'ın hastanenin tarihçesinde yazdığına göre, Dr. Nurettin'in babası donanma doktoru Basri Bey, Dr. Kiryako'nun açığa alındığı sırada geçici olarak hastaneyi yönetmesi için atanmıştı (Taşkiran 1973, 227).¹⁵ Dr. Nurettin Haseki'deki görevine atandıktan dört yıl sonra buradan ayrılmış ve cerrahi eğitim görmek üzere Fransa'ya gitmiş olan üç Osmanlı doktorundan birinin başhekim olduğu başka bir hastanede çalışmıştı. 1903'da genel cerrah olarak Haseki Hastanesi'ne döndü. Son derece parlak bir tıbbi kariyeri olmuş, zamanında büyük bir itibar görmüştü. 1907'de Haseki Hastanesi'nin başhekimliği olmuş ve 1924 yılındaki vefatına dek bu görevi sürdürmüştü.

Dr. Kiryako'yu Haseki Hastanesi'ndeki uygunsuz tıbbi davranışla itham eden yetmiş sekiz imzalı bir şikâyet mektubu, 1882. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Abdullah Frères (Abdullah Kardeşler). Haseki Nisa Hastanesi doktor kadrosunun grup portresi, circa 1893. Dr. Ahmed Nurettin, ön sırada sağdan üçüncü. “Hasköy Nisa Hastanesi, Çeşmeler, Mozoleler ve Diğer Binalar ve Manzaralar,” II. Abdülhamid tarafından ABD Kongre Kütüphanesine armağan edilen elli bir albümlük bir koleksiyonun parçası. Kongre Kütüphanesinin (Library of Congress) izniyle.

Haseki portre albümü hikâyesindeki diğer başkahramanımız, dönemin en meşhur fotoğrafçılarından biri olan Rum fotoğrafçı Andriomenos. Fotoğrafçılığı, sultanın resmi fotoğrafçıları meşhur Abdullah Kardeşlerden birinin, ayrı stüdyosu olan Kosmi Abdullah’ın stüdyosunda öğrenmiş, 1879’da da onun stüdyosunu devralmıştı. Saraya girmeye hak kazanmış nadir fotoğrafçılardan biriydi. Hatta Sultan Abdülhamid’in kardeşi Velihaht Vahdettin’e fotoğraf dersleri verdiği de söylenir (Genç ve Çolak 2008).

Haseki portre albümünde gördüğüm fotoğrafların köklü bir görsel tıbbi gelenek, -sonradan kullanımdan kalkmış olduğu için bilmediğim-bir tıbbi fotoğraf janrı olduğunu düşündüm. Dr. Nurettin’in örneklerini görmüş olabileceği ya da Avrupa’da eğitim almış diğer Osmanlı doktorlarından duymuş ya da imparatorlukta dolaşımda olan birçok tıp dergisinden birinde

görmüş olabileceği Batılı tıbbi bir janr olduğunu zannettim.¹⁶ Fakat sadece İstanbul'da değil, aynı zamanda Kuzey Amerika ve Avrupa'daki birçok tıp tarihçisi, arşivcisi, kütüphanecisi ve tıp müzesi küratörüne danıştığım ve ilgili çalışmaları incelediğim halde benzer portrelere rastlayamadım.¹⁷ Danıştığım uzmanlar bu resimlere şaşırdılar ve daha önce böyle bir şey görmediklerini söylediler. “Böyle bir şey” derken, yaşayan bir insan ile içinden çıkarılan bir cismin portresini, bedenin içindeki bir şeyin sergilendiği bir görseli kastediyorlardı. İçinden bir organın çıkarılmış olduğu cesetlerin resimlerini anımsıyorlardı, fakat bırakın Dr. Nurettin'in Haseki portre albümündeki hastaları betimleyişiyle “levha-i sıhhat” ya da “manzara-i şifaiye”yi, hastanın hâlâ canlı olduğu bir resim dahi düşünemiyorlardı.

Artık anlamaya başlıyordum. Haseki portre albümünü, Batılı veya evrensel bir tıbbi fotoğrafçılığın Osmanlı'daki uygulamasından ziyade, tıbbi fotoğrafçılık janrının henüz tam oturmadığı bir andaki görsel bir müzakere olarak görüyordum şimdi.¹⁸ Yeni bir janr tümüyle oluşmuş biçimde doğmaz, daha ziyade var olan biçimleri ödünç almak, yeniden şekillendirmek ve yeni bir amaç için tasarlamak suretiyle imal edilmesi gerekir. Kabul edilmiş bir yöntem ya da tarzın bulunmadığı bir anda, Nurettin ve Andriomenos var olan tıbbi görseller ile stüdyo portreciliği janrlarının pratiklerinden ve kodlarından faydalandılar.¹⁹ Fakat ben bu sonuca ancak, tam olarak ne şekilde işbirliği yapmış olabileceklerini değerlendirdikten sonra vardım.

İlk sorum, portrelerin nerede çekildiği oldu. Özel koleksiyonlarda araştırma yaparak Andriomenos tarafından, stüdyosunda çekilmiş fotoğrafları inceledim. Önce birçok Haseki portresinde görünen halıyı tanıdım.²⁰ Sonra koleksiyonculardan biri, Haseki portrelerindeki masaya dikkatimi çekti. Portrelerdeki halı ve masanın Andriomenos'un stüdyosundaki dekorlar olduğunu kanıtlamak için yeterli ipucu bulunmuştu. Fotoğrafçının tüm bu donanımla birlikte hastaneye geldiğini düşünmek bir hayli zordu, ama kadınlarla tümörlerinin fotoğrafçının stüdyosuna taşındığını hayal etmek çok

daha zordu. Fakat sonra kadınların ve tümörlerinin sahiden de stüdyoya taşınmış olabileceğini teyit eden bir fotoğraf buldum. Albümün bu portresindeki yer döşemesi, Andriomenos'un stüdyoda çektiği başka bir portreninkiyle aynıydı. İstanbul'da atlı tramvaylar 1870'de işlemeye başlamıştı ve ilk tramvay hatlarından biri, Haseki Hastanesi ile Andriomenos'un Beyazıt'taki stüdyosu arasındaki yol üzerindeydi. Stüdyo ile hastane arasındaki mesafe ise sadece 1,9 kilometreydi.²¹

Nicolas Andriomenos. Bir çiftin stüdyo portresi, *circa* 1879-1912. Aynı halı, Haseki portre albümündeki fotoğraflarda da görülüyor. Gülderen Bölük'ün izniyle kullanılmıştır.

Nimet Taşkiran'ın 1972'de yayımlanan Haseki Hastanesi tarihiyle ilgili kitabında Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonunun aynı olan bir başka albümden bahsedilir. Ben bu albümü nihayet 2014 yılının yazında özel bir koleksiyonda buldum.²² Ne var ki bu, Haseki portre albümünün aynı değildi. Kırmızı kadife kapak benziyordu (sadece oldukça yıpranmıştı) ve sultana gönderilen albümdeki tüm resimler bu albümde de bulunuyordu, ama el yazısı çok daha az özenliydi ve başlıklar kadınlar hakkında biyografik bilgi içermiyordu. Bunun yerine, sadece ameliyatlara dair tıbbi terimlere ve

tümörlerin betimlenmesine yer verilmişti. Bu da bana bu albümün doktorun kendisi ya da bir meslektaşı tarafından hazırlanmış olabileceği izlenimini veriyordu. Dr. Nurettin biyografik bilgi edinmek isteseydi, hastanenin hasta kayıtlarına başvurabilirdi. Dahası, bu ikinci albüm, sultana gönderilen albümde yer almayan yedi fotoğraf içeriyordu. Bu ilave görsellerin çoğu hastanede çekilmiş gibi görünüyor, ama içlerinden ikisinde stüdyo halısı ve masası bulunuyordu. Bu fotoğraflarda hastanenin çıplak duvarlarını ve bir soba görüyoruz, ama kadınlar aynı giysi içinde değiller. Bir resimde bir hastanın yanında bir değil iki numune kavanozu yer alıyor. Bir diğerinde, iki kadın adeta bir tümörü paylaşmışlar gibi aynı numune kavanozunun üstüne ellerini koymuş. Yedinci fotoğrafta kadının arkasında görünen iki gölge, belki de doktora ve fotoğrafçıya ait.

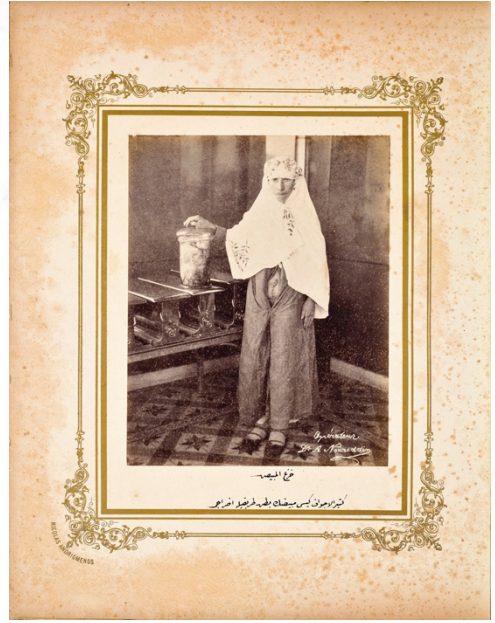
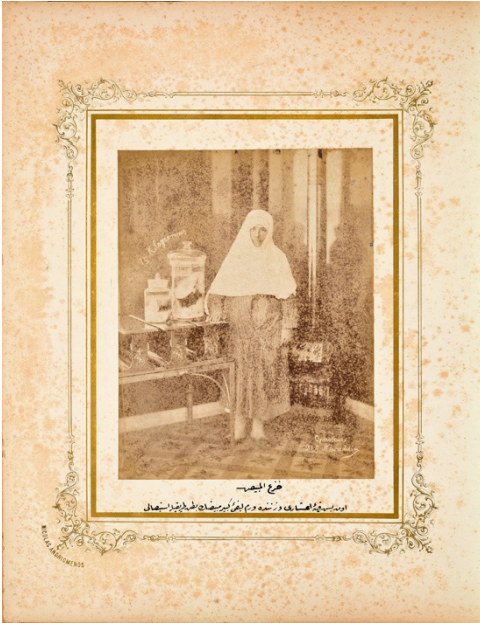

Üst sol: Nicolas Andriomenos. Bir erkek çocuğun stüdyo portresi, *circa* 1879-1912. Aynı dekoratif masa II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümündeki fotoğraflarda da görülüyor. Adem Köse'nin izniyle.

Üst sağ: Nicolas Andriomenos. Bir kadının stüdyo portresi, *circa* 1879-1912. Aynı yer döşemesi II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümündeki altıncı resim olan Misli Hatun'un portresinde de görülüyor. Gülderen Bölük'un izniyle.

Haseki Nisa Hastanesi'nin, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonunda (sol) ve özel koleksiyonda bulunan (sağ) albümünün kapakları. İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi ve Ömer M. Koç Koleksiyonu.

Yıldız Sarayına gönderilen Haseki portre albümünde yer almayan fotoğraflar. Soldan sağa, yukarıdan aşağıya: Nicolas Andriomenos. İçinde iki ayrı ur bulunan iki çan şeklindeki kavanozla bir kadın, *circa* 1893-1907. Resim 1, Haseki Nisa Hastanesi albümü, özel koleksiyon. Ömer M. Koç koleksiyonunun izniyle.

Nicolas Andriomenos, *circa* 1893-1907. Resim 2, Haseki Nisa Hastanesi albümü, özel koleksiyon. Ömer M. Koç koleksiyonunun izniyle.

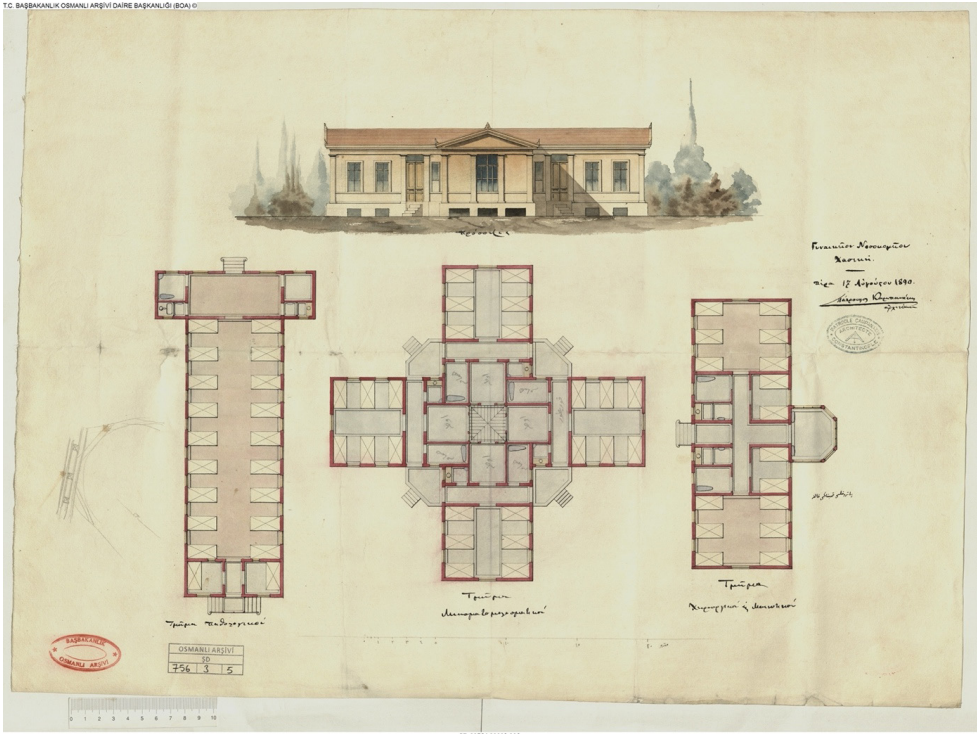
Nicolas Andriomenos. İki hasta ve bir tümör, *circa* 1893-1907. Resim 3, Haseki Nisa Hastanesi albümü, özel koleksiyon. Ömer M. Koç koleksiyonunun izniyle.

Nicolas Andriomenos, *circa* 1893-1907. Resim 4, Haseki Nisa Hastanesi albümü, özel koleksiyon. Ömer M. Koç koleksiyonunun izniyle.

Nicolas Andriomenos, *circa* 1893-1907. Resim 7, Haseki Nisa Hastanesi albümü, özel koleksiyon. Ömer M. Koç koleksiyonunun izniyle. Nicolas Andriomenos, *circa* 1893-1907. Resim 8, Haseki Nisa Hastanesi albümü, özel koleksiyon. Andriomenos'un stüdyosunda çekilmiş olabilecek iki fotoğraftan biri. Ömer M. Koç koleksiyonunun izniyle.

İpucu aramak üzere attığım bir sonraki adım, mimari kayıtları incelemek oldu. 1890'lı yılların Haseki Hastanesi için büyük değişiklikler dönemi olduğunu öğrendim. Ana bina –hastalar için düzenlenen taş konak– 1890'da yıkılmış. 1893'te açılan ve hastaları, hastalıklara göre ayrı bölümlerde yatırmayı sağlayacak olan pavyon sistemi kurulana dek hastane, işlevini birkaç yıl barakalarda sürdürmek zorunda kalmış. İkinci albümdeki fotoğrafların Andriomenos'un stüdyosunda değil, hastanede çekilmiş olduğunu zaten tahmin etmiştim. Taş konak, dar koridorları olan karanlık bir binaydı ve flaş tekniğinin icadından önce o fotoğrafların öyle bir iç mekânda çekilmesi çok zor olurdu. Yeni pavyonlar, ışığın azami ölçüde içeri girmesini sağlayacak şekilde tasarlanmıştı. Resimlere yakından baktığımda, daha önce gölge sandığım şeylerin aslında bir yansıma olduğunu anladım. Işık, fotoğrafçının arkasındaki bir pencereden geliyordu. Soba da aslında bir dış duvara değil,

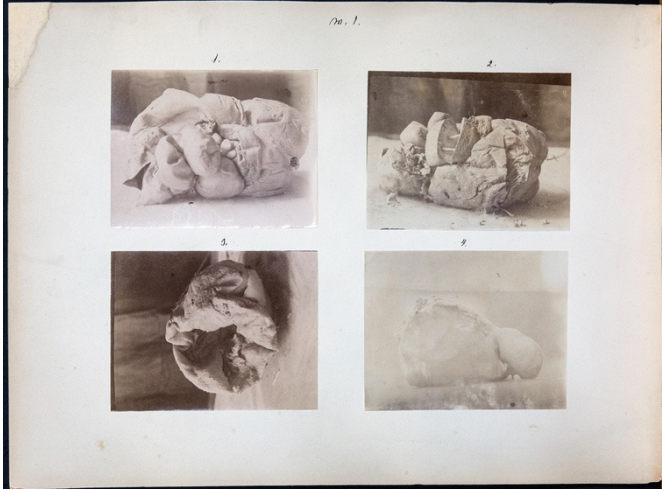
iç duvara yakın bir yerde duruyor olmalıydı. Dolayısıyla, gölge sandığım şeyler, karanlık bir koridora bakan bir iç penceredeki doktor ile fotoğrafçının yansımaları olmalıydı. Arşivde bulduğum 1891 tarihli bir belgede, Patrocle Kampanaki tarafından yapılan pavyonların mimari çizimlerdeki planlarda, cerrahi pavyondaki hastaların ameliyat sonrası tutulduğu odalara bakan tam da böyle pencereli koridorlar gördüm.²³

Patrocle Kampanaki. Haseki Nisa Hastanesi pavyonları için mimari plan, 1891. Bu plan, hasta koğuşlarını ameliyathanelerden ayıran pencereli koridorları gösteriyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Nicolas Andriomenos. Haseki Nisa Hastanesi ameliyathanesinin sıra sıra pencereleri olan koridorunda hemşireleri gösteren bir fotoğraf, *circa* 914–1924. Refhan Bilol’un izniyle.

Ivan Kashkarov’un, *Klinicheskiya besedy o chrevosecheniyakh pri boleznyakh zhenskikh polovykh organov* (Kadın cinsel organlarındaki hastalıkların laparotomisi ile ilgili fotoğraf albümü, 1893) kitabından. ABD Ulusal Tıp Kütüphanesinin (U.S. National Library of Medicine) izniyle.

Birçok araştırma ve soruşturmanın ardından, Dr. Nurettin'in öldüğü yıl doğan torunu Sayın Refhan Bilol Hanımefendiyi buldum. Birlikte çay üstüne çay içtiğimiz sohbetlerden sonra muhtemelen, 1. Dünya Savaşı sırasında oluşturulmuş olan Haseki Hastanesi albümünü nereye kaldırmış olduğunu hatırladı.²⁴ Fotoğraflardaki mimari ayrıntılar ve yer karoları, daha önceki önsezilerimi doğruluyordu. Yani hâlihazırda Ömer M. Koç'un özel koleksiyonunda bulunan ikinci albümdeki ilave resimler Andriomenos'un stüdyosunda değil, hastanenin 1893'te açılan yeni pavyonlarında çekilmişti.²⁵

Yıldız Sarayı'na gönderilen albümden bir hayli farklı olan ikinci bir albümün varlığı, (başlıkları iyileşmeyi ve sağlığa kavuşmayı vurgulayan "levha-i sıhhat" resimleriyle dolu) saray albümünün kasıtlı olarak sultan için hazırlanmış olduğunu kanıtlıyor. Haseki portre albümü tarihsiz, fakat Nurettin'in 1890'da hastaneye atanması ile 1894'te bir süreliğine oradan ayrılışı arasındaki bir zaman zarfında, belki de hastaları hastanede fotoğraflamayı mümkün kılan yeni pavyonların 1893'te açılmasından önce üretilmiş olmalıydı.

Bu arada dünya çapında benzer fotoğraflar konusunu araştırmayı sürdürdüm, birçok fotoğrafı inceledikten sonra Haseki portreleriyle aşağı yukarı aynı tarihe denk gelen karşılaştırılabilir iki örnek buldum. Biri Rusya'dan, biri de Çin'den. Resimlerin sayfalara basitçe tutkalla yapıştırılmış olduğu Rusya örneğindeki "kitap," cerrah Ivan Kashkarov tarafından St. Petersburg'da hazırlanmıştı ve onun 1889 ile 1892 yılları arasında gerçekleştirdiği selyotomilerden bazılarını gösteriyordu. Fakat Haseki portrelerinin aksine, ameliyatı yapılan kadınlar ve tümörler ayrı ayrı fotoğraflanmıştı. Bir hasta, kendisinin ameliyat öncesi çekilmiş bir fotoğrafını tutuyordu. Bir çeşit kupür albümüne benzeyen bu kitap gerçekten de daha çok diğer cerrahlar için hazırlanmışa benziyordu. Önsözünde Dr. Kashkarov (1893) şunları yazmıştı:

Yüksek kaliteli fotoğrafların yanında düşük kaliteli olanları da kullanmam gerekti.
Düşündüm ki tanıdık yerlerin düşük kaliteli fotoğrafları çağrışım yasasıyla nasıl

zihnimizde daha yüksek ve güzel imgeler uyandırıyor, benim düşük kaliteli fotoğraflarım da mesleğine gerçekten âşık insanların beyininde iyi imgeler uyandırabilir. Bu yayının bir başka amacı, herhangi bir uzmanın benim çizimlerimden çıkarsama yapabileceği gibi, pedagojiktir. Son olarak da benim oldukça ucuz donanımla çektiğim fotoğraflardan çok daha artistik görüntüler yaratılmasını teşvik etmeyi amaçlıyorum.

Çin örneği, Şangay'dan. Şangay'daki Margaret Williamson Hastanesi'nin doktoru ve tıbbi misyoner Elizabeth Reifsnyder, Philadelphia'ya üç resim göndermiş.²⁶ Birincisi, 25 yaşında evli bir Çinli kadın olan Yu Yung Lan'ı, 1894'te rahminin alınmasından önce gösteriyordu. Diğer fotoğraf ise aynı kadının ameliyattan üç ay sonraki halini gösteriyordu. 31 Mart 1892'de Philadelphia'ya gönderilmiş, bir tür yıllık rapora benzer mektuptan öğrendiğimize göre, Dr. Reifsnyder epeyce bir süredir bir taşra hastanesinde hizmet veriyormuş, ama Çinliler hâlâ Batılı doktorlardan çekiniyorlarmış. Dr. Reifsnyder memleketindeki tıp camiasını şöyle bilgilendiriyor:

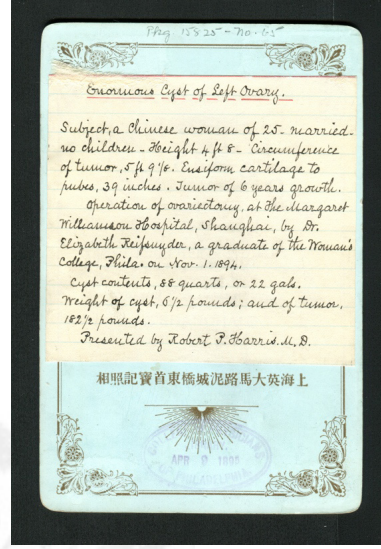
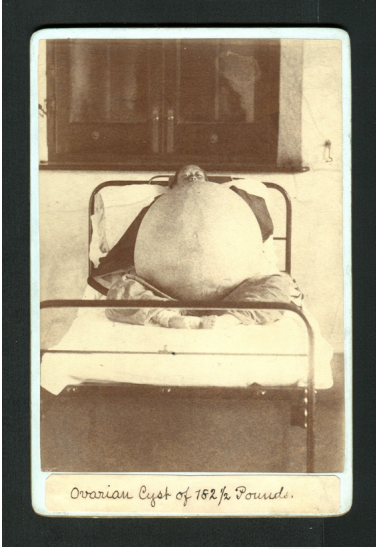
Geçen yıl, bizim için özel bir yıl oldu. Zira rahimlerinde oldukça büyük urlar olan iki Çinli kadın, ameliyat olma cesaretini gösterdi. Hem de arkadaş, aile ve tanıdık çevrelerinden gelen tüm itirazlara rağmen. Bu hastalardan biri, Şangaylı bir kadın. Bu mektupla birlikte fotoğrafını gönderiyorum. Ameliyat sırasında ölebileceğini düşündüğünden, evine bir fotoğrafçı çağırıp kendi fotoğrafını çekirmiş. Birkaç gün önce de tekrar hastaneye gelip ameliyatından dört ay sonra çekilmiş yeni bir fotoğrafını bize getirdi. İki resmi de gönderiyorum. Rahminden çıkarılan ur, 16 kilogram, 783 gram ağırlığındaydı.²⁷

Dr. Ivan Kashkarov'un, *Klinicheskaya besedy o chrevosecheniyakh pri boleznyakh zhenskikh polovykh organov* (Kadın cinsel organlarındaki hastalıkların laparotomisi ile ilgili fotoğraf albümü, 1893) kitabından. ABD Ulusal Tıp Kütüphanesinin (U.S. National Library of Medicine) izniyle.

Bu mektupta bahsi geçen Şangaylı kadın, 1894'te ameliyatla çıkarılan uru 82 kilogram, 645 gram ağırlığında olan Yu Yung Lan değil. Fakat (1892 tarihli mektupta bahsedilen hastanın başlattığı) hastaların ameliyattan önce ve sonra fotoğraflarını çekme geleneği devam etmiş olmalı. Dr. Reifsnnyder'ın mektubu ameliyat olma ve ameliyattan önce ve sonra fotoğraf çekirme konusundaki kararlarda Çinli kadınlara önemli ölçüde faillik (*agency*) atfediyor.²⁸

Haseki portre albümüne dönersek, buradaki fotoğraflar önemli bir stüdyo fotoğrafçısı tarafından çekilmiş olduğu halde cerrahın her klişedeki (ayrıca bir ameliyat izi şeklinde her batındaki) imzasına nasıl bir anlam verebiliriz? Bu albüm bizden fotoğraftaki faillik meselesini yeniden nasıl düşünmemizi talep ediyor? St. Petersburg ve Şangay örnekleri, hasta ile doktor ve oluşmakta olan tıbbi kurumlar arasındaki karmaşık iktidar dinamikleri ağını işaret ediyor, ancak estetik açıdan hastalığın ya da patolojik numunelerin tıbbi fotoğraf janrına, Andriomenos tarafından çekilen Haseki hastalarının portrelerinden çok daha yakın görünüyorlar.

Üst, sol ve sağ: Fotoğrafçı bilinmiyor. “82 kilogram, 645 gram ağırlığındaki rahim kisti.” 1894. Fotoğrafın ön ve arka yüzü. Philadelphia Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Kütüphanesi'nin (Historical Medical Library of the College of Physicians of Philadelphia) izniyle.

Alt, sağ ve sol: Fotoğrafçı bilinmiyor. “Yu Yung Lan. 1 metre 22 cm boyunda bir hasta... Ameliyattan 2 ay sonra.” 1895. Fotoğrafın ön ve arka yüzü. Philadelphia Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Kütüphanesi'nin (Historical Medical Library of the College of Physicians of Philadelphia) izniyle.

Zihnim hâlâ bu fotoğrafların neden çekilmiş olabileceği bilmecesiyle meşgul bir halde arşiv araştırmalarımı sürdürürken, Dr. Nurettin'e karşı açılmış yanlış tedavi davasıyla ilgili bir mahkeme raporuna rastladım.²⁹ Bir kâtip, karısının ve çocuğunun doğum sırasında ölmesinden sorumlu tuttuğu Dr. Nurettin aleyhine ihmal davası açmış. İlk duruşma karara bağlandıktan sonra kâtibin temyize gitmesi üzerine, dava bir kez daha görülmüş, fakat Dr. Nurettin beraat etmiş. Maalesef, arşivlerde sadece 8 Mart 1892 tarihli beraat kararının kaydı var. Dolayısıyla ne trajik olayın ne de ilk duruşmanın tarihini biliyorum. Tek bildiğim, bunların, Dr. Nurettin'in 1890'da hastaneye gelişinden sonraki iki yıllık süre içinde meydana geldiği. Fotoğrafların Dr. Nurettin'in tıbbi ihmal suçlamalarına karşı kendini savunmasından önce, sonra veya bu savunmayla aynı esnada çekilip çekilmedikleri konusunu aydınlatamamış olsam da Haseki portre albümü ile ihmal davasının örtüşmüş olması kuvvetle muhtemel. İkisi de genç doktorun yaşamında aşağı yukarı aynı döneme rastlıyor.

Nihayet Osmanlı arşivinde 2 Aralık 1890 tarihli bir belge buldum. Osmanlı şehremini sıhhiye memuru tarafından Sultan Abdülhamid'e gönderilen bu belge, portre albümünün, Dr. Nurettin'in gerçekleştirdiği başarılı ameliyatları bildirme yollarından sadece biri olduğunu teyit ediyor. Söz konusu belge bize, çocuğu rahminde ölen yirmi iki yaşındaki Gülizar Hatun'u anlatıyor:

Dün gece Haseki Hastanesi'ne gönderildi... Nöbetçi olan Dr. Ahmed Nurettin, iki gün önce ölmüş olan bebeği normal yolla doğurmaya bünyesinin müsait olmadığını tespit etti. Bunun üzerine, Dr. Nurettin acilen doktorlar heyetini topladı ve sezaryen yapılmasına karar verdiler. Ahmed Nurettin 20 dakika içinde ameliyatı gerçekleştirebildi ve söz konusu kadın sağlıklı görünüyor.³⁰

Ameliyatın ertesi günü yazılan mektup hem cerrahı hem de sultanı överek bitiyor: “Sezaryen, doğum biliminin en önemli ve en hassas bir ameliyatıdır; hazret-i padişahinin açtığı tıp mekteplerinde yetişen cerrahlar

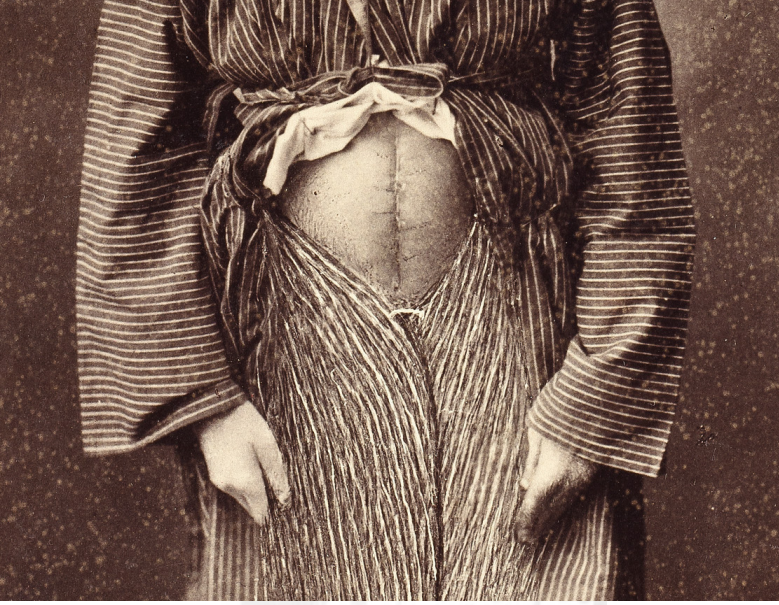
tarafından ve hazret-i padişahinin asri bir şekilde tesis ettirdiği hastanelerde bu ameliyatlar kolaylıkla icra edilmektedir. Haseki Hastanesi baştabibinin gönderdiği rapora göre, hastalar sultana ifa-yı şükürler etmektedir.”

Dr. Nurettin’in üstün cerrahi kabiliyetini ve sezaryenlerin kolayca icra edildiğine dair iddianın alçak gönüllülüğü bağlamına yerleştirmek için, Dr. Nurettin’in ABD’li çağdaşı Dr. Howard Kelly’ye bakalım. Dr. Kelly Nisan 1888’de bir sezaryen gerçekleştirmiş. Bu, Philadelphia’da son yarım yüzyıl içinde gerçekleştirilen ameliyatlar içinde annenin hayatta kaldığı ilk ameliyatmış. Sezaryen burada hiç de kolayca icra edilen bir ameliyat olarak görülmüyor. Peş peşe başarıyla tamamladığı üç sezaryen öylesine önemli bir başarı olarak görülmüş ki Dr. Kelly Pennsylvania Üniversitesi Tıp Fakültesi’ne doçent doktor olarak atanmış ve ertesı yıl (otuz bir gibi genç bir yaşı) Johns Hopkins Üniversitesi Tıp Fakültesi’nin – “Büyük Dörtlü”sünden biri olarak – kurucu üyeliğine getirilmiş (Dastur ve Tank 2010; Shampo 2001).³¹

Bu belgelerin ışığında Gülizar’ın fotoğrafına yeniden döndüm ve bir ipucu keşfettim. Yedi yıldır Haseki portre albümü üzerine çalışıyor olmama rağmen daha önce fark etmediğim bir şeyi gördüm. Şimdi gördüğüm şey, baştan beri gözümün önündeydi, ama ben onu bir ipucu olarak keşfedememiştim. Gülizar’ın fotoğrafını albümdeki bir istisna olarak düşünmüştüm hep – içinden çıkarılan şey görünür kılınmaksızın, sadece kadının fotoğrafı. Belli bir arka fonu olmayan belki de fotoğrafçının stüdyosunda çekilmemiş bir fotoğraf. Dahası, bu fotoğraf bana hep diğerlerinden daha az net gibi görünmüştü. Aslında asıl mesele, benim odak eksikliğimmiş. Zira daha yakından baktığımda, cam levhanın fotoğrafçı tarafından ustaca “tedavi edilmiş” olduğunu gördüm. Gülizar’ın fotoğrafı ilk çekildiğinde, batın bölgesinden çok daha fazlası açıktaydı. Hastane önlüğünün ön kısmının katları düzeltilmiş, sadece Gülizar’ın önlüğünü değil, resmin edebini de kurtarma gayesiyle tamamen kurmaca bir çengelli iğne ile tamamlanmıştı.³² Edep konusu, fotoğraflardan oluşan bu hediyenin muhatabına varabilmesi için hayati bir öneme sahip

olmalıydı. Osmanlı sarayı tarihçilerinden öğrendiğime göre, albüm, sultana ulaşmadan önce muhtemelen bir düzine mabeyincinin elinden geçmişti.

Yukarıda bahsi geçen kâtibin karısının hangi tarihte doğum yaparken öldüğünü ya da bu kâtibin hangi tarihte Dr. Nurettin'e ihmal davası açtığını bilememenin hüsranı içinde, tarihlendirebileceğim herhangi bir şey bulabilmek için yine Gülizar'ın fotoğrafına baktım. Bu kez de baştan beri görünür olan bir başka görsel ayrıntı, bir ipucu olarak belirdi. Yara izleri de zamana bağlı medyalardır: Belki de eğitilmiş bir göz, Gülizar'ın fotoğraftaki yarasına bakarak, ameliyattan sonra ne kadar zaman geçmiş olduğunu okuyabilirdi. Bulabildiğim en yaşlı kadın doğum uzmanlarına danıştım ve onlardan kadınların yaralarının iyileşme durumuna bakarak ameliyat tarihlerini bulmalarını rica ettim. Süreci kolaylaştırmak amacıyla, ameliyat yaralarına zum yapabilmeleri için onlara fotoğrafların dijital kopyalarını gönderdim. Bana fotoğrafların ameliyatların hemen ardından değil, en az üç ay sonrasında çekilmiş olduğunu söylediler.³³ Tarihsel belgelere göre, bazı fakir hastalar, genellikle gidecek yerleri olmadığı için uzun bir nekahet süresince hastanede kalıyorlardı. Gülizar'ın sezaryeninden sonra saraya gönderilen belgede kadının bir yoksullar evinden hastaneye gönderildiğinden bahsedilmekle birlikte bunun hastanenin kendi yoksullar evi mi yoksa şehreminde bulunan başka bir ev mi olduğunu belirtilmiyor.³⁴ Gülizar fotoğrafının çekilmesi için tekrar hastaneye gelmemiş olabilir, zira belki de oradan hiç çıkmamıştı. Gülizar'ın sultana gönderilen fotoğrafı birkaç momenti işaret ediyor: ameliyatın yapıldığı gece, fotoğrafın çekildiği gün, dikkatle “tedavi edildiği” ve kadınlarla urlarının portrelerinden oluşan albüme dâhil etme kararının alındığı an.

Nicolas Andriomenos ya da meçhul bir fotoğrafçı: Gülizar Kadın, 1891. Resim 4, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. Orijinal cam levha negatifi üzerinde, Gülizar'ın hastane önlüğünün bedeninin alt kısmını örtecek şekilde boyandığını gösteren detay. Gülizar, önlüğünün önünü iki eliyle açarak objektife poz vermişti. Yara izinin altı ile elleri arasındaki alan önlüğünün kumaşına benzetilerek boyanmış. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Bir süre tatmin olmuşum. Doktor ile fotoğrafçı cesur bir karar alarak cerrahın fevkalade becerilerini yansıtabilmek için bu genç kadını, ameliyatı atlatıp iyileştikten sonra tümüyle çıplak fotoğraflamışlardı: Sezaryen doğumdan sağ çıkmanın hiçbir şekilde garantisinin olmadığı bir dönemde, işte karşımızda bir levha-i sıhhat timsali olarak Gülizar duruyordu. Birinciyle aynı olmayan ikinci albümde bile başlığında "levha-i sıhhat" betimlemesini taşıyan tek portre Gülizar'inkiydi. Acaba doktorla fotoğrafçı bu fotoğrafı sultana gönderme niyeti olmaksızın çekmişler ve onu hükümdarın bakışına sunmak için sonradan mı "tedavi" etmişlerdi? Ya da hükümdara erişmeden önce albüme bakacak olan diğer birçok göz olacağını tahmin ettikleri için mi?

Yoksa bu, serinin ilk portresi miydi?

Ama içime sinmeyen, geceleri uykularım kaçtığımda dönüp dolaşıp takıldığım bir konu vardı. Toplumsal normlar bir gecede değişmez. Neredeyse kesinlikle emin olabiliriz ki Dr. Nurettin, Haseki Hastanesi'nin eski müdürü Dr. Kiryako'nun, Müslüman kadın hastalarına uygunsuz bir şekilde bakmakla suçlanmış olan o genç doktorun karşı karşıya kaldığı zorluklardan haberdardı. Dr. Kiryako'nun çilesi, Gülizar'ın ameliyatından beş yıl önce başhekim olarak göreve iade edilmesiyle sona ermişti. Gülizar'ın yarı çıplak fotoğrafını çekmenin tehlikeli olabileceği düşünülmemişti miydi? Kâtip tarafından Dr. Nurettin aleyhine açılan ihmal davasının, doktorla fotoğrafçının Gülizar'ın fotoğrafını çekmelerinden önce olduğu kesin. Dr. Nurettin'in böyle bir dava sırasında şüphe uyandırmaktan özellikle kaçınması gerekmez miydi?

İstanbul'da, yeni emekli olmuş bir jinekolog buldum. Tıp eğitimi sırasında Haseki'yi ziyaret ettiğini ve albümü (tahminen hastaneye ait olan bir nüshasını) başhekimin masasında gördüğünü hatırlıyordu. Fotoğrafların çekilmesinden birkaç on yıl geçmiş olmasına rağmen Dr. Nurettin'in cerrahi becerilerine hayran kaldığını anlattı. Bu jinekologdan, Gülizar'ın ameliyat izine zum yapıp ameliyatın tarihini tahmin etmesini istemedim ama. Ona fotoğrafın tamamını gösterdim ve onunla saraya gönderilmiş ameliyatı tasvir eden belgeyi paylaştım. Doktorluğunun yanında amatör bir tıp tarihçisi de olan jinekolog, benim daha önce aklıma hiç gelmemiş olan bir soru sordu ve böylece yeni bir ipucunu işaret etti: “Eğer bebek zaten öldüyse, doktor niye sezaryen yaparak Gülizar'ın hayatını tehlikeye atsın ki? O dönemde iltihap kapma riski öylesine yüksekti ki sezaryen yapmayı düşünmek için bile ilk şart, bebeğin canlı olmasıydı. Dr. Nurettin niçin böylesine sorumsuz bir ameliyatı denesin ki? Bir nedeni olmalıydı.”

Gerçekten de bir nedeni varmış. Doktor, Gülizar'ın portresine, sadece zumlanmış yara izine değil portrenin tamamına yeniden dikkatle baktı. “Tabii ya! Duruşuna ve minyatür bünyesine bir bakın. Bu kızın raşitizmi varmış,”

dedi kendinden emin bir şekilde. Gülizar'ın leğen kemikleri öylesine deforme olmuş olmalı ki –o dönemin standart bir yöntemiyle– ceninin başını rahimde parçalamış olsalar dahi doktorların vajinal yoldan ölü bebeği çıkarmaları imkânsızdı.³⁵ Dr. Nurettin ceninin iki gün öncesinde öldüğü teyit edilmiş olmasına rağmen, Gülizar'ın hayatını tehlikeye atma pahasına değil, onun hayatını kurtarmanın yegâne yolu olduğu için sezaryen yapmıştı.³⁶

Belki de yanlış tedavi zannıyla hakkında soruşturma açılmış olduğu için ya da en azından Osmanlı hukuk sistemi yanlış tedavi davası açılmasına izin verdiğinden, Dr. Nurettin ilk başta Andriomenos'tan Gülizar'ın fotoğrafını, bedeninin ön kısmı tamamen görünecek şekilde çekmesini istemişti. Böylece, son derecede deforme olmuş leğen kemiği yapısı görünecek, sezaryenden sağ çıkan bir kadın olarak levha-i sıhhat timsali olmanın yanında, Dr. Nurettin'in neden zamanın tıbbi protokollerini hiçe sayarak bu ameliyatı icra ettiğini açıklayacaktı. Sonra da Dr. Nurettin (veya fotoğrafçı Andriomenos ya da ikisi birden) sultana hitaben hazırladıkları urlarla ilgili albüme, levha-i sıhhat olarak Gülizar'ın fotoğrafını eklemenin önemli olduğuna karar verdi. Sonuçta bu kadının durumundan sultana zaten bahsedilmişti. Ama fotoğrafı albüme eklemeyen önce, Gülizar'ı yeniden giydirme önlemini aldılar.

Şimdi bile, Gülizar'ın deforme olmuş leğen kemiklerini örten kurmaca hastane önlüğünün ötesini görebildiğim ve onun portresinin sultana tam da bu şekilde sunulmasını gerekli kılan koşulları tahmin edebildiğim halde, sadece bazı soruları sizlerle paylaşarak makalemi bir sonuca bağlayabilirim. Bu sorulardan bazılarını yanıtlamaya cüret edebilirim. Diğerlerini ise yalnızca yeni ipuçları ortaya çıktığında yanıtlanabileceklerini ümit ederek sorabilirim.³⁷ Bu albümde bakım nasıl ve hangi siyasi amaçlar için görselleştiriliyor? Sultanın sarayındaki bir albümde görünen bu resimler, tıbbi ve siyasi görseller arasındaki geleneksel farklılığı yıkıyor mu? Urların çıkarılmasını gösteren ve tıbbi müdahalelerin etkililiğine tanıklık işlevi gören bu resimlerin nasıl bir etkisi olmuştur?

Belki de Haseki albümündeki resimler Dr. Nurettin'i –tıpkı Rum selefinin başına geldiği gibi– Müslüman kadınlara uygunsuz tedavi uygulama suçlamalarına karşı korumak için alınmış bir ön tedbir olabilir. Sonuçta, her bir fotoğraf, meşhur fotoğrafçı stüdyolarına gidip portre çektirmeye gücü yeten varlıklı kadınlara mahsus estetik ayrıcalığın bir kısmını fukara kadınlara da bahşediyor.³⁸

Belki de bu fotoğraflar görsel bir savunmaydı, aleyhinde açılan yanlış tedavi iddialarına karşı bir güvence işlevi görerek Dr. Nurettin'in cerrah olarak yeteneğinin sıraya dizilmiş kanıtlarıydı. Nitekim Dr. Nurettin 1892'de ihmal davasından beraat etmişti. Üstelik 1894 yılının sonlarında Doktor Émile Roux ile difteri tedavisindeki son yenilikleri çalışmak üzere masraflarını kendi karşılamak suretiyle üç aylığına Paris'e gitmek istediğinde kendisine izin verilmişti.³⁹ Ne yanlış tedavi davası ne de ceninin ölmüş olmasına rağmen Gülizar'a sezaryen yapma kararıyla ilgili herhangi bir şüphe Dr. Nurettin'in kariyerinde hızla ilerlemesine engel olmuş görünüyor.

Belki de portreler, Dr. Nurettin'in cerrahi yeteneğinin sonuçlarını gururla hükümdara sergilemek, genç bir doktor tarafından icra edilen fevkalade ameliyatlara övünmek niyetiyle çekilmişti. Nitekim Dr. Nurettin, Gülizar'a sezaryen yaptığında sadece yirmi dört yaşındaydı.⁴⁰ Paris dönüşü, Gureba Hastanesi'nde Fransa'da eğitim görmüş önemli Osmanlı cerrahlarıyla genel cerrahi konusunda uzmanlaştıktan sonra 1903 yılında yeniden Haseki'ye döndü ve 1907'de buranın müdürü oldu.⁴¹ Dahası, sadece cerrahi dalında başarılı bir kariyer edinmekle kalmamış, tıp camiası içinde ve dışında son derece itibar görmüş ve Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi gibi yeni kurulan çeşitli halk sağlığı kurumunda liderlik rolünü üstlenmişti.⁴² Torununa göre, Dr. Nurettin ayrıca saray kadınlarını muayene ve tedavi etmek için de çağrılıyordu.⁴³

Fotoğrafçı bilinmiyor, *circa* 1903-1907. II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Ameliyat-ı Cerrahiye İcra Olunan Bazı Hastalar albümündeki ilk resim, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Belki de Haseki portre albümü modern bilimin mucizelerine ve Osmanlı İmparatorluğu hastanelerinde kurtarılan hayatlara görsel bir tanık işlevi görmüştü. Dr. Nurettin'in Haseki Hastanesi müdürlüğüne getirilmesini hararetle tavsiye eden 1907 tarihli belge, hastanede yapılan ve içlerinden sadece bir tanesi ölümlle sonuçlanan 121 ameliyatın listesini içeriyor.⁴⁴ Neredeyse mükemmel olan bu sonuçlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun şanına layık bulunmuş, dolayısıyla da cerrahın yetenekleri, imparatorluğun namına hizmet eden yetenekler olarak sunulmuş. Aynı yılın Haziran ayında saraya gönderilen bir başka tablo da son rapordan sonra gerçekleştirilen ameliyatların ayrıntılarıyla birlikte nekahet dönemindeki hastaları gösteren dört fotoğraf içeriyor.⁴⁵ Fotoğraflardan birinde gösterilen ameliyata, son derece kritik bir cerrahi müdahale olarak özellikle dikkat çekilmiş. Saraya gönderilen ve "Ameliyat Edilen Hastalar" başlıklı bir başka albüm, ameliyat ânını gösteren bir fotoğrafla açılıyor ve iyileşme sürecindeki hastaları gösteren

dokuz resim içeriyor.⁴⁶ İkinci resim, sol eliyle batın bölgesini açıp ameliyat izini gösterirken sağ elinde içinden çıkarılan ve beş kilogramlık dalağını tutan Arapkırlı Hüseyin'i gösteriyor. Resmin başlığı, bir hastanın ameliyattan sağ çıkmasının ve dalağı olmadan yaşamını sürdürebilmesinin son derece nadir ve önemli bir vaka olduğunu vurguluyor.⁴⁷

Daha sonra çekilmiş ameliyat sonrası ve ameliyattan önce ve sonra fotoğrafları, Dr. Nurettin'in hazırlayıp 1890'ların sonunda saraya gönderdiği Haseki portre albümüyle faydalı bir karşılaştırma sağlıyorlar. Daha geç tarihli fotoğraflar, yirminci yüzyılın ilk on yılına gelindiğinde cerrahi fotoğraf janrının pekiştiğini ve gayet iyi bilinen bir gelenek olmaya başladığını kanıtlıyor. Hastalar hâlâ bazen isimleri ve doğum yerleriyle tanımlanmakla birlikte, artık bu fotoğraflar sağlığın resmi ya da iyileşme manzarası gibi şiirsel başlıklar taşıyor ve onları artık sipariş üzerine çekilen stüdyo portreleriyle karıştırmak da mümkün değil. Bazı fotoğrafların görünür arka fonları meşhur Rum fotoğrafçı Theodore Vafiadis'in stüdyosunda çekilmiş olabileceklerini ima etse de stilistik açıdan daha ziyade *Revue de photographie médicale* (Tıbbi Fotoğraf Dergisi) ya da *Photography and Surgery* (Fotoğraf ve Cerrahi) gibi dergilerde yayımlanan cerrahi alanındaki başarıları görüntüleyen resimlere benziyorlar.⁴⁸ İçinden çıkan dalağı tutan hasta hariç, hastalardan ameliyatla alınan tümörler veya organlar artık sergilenmiyor. Dekoratif masaların üstüne konmuş çan şekilli kavanozlar içindeki tümörler devri kapanıyor. Ancak, saraya gönderilen ameliyat hastaları albümü, sezaryen doğum yapmış bir kadının, birkaç aylık kundaklı bebeğiyle çekilmiş fotoğrafını içeriyor.

Fotoğrafçı bilinmiyor. Hüseyin sol eliyle yara izini gösterirken sağ elinde ameliyatla çıkarılan dalağını tutuyor, circa 1903-1907. II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Ameliyat-ı Cerrahiye İcra Olunan Bazı Hastalar albümündeki ikinci resim; ilk resimde betimlenen ameliyatın sonucunu gösteriyor.

Bu fotoğrafın, pembe paspartu üzerine yerleştirilmiş ve Rum fotoğrafçı Theodore Vafiadis'in damgasını taşıyan bir başka nüshası, şehremini sıhhiye memurlarına gönderilmiş olan ameliyat sonrası hastaların bir dizi fotoğrafının içinde yer alıyor. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Kendisine danıştığım Türkiyeli bir jinekolog, yeni mezun bir doktorken görüp incelediği Haseki portre albümünden çok etkilenmişti. Dolayısıyla albüm, pedagojik bir araç olarak da kullanılmış olabilir. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı tıp öğrencileri, doğum pratiğini, bizzat doğumlara katılarak değil, daha ziyade tablolar ve resimlerle öğreniyorlardı. Öncü bir Osmanlı kadın doğum uzmanı olan Dr. Besim Ömer, 1891 yılında eğitimini tamamladığı Paris'ten döndüğünde resmi bir doğum kliniği açma ruhsatı alamamıştı. O da genç doktorların fukara kadınların bedenleri üzerinde pratik yaparak mesleğin temelini öğrendikleri gayri resmi bir klinik açmıştı (Balsoy 2014; Balsoy 2018). Dr. Kiryako aleyhindeki suçlamalar arasında mahkeme tarafından doğruluk payı olduğu kabul edilen iddialardan biri, onun genç doktorları ve hemşireleri Haseki'ye getirip doğumları seyrettirmesiyle ilgiliydi. Belki de Haseki portre albümü, tıp eğitimi almanın ve vermenin bir doktoru ahlaksızlık suçlamalarına maruz bırakabildiği bir iklimde, hoşgörülebilir bir pedagojik araç olarak görülmüştü. Albümün o dönemde başka doktorlar tarafından da görülmüş olabileceğinin bir işareti olarak, 1898'de sezaryen doğumdan sağ çıkan bir kadının, bu kez bebeğiyle birlikte çekilmiş bir fotoğrafına bakabiliriz.⁴⁹ Bu sezaryen Dr. Nurettin tarafından değil, daha yeni yeni ismini duyuran genç jinekolog Dr. Besim Ömer tarafından gerçekleştirilmiş. Keza aynı fotoğraf, 1903'te kendisi tarafından imzalanmış. Bu resim ile Haseki Hastanesi'nde yapılan sezaryenden sağ çıkmış başka bir kadını gösteren fotoğraf arasındaki yankılaşım, Dr. Ömer ile Dr. Nurettin'in yalnızca birbirlerinin ameliyatlarından değil, fotoğraf pratiklerinden de haberdar olduklarını ima ediyor.

Fotoğrafçı bilinmiyor. Bir anne ve sezaryenle doğan bebeği, Haseki Nisa Hastanesi, İstanbul, *circa* 1903-1907. Resim 9, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Ameliyat-ı Cerrahiye İcra Olunan Bazı Hastalar albümü. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Belki de Haseki portre albümü, kaynakların dağılımında hükümdarın merkezi bir figür olduğunu düşünürsek, kendisine minnettarlık gösterme ve daha fazla bütçe talep etmenin incelikli bir yolu muydu? Gülizar'ın sezaryen oluşunun ertesini gün saraya yazılan ve sezaryenlerin kolaylıkla gerçekleştirilebildiğini vurgulayan mektup, sultan Osmanlı hastanelerine ve tıp fakültelerine maddi desteğini sürdürdüğü takdirde Osmanlı cerrahlarının en zorlu ameliyatları bile etkin biçimde icra edebileceklerini söylemeye çalışıyor olabilir. Cerrahların başarılı icraatları, sultanın tebaasına özen gösteren iyi kalpli ve yardımsever bir hükümdar olarak şöhretini arttırmanın bir aracı olarak görülüyor. Bu mektubun sultana yansıttığı şey, ameliyatlardan

sağ çıkan hastaların sadece doktorlara değil, hastanelerin tesis edilmesinden ve doktorların eğitilmesinden sorumlu sultana da hayır dualar ettiğiydi.

Son olarak, bu albümün, asepsisin etkinliği konusunda tıbbi bir argüman ileri sürme niyetiyle hazırlanmış olduğunu düşünebiliriz. Fotoğrafi çekilen bütün kadınlar, o dönemde ameliyatı gerektiren tümörler kadar, hatta onlardan da fazla ölümcül olabilecek iltihap kapma riskine rağmen ameliyattan sağ çıkmış hastalar. Fransız hekim Dr. Roux (ki Dr. Nurettin 1894'te kendisinden Paris'te eğitim almıştı), tıbbi tesislerin, özellikle de ameliyathanelerin hastalığa yol açan pisliklerden arındırılmasını sağlayan bir teknik olan asepsisin en başta gelen destekçilerinden biriydi. Asistan doktor olarak hastaneye gelişinin hemen ardından (ve Paris'e gidişinden önce) Dr. Nurettin, Haseki portre albümünü hazırladığı sırada da muhtemelen aynı kademedeydi ve iltihap riskini azaltmak için hastaların hastalıklarına göre ayrıldığı pavyon sisteminin faydaları üzerine bir rapor yazmıştı (Nurettin 1933; Taşkiran 1973). Bu rapor hastanenin daha kıdemli doktorları tarafından da onaylanarak Haseki pavyonlarının inşaatının başlamasına vesile olmuştu.⁵⁰ Dolayısıyla, Haseki portre albümü aynı zamanda tıp müfredatında ve hastane mimarisinde etkin bir cerrahi hijyen sağlanmasını mümkün kılacak değişiklikler için ikna edici bir talebin parçası da olmuş olabilir.⁵¹ Nitekim Dr. Nurettin, İstanbul'da iltihaplı hastalıkların engellenmesini ve yayılmasını etkin bir şekilde sağlamakla görevli bir halk sağlığı politikası komisyonunun başkanlığını yapmıştı.

Andriomenos'un ya da Dr. Nurettin'in başlangıçtaki niyetleri ne olursa olsun, Haseki portre albümünde görselleştirilen tıbbi bakım aynı anda birçok iddiada bulunuyordu: itibarı tesis etmek, şöhreti korumak ve arttırmak, mesleki mevki korumak, fon bulmak, belli tıbbi prosedürlerin ve mimarinin savunuculuğunu yapmak, modernliğin timsali olmak, hükümdarın gücünü somutlaştırmak, fakara kadınları kontrole maruz bırakmak ama onları yüceltmek ve birbiriyle rakip ahlak anlayışlarını (dini ve kültürel normlara

karşı tıbbi normlar) idare etmek.

Bu dedektif hikâyesinin sonunda tek bir keşif yok. Daha ziyade on yılı aşkın bir süre zarfında yapılan bir araştırmayla ipuçlarının nasıl keşfedilebilir olduğunu göstermeye çalışıyor. Aynı soruyu birçok farklı şekilde ve birçok farklı araçla birlikte sormak yanında birçok farklı kaynağa ve uzmana başvurmak biz akademisyenlerin, yalnızca zaten gördüğümüze inandığımız şeyleri teyit etmek yerine yepyeni gözlerle görmesini sağlayabilir. Haseki portre albümü sadece her bir resme daha yakından bakmamı değil, aynı zamanda albümü bir nesne ve bir görseller koleksiyonu olarak ciddiye almamı zorunlu kıldı. Bu araştırmadaki ipuçlarından birçoğu, yalnızca hem tekil resimlerden hem de geniş tıbbi fotoğraf kategorisinden uzaklaştığımda ve albümün nasıl oluşturulmuş ve hangi yollarla dolaşıma girmiş olabileceğini dikkate aldığım zaman ortaya çıktı.

Janrlar güçlü ipuçları olabilirler. Onları sadece imajları karşılaştırmak için sabit tanımlama şemaları olarak kullanmadığımız takdirde, hangi koşullar altında ortaya çıktıklarını sormaya teşvik edebilirler bizi. Haseki portre albümü, bir janrın tam manasıyla inşa edilmeden önceki dönemi karakterize eden kararsızlıkları tasvir ediyor. Fotoğrafların katı janr adetlerine uymaları ender rastlanan bir durumdur. Tam da böyle uyumsuzluk gösterdikleri yerlerde – farklı janrların çatıştığı ya da sapsmaların veya ahenksizliğin ipucu olarak keşfedilebileceği yerlerde – yeni oluşumların belirlediği ânı görebilir ya da birbiriyle çakışan görünürlük ve ahlak taleplerinin yol açtığı çözülmemiş gerilimleri inceleyebiliriz.

Fotoğrafçı bilinmiyor. Sezaryen doğum sonrası sağlıklı bir iyileşmeyi gösteren fotoğraf, 1903. “Fotoğraf Albümü: Yıldız Sarayı, İnsan Fotoğrafları, Vazo, Kaide ve Çeşitli Bina Fotoğrafları”ndan. Başlık, kadın doğum uzmanı Besim Ömer tarafından kaleme alınmış. Dolmabahçe Sarayı’nda bulunan Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi Koleksiyonunun izniyle.

Bu makalede yayımlanmak üzere görselleri hazırlama sürecinde belki de gayet yerinde olarak son bir ipucu keşfettim. Gülizar’ın portresine bu kez tarihsel süreçler hakkında bilgili bir fotoğrafçıyla birlikte tekrar bakarken, cam levha kenarına dikkatlice “Dr. A. Noureddin” yazılmadan önce imzalanmış olduğunu fark ettik. “Tabip kulları” basit ifadesi, doktorun imzasından önce cam levhaya nakşedilmiş gibi görünüyordu. Bundan emin olamam zira hem Dr. Nurettin’in imzasının üzerindeki hem de Gülizar’ın solundaki yazıları silmek için epeyce uğraşılmış. Soldaki harfler bir fotoğrafçının adı olabilir. Ama benim arşivde yaptığım araştırmam sırasında karşılaştığım fotoğrafçılardan

hiçbirinin ismine benzemiyor. Belki de Dr. Nurettin, alışılmışın dışında sezaryeni neyin zorunlu kıldığına dair kanıt olmak üzere Gülizar'ın yamuk leğen kemiğini gösteren ilk fotoğrafını daha az bilinen (hatta belki de kendi stüdyosu olmayan) bir fotoğrafçıya çekirtmişti. Belki de bunu tetikleyen, yanlış tedavi davası olmuştu. Fakat resmi “tedavi etme” kararını aldığında, ilk fotoğrafının gerekli becerileri olmadığından Nurettin, fotoğraf çekmesi için değil, başka bir fotoğrafçı tarafından çekilen bir fotoğrafı dolaşıma girebilir hale getirmesi için (dönemin meşhur portre fotoğrafçısı) Andriomenos'a başvurmuştu. Belki de bu karşılaşma, Haseki portre albümüyle sonuçlanan daha büyük bir işbirliğini başlatmıştı.

II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı koleksiyonundan Haseki Nisa Hastanesi albümü. Detay. Önce Dr. Nurettin'in isminin hemen üstüne gelecek şekilde cam levhaya işlenmiş olan “tabip kulları” tabiri sonradan boyayla silinmiş. Keza hastanın solundaki silme izleri, orijinal fotoğrafın Nicolas Andriomenos tarafından değil, adı artık okunamaz olan başka bir fotoğrafçı tarafından çekildiğini işaret ediyor. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Teşekkür Beyanı

Bu makaleyle neticelenen araştırmayı Macalester Colloge ve the Institute for Turkish Studies'dan aldığım burslar destekledi. Mükemmel araştırma asistanlıkları için Edip Gölbaşı ve Özgül Özdemir'e, uzman çevirileri için Üzeyir Karataş'a ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi çalışanlarına müteşekkirim. Tıp tarihçileri Gülhan Balsoy, Fatih Artvinli ve Joel Howell'in; jinekologlar Yavuz Ceylan ve Tim Johnson'un; fotoğraf koleksiyoncuları Ömer Koç, Bahattin Öztunçay, Adem Köse ve Gülderen Bölük'ün bilgileri ve cömertlikleri ile fotoğrafçılar Kristof Vrancken ve Keith Taylor'un dikkatli gözleri olmaksızın bu makaleyi üretemezdim. 2018'de bu makalenin orijinali yayımlandıktan kısa süre sonra sayın Adam Köse *Nicolas Andriomenos: Photographe* isminde uzun yıllar süren çalışmalarını Galenos Yayınevinden bir kitap olarak yayınladı. Bu araştırmanın en büyük zevklerinden biri, paha biçilmez ilave fotoğrafları ve aile hikâyelerini benimle paylaşma nezaketini gösteren Nurettin'in muhteşem torunu Refhan Bilol ile tanışmak oldu. Makalenin ilk taslakları, 30 Mart-2 Nisan 2016 tarihlerinde Helsinki'deki Photomedia'da düzenlenen "Bodies ve Histories" konferansında; 20-23 Temmuz 2016 tarihlerinde Milano'daki European Association for Social Anthropology'de düzenlenen "The Impact of Images: Knowledge, Circulation and Contested Ways of Seeing" konferansında; Macalester College'ın Beşeri Bilimler Kolokyumunda; 4 Mayıs 2017 tarihinde Northwestern Üniversitesi Biyoetik ve Tıbbi Beşeri Bilimler Merkezi'nde; 26 Ekim 2017 tarihinde McGill Üniversitesi Sanat Tarihi ve İletişim Çalışmaları Bölümü'nde ve 15 Mart 2018 tarihinde Lübnan Amerikan Üniversitesi'nde düzenlenen "Modern Bodies" konferansında sunulmuştur. Bu konferanslardaki katılımcılara, içgörülü yorum ve soruları için teşekkür borçluyum. Engin Akarlı, Nurhan Atasoy, Kathryn Babayan, Selen Vanessa Ansen Lallemand, Kathryn Mathers, Rima Praspaliauskiene, Liz Roberts, Terry Snyder, Karen Strassler, Halide Velioğlu, Nuran Yıldırım ve bu derginin iki anonim okuruna da teşekkür ederim. Ayrıca, Philadelphia'daki College of Physicians Müter Müzesi'nden Chrissie Perella'ya, George Eastman Müzesi'nden Stephen Greenberg'e, Bibliothèque interuniversitaire de Santé'den Jean-François Vincent'e, Harvard Countway Tıp Kütüphanesi'nden Jack Eckert'e, National Museum of Health and Medicine'den Brian Spatola ve Alan Hawk'a, Drexel Üniversitesi Tıp Fakültesi Legacy Center: Archives and Special Collections'tan Matt Herbison ile Minnesota Tarih Derneği'nden Jennifer Heubscher'e teşekkürler.

1 “Tarih olasılığı” terimini Eduardo Cadava’dan (1998) ödünç aldım. Her ne kadar bu terime “görsel” sıfatını kendim eklemiş olsam da yazarın projesi de zaten fotoğraf ile tarih olasılığı arasındaki ilişki hakkındadır.

2 Carlo Ginzburg’un, ipuçlarının bir epistemolojik paradigma olarak ortaya çıkışına dair mihenk taşı oluşturan çalışmasında, Enrico Castelnovo’nun Morelli’nin sanat tarihi yöntemiyle Sherlock Holmes’un polisiye tahkikat yöntemi arasındaki analogisi hakkındaki tartışma özellikle dikkat çekicidir (2013).

3 Bugün Yıldız koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunuyor. Albümlerin çoğunluğu ciltlidir. Ancak, birkaç “albüm,” çeşitli boyutlarda paspartulara monte edilmiş dağınık görseller içeren zarflardan oluşmaktadır. Görsellerin neredeyse tamamı fotoğraf, ama aralarında birkaç çizim ve litografi de bulmak mümkün. Haseki Hastanesi’ndeki kadın hastaları ve tümörlerini gösteren Haseki portre albümü, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi kataloğunda “Albüm 90608” olarak isimlendirilmiş. Abdülhamid’in albümleri hakkındaki çalışmalar için (Atasoy 2007; Çelik ve Eldem 2015; Sheehi 2016)

4 Haseki Hastanesi’nin tarihiyle ilgili bilgim, her şeyden önce tıp tarihçisi Gülhan Erkaya Balsoy’un uzman görüşlerine dayanmaktadır. Benim araştırma yaptığım dönemde, Haseki’deki kadın hastaların kırılğan toplumsal koşulları üzerine bir makale yazmakta olan Sayın Balsoy’a sık sık danıştım. Haseki Hastanesi hakkında bkz. (Balsoy 2013 ve 2018; Saygılıgil 1999; Taşkiran 1973; Ünver 1939; Yıldırım 2010) Taşkiran’ın tarihçesi, Dr. Nurettin’in hastanedeki görev süresine özellikle vurgu yapar (1973).

5 Bir kaynağa göre, Haseki Hastanesi 1898 yılında 1.716; 1910 yılında 2.063; 1914 yılında 3.051 ve 1924 yılında 3.748 hastaya hizmet vermiş (Nurettin 1933).

6 Osmanlı arşivlerinde Haseki Hastanesi ile ilgili diğer belgelerde siyahi hastalardan özellikle bahsediliyor. Örneğin, DH.MKT.1412.85.1 numaralı ve 1887 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgesinde, Mecbure adında siyahi bir kadının Haseki Hastanesi’nde tedavi görmesinin neden reddedildiği hakkında bilgi talep edilmektedir. Balsoy tedavisi imkânsız bir göz hastalığı olan ve bir ay Haseki’de kalıp taburcu edildikten sonra yeniden hastaneye yatmak için yetkililerle mücadele etmiş olan Mecbure vakasını tartışmaktadır (Balsoy 2018). Makalede daha sonra analiz edeceğim Haseki portre albümünün bir başka kopyasında bir siyahi kadın fotoğrafı daha bulunmaktadır. Aynı kadın yaklaşık bir on yıl sonra hazırlanmış olan bir üçüncü albümde hasta bakıcı olarak karşımıza çıkar; yıllar içinde kadının statüsü hastadan hasta bakıcıya dönüşmüş gibidir. Andriomenos tarafından fotoğrafları çekilen on yedi kadından ikisinin siyahi olmasının nasıl bir anlam taşıdığını açıklayabilmek için daha geniş bir araştırma yapılması gerekmektedir. Haseki Hastanesi esas itibarıyla –“bîkes ve bîmekân” olarak tanımlanan– fukara kadınları tedavi ettiği için, onların bu fotoğraf kayıtlarındaki varlıkları geç Osmanlı dönemindeki siyahi kadınların toplumsal statüsünü temsil ediyor olabilir. Balsoy’un “Haseki Women’s Hospital” makalesi, Haseki’deki “zenciye” olarak anılan ve eskiden köle olmaları muhtemel siyahi kadınlar da dâhil hastaların toplumsal konumunu kap-

samlı biçimde tartışmaktadır. Bununla birlikte, tamamı beyaz Müslüman kadınlardan oluşan bu albümün ilk fotoğrafının siyahi bir kadın olması, “zenciye Tensüf Kadın” a da diğerleriyle aynı estetik ve tıbbi bakımın bahşedildiğini ifade etme, hükümdara tüm tebaasının mükemmel bir biçimde bakım gördüğünü gösterme girişimi olarak da okunabilir. Ellen Samuels’in eski köle yapışık ikiz kardeşler Millie ve Christine McKoy’un azat edildikten sonra tıbbi fotoğraf konusu olmalarını, fotoğrafları üzerinden analiz ettiği çalışmasındaki kapsamlı ve keskin tartışma, ABD’den kışkırtıcı bir karşılaştırma imkânı sağlıyor (2011). Samuels bize on dokuzuncu yüzyılda hem tıbbi hem de sergileme bağlamlarında uygulanan ırksal çifte standardı hatırlatıyor: “Modern jinekolojinin sözde babası J. Marion Sims, vajinal muayene sırasında beyaz kadınları bir örtüyle örterken, arka bahçesinde ücret ödeyerek gelmiş izleyicilerin önünde siyah kadınları çıplak ameliyat edişini sergiliyordu” (2011, 72). Şahsen ben eldeki belgelere ve literatüre dayanarak Haseki Hastanesi’ndeki siyahi kadınların tıbbi tedavileri hakkında karşılaştırmalı iddialarda bulunacak konumda değilim. Fakat bir siyahi kadının Haseki portre albümünün açılış fotoğrafı olarak kullanılması önemlidir. Geç Osmanlı dönemindeki kölelik hakkında genel bir çalışma için bkz. Erdem 1996, Ferguson ve Toledano 2017, Karamürsel 2016, Powell 2013 ve Toledano 1998. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne gönderme yaparken BOA kısaltmasını, fon adının kısaltmasını (örneğin, DH.MKT) ve belge numarasını kullanıyorum.

7 Bu, Nurettin isminin Fransızca transliterasyonudur. Ben bu makalede Osmanlı cerrahının adını Türkçe transliterasyonu ile kullanıyorum: Ahmed Nurettin. Doktor, her baskıda beyaz olarak çıkması için muhtemelen adını negatifin üzerine siyah mürekkeple yazmıştı.

8 Bu fotoğraflar görsel olarak on dokuzuncu yüzyıl tümör ve böbrek taşı gravürü geleneğinin devamı gibi görülebilir (Taylor 1842). Ancak fotoğraf bir eğitim aracı olarak kullanılmış olsa da her kavanoz portresi albümde yer almasına da Dr. Nurettin’in yine de kurtardığı bir kadın hastayı temsil ediyor.

9 Orijinal şikâyet mektubu için bkz. BOA, I.DH.00887.070603.001.

10 Kiryako’nun uzun savunması için bkz. BOA, I.DH.00887.070603.003. Kiryako hakkındaki suçlamalarla ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. Balsoy 2018 ve Taşkiran 1973.

11 Taşkiran, göreve iadesinden on bir gün sonra bir başka şikâyet dilekçesi daha verildiğinden ve Kiryako’nun yeniden açığa alındığından bahseder; ama sonunda bu şikâyet de asılsız bulunmuş ve Kiryako 1885’te kesin olarak görevine iade edilmiştir (1973).

12 Bkz. BOA, I.DH.00887.070603.003, s.1. Bu belge, hem ameliyattan önce ve sonra fotoğraf çekilmesinin zaten çoktan bilinen bir pratik olduğunu hem de bu pratikle ilgili masrafların dikkate değer bulunduğunu işaret ediyor.

13 Faik Bey’in görev süresinde de hastanedeki koşullarla ilgili şikâyet dilekçeleri devam etmişti. Bu kez şikâyetlerin çoğu kadın hastaların kendilerinden gelmişti (Balsoy 2018).

14 Taşkiran’ın *Haseki’nin Kitabı*’nda da basılmıştır. Bu fotoğraf, Dr. Nurettin’in Haseki Hastanesi’ne ilk tayin edildiği zaman çekilmiş olmalı, zira Sultan Abdülhamid’in ABD

Kongre Kütüphanesine 1893'te gönderdiği albümlerden birinde (Library of Congress: LC-USZ62-461459) yer almaktadır. Library of Congress Abdul Hamid II Collection'a dâhil olan ve "Hasköy Hospital for Women" olarak adlandırılmış tüm Haseki Hastanesi fotoğrafları, Abdullah Kardeşler (Abdullah Frères) tarafından çekilmiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla, Andriomenos'un hastanenin fotoğraflarını çeken tek fotoğrafçı olmadığı anlaşılmaktadır. Abdullah Kardeşler, üç Ermeni asıllı Osmanlı fotoğrafçısı (Viçen, Hovsep ve Kevork), ADB Kongre Kütüphanesi için hediye albümlerin hazırlandığı dönemde resmi saray fotoğrafçısıydılar. İstanbul'daki birçok hastanenin fotoğraflarını çekmişlerdi. ABD Kongre Kütüphanesine gönderilen hastane fotoğraflarının neredeyse tamamı, mimari özellikleri göstermektedir. Yabancı gözler için hazırlanan bu albümdeki tek "portre," doktorların grup fotoğrafıdır. Bir de hastaları grup halinde gösteren bir diğer fotoğraf bulunmaktadır (tüm kadınlar yataklarda yatıyor, hemşireler de koğuşun girişinde ayakta duruyorlar). Ne doktorların veya hastaların bireysel portreleri ne de çıkarılan tümör dizilerinin fotoğrafı dahil edilmiştir.

15 Tanıştığımızda Dr. Nurettin'in torunu, Dr. Nurettin'in babası Basri Bey'in de tıp doktoru olduğunu onayladı. Ayrıca, Haseki Hastanesi'ndeki kadın hastalara uygun bakımın belirlenmesinde dini ve kültürel normlarla ilgili hassasiyetlerin Dr. Nurettin'in görev süresi boyunca sık sık gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 1890 yılında, kadınların hastanenin yüksek duvarlarından atlayıp kaçmalarını önlemek üzere erkek bir güvenlik görevlisi tutulup tutulmamasıyla ilgili bir tartışma çıkmıştır. Sonunda hastane yönetimi, "erkek bir görevlinin kadın hastalara mukayyet olmasının dini ve kültürel normları ihlal edebileceği" korkusuyla bundan vazgeçmiştir (Balsoy 2018). Kadınların koğuşu geceleri kilitleniyordu. Bir doktorun koğuşa girebilmesi için önce bir hastabakıcının, koğuşa bir erkeğin geldiğini haber vermesi, kadınlar da başlarını örtmesi gerekiyordu (Taşkiran 1973).

16 Bu itirafı makaleye özellikle dâhil ediyorum, zira geç Osmanlı tarihçiliğinde, modernleşmeyi işaret eden modernliğin ve teknolojik yeniliklerin önsel biçimde imparatorluğa Avrupa'dan ithal edildiğine dair hâkim temaya iyi bir örnek teşkil ettiğine inanıyorum.

17 Özellikle *Photographs of Surgical Cases and Specimens* (US Surgeon General's Office, 2865), *Photographic Review of Medicine and Surgery* (Philadelphia, 1871-1872) ve *Revue photographique des hôpitaux de Paris* (Paris, 1868-1872) gibi hastalığı ya da yarayı görselleştiren en erken tarihli yayınları incelemenin yanında, New York'taki Burns Arşivi'ndeki fotoğraflara danışım ve daha yakın tarihli şu çalışmalara da başvurdum: Fox ve Lawrence 1988, Gilman 1995, Hiller 1944, Maehle 1993. Tıbbi fotoğrafçılık tarihi üzerine kuramsal açıdan son derece incelikli ve kapsamlı bir çalışma için bkz. Mifflin 2007.

18 Tıbbi fotoğrafçılık hakkındaki ilk ders kitabı (*La photographie médicale*) 1893'te yayımlanmıştır (Mifflin 2007).

19 Sanat tarihçisi John Tagg'e göre, "Fotoğraf, sihirli bir yayılım değil, belli bağlamlarda ve belli güçlerle, aşağı yukarı tanımlanmış amaçlarla çalıştırılan fiziki bir aygıtın maddi bir ürünüdür" (1998, 3). Antropolog Karen Strassler yaratıcı bir öneride bulunarak şöyle der:

“Öyleyse, *janr* analizi sayesinde, *hem* bir ortam olarak fotoğrafın maddi ve tarihsel tutarlılığını *hem de* farklı projelerin ve toplumsal aktörlerin hizmetine sunulduğunda sonsuz değişebilirliğini göz önünde bulundurabiliriz” (2010, 19). İtalikler orijinal metne aittir.

20 Bu arka fonun Haseki albümünde bulunan Müzeyyen Hanım'ın portresindeki fonun aynısı olabileceğine inanıyorum. Bu arka fon ve dekoratif masa, Andriomenos'un sahip olduğu iki stüdyoda da –Haseki Hastanesi'ne yakın olan Beyazıt stüdyosu ve Grande Rue de Pera, 218 numaralı adreste 1895'te açtığı stüdyo– çekilen portrelerde görülmektedir. Portrelerin ayak bölümlerini dikkatle incelediğimde hastaların, hastaların bir çoğunun arkasında dönemin stüdyo portrecileri tarafından yaygın olarak kullanılan dayanak görünüyordu. Birçok fotoğrafta dayanağın görünmemesi için negatif üstünde epey gayret sarf edilmişti ama resim büyütülünce bu izler yine de görünüyor.

21 Söz konusu hat, Eminönü-Babiali hattıdır. Soğukçeşme, Divanyolu, Beyazıt ve Aksaray duraklarından oluşur. Andriomenos'un stüdyosunun bulunduğu bina yıkılmıştır. Andriomenos'un Kiotchiler-Bachi (daha sonra Okçular Başı Caddesi), 99 numaradaki stüdyosunun tarihçesiyle ilgili titiz araştırma, Mimar Sinan Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama ve Mimarlık bölümü doktora öğrencisi Murat Tülek tarafından gerçekleştirilmiştir. Kendisine müteşekkirim.

22 Ömer Koç'un özel koleksiyonunda (bundan böyle “ÖMK” olarak anılacak) bulduğum albümün, Taşkiran'ın bahsettiği ve 1972 tarihi itibarıyla halen hastane bünyesinde bulunan albümün aynısı olmadığına inanıyorum. 2014'te Haseki Hastanesi'ni ziyaret ettiğimde kimsenin bu ikinci albümden haberi yoktu. Taşkiran, Haseki Hastanesi'ndeki albümde, Nurettin'in tüm madalyalarıyla birlikte bir portresinin olduğundan bahseder; bu fotoğraf, Taşkiran'ın kitabının 320. sayfasında yeniden basılmıştır. Ömer Koç koleksiyonundaki albümde böyle bir görsel yer almamaktadır. Albümden bir fotoğrafın çıkarılmış olduğuna dair hiçbir kanıt da göremedim. Yani, en azından bir yerlerde üçüncü bir Haseki albümü olmaydı. (Başka yerlerde, Osmanlı hastanelerini gösteren albümlerde, albümü oluşturan doktorun küçük bir fotoğrafının kapağın içindeki ön sayfada bulunduğunu görmüştüm). Ancak, Taşkiran'ın kitabında yeniden basılan diğer fotoğraflar, Koç koleksiyonundaki albümle aynıydı, ama İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde 90608 katalog numaralı albümle aynı değildi. Aslında, benim makalemin aşağıdaki 37. dipnotunda betimlenen ve Koç albümünün 10. fotoğrafında belirgin olan özel rötuş, Taşkiran'ın kitabının 322. sayfasında yeniden basılan fotoğrafta da görülmektedir. Sanatçı Berlinde de Bruyckere ve küratör Selen Vanessa Ansen Lallemand'a kasıtsız biçimde beni Koç albümüne yönlendirdikleri için ve Bahattin Öztunçay'a 20 Temmuz 2014 tarihinde koleksiyonu görmemi sağladığı için teşekkür borçluyum. Bu makalede Koç albümünden alınan tüm fotoğraflar, koleksiyoncu Ömer Koç'un izniyle kullanılmıştır. Haseki portre albümünde yer almayan yedi görselden altısını, Koç albümündeki sırasıyla burada kullandım. Koç albümü, saraya gönderilen albümden farklı bir şekilde açılıyor ve Tensüf Kadın'ın portresi altıncı sırada yer alıyor.

- 23 BOA, ŞD.756.3.10 numaralı, 9 Mart 1891 tarihli belge.
- 24 Ahmed Nurettin'in torunu Refhan Bilol'ün özel koleksiyonu.
- 25 Andriomenos'un stüdyosunda çekilmiş gibi görünen iki istisna var. Andriomenos'un stüdyosunda çekilen fotoğrafların tümünün ya da herhangi birinin, hastanede çekilenlerden önce çekildiğine dair kesin bir iddiada bulunamam. Sadece şunu varsayabilirim. Eğer Andriomenos hastaların fotoğraflarını hastanede çekebiliyor olsaydı, kadınları ve ularını stüdyoya taşıma zahmetine katlanmak için bir sebep kalmazdı. Dolayısıyla, sultana gönderilen 90608 katalog numaralı Haseki portre albümünün tam olarak ne zaman çekildiğine dair herhangi bir belgenin olmaması hasebiyle, bu albümün 1893'te tamamlanan ışığı bol pavyonlardan önce çekilmiş fotoğrafları içerdiğine ve Koç albümüne daha sonra hastanede çekilmiş olan fotoğrafların eklendiğine dair bir spekülasyonda bulunabilirim. Ayrıca, saraya gönderilen albüm (90608), "Haseki Nisa Hastanesi kadın doğum cerrahi Ahmed Nurettin" şeklinde imzalanmış olduğu halde, Koç albümü "genel cerrahi uzmanı" olarak imzalanmış. Dr. Nurettin bu ikinci unvanı, kariyerinin daha ileri bir aşamasında, Gureba Hastanesi'nde cerrah Osman Paşa'dan eğitim aldıktan sonra kazanmıştı. Dr. Nurettin 1903'te bu ünvanla Haseki'ye döndü. Fotoğrafların çekilmesi ile albümün ciltlenmesi arasında ne kadar bir zaman geçtiği konusunda hiçbir ipucu bulamadım. Ne de Dr. Nurettin ile fotoğrafçı Andriomenos arasındaki işbirliğinin ne kadar sürdüğü hakkında somut bir bilgi bulabildim. Fakat Dr. Nurettin'in torununun benimle paylaştığı ve 1. Dünya Savaşı'ndan sonra çekildiği tahmin edilen albümde de Andriomenos tarafından çekilen fotoğraflar yer almaktadır.
- 26 Bu görsel, Philadelphia Mutter Müzesi'nde bulunuyor. Reifsnnyder 1894'te Philadelphia Kadın Üniversitesi'nden mezun olmuş.
- 27 Drexel Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Arşiv ve Özel Koleksiyonlar.
- 28 Çin'deki Batılı tıbbi misyonerlik bağlamında hastalığın görselleştirmesine dair büyüleyici ve iyi araştırılmış bir anlatı için bkz. Heinrich 2008.
- 29 BOA, BEO.1.6.
- 30 BOA, Y.PRK.ŞH.3.50.
- 31 Nurettin'in ameliyatının ayrıntıları (mesela, süresi ve teknikleri), Kelly'nin American Gynecological Society tarafından yeniden basılan, 1888 tarihli "Discussions on New Caesarean Section" [Yeni Sezaryen Ameliyatı Üzerine Tartışmalar] makalesinde betimlediği ayrıntılarla örtüşüyor. Kelly başarısını, buluşlarını Philadelphia'da uyguladığı Leipzigli Dr. Sanger'e atfeder. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki doğum pratikleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Balsoy 2014.
- 32 Bu ipucunu görmeme yardımcı olan Kristof Vrancken'a çok teşekkür ederim. Benim hipotezime göre, Andriomenos kurumuş ve muhtemelen cilalanmış cam negatifini kazıyarak resmin bir bölümünü onardı. Sonra muhtemelen farklı tekniklerin –kumlu yüzey üzerine kurşun kalem ve/veya mürekkep uygulamak gibi– bir kombinasyonunu kullanarak önlüğü tamamladı. Ayak bileklerindeki tuhaf kısım, bu rötuş safhasının bir yan ürünü olmalıydı (Bölük

2014; Johnson 1898; Schriever 1908). Sultana gönderilen albümdeki (90608) ve Koç albümündeki baskılar tıpatıp aynı görünüyor ve yüzeylerinde bir değişiklik yapıldığına dair hiçbir belirti bulunmuyor. Dolayısıyla, Andriomenos, basılmış fotoğraflara rötuş yapmaktan ziyade, doğrudan negatifleri değiştirmiş olmalı.

33 Bazı yara izleri, diğerlerinden daha zikzaklıydı. Koç albümünde yer alan hastanede çekilmiş fotoğraflar genellikle Andriomenos'un stüdyosunda çekilenlere nazaran yara izlerini iyileşmenin daha erken bir safhasında gösteriyor.

34 Gülizar'ın sekiz gün süren olağanüstü uzun doğumu, sezaryenin ertesi günü kaleme alınıp saraya gönderilen mektupta söz konusu edilmiyor, ancak Haseki portre albümündeki (90608) fotoğrafının başlığında anlatılıyor. Mektubun yazarı olan şehremini yetkilisi, Gülizar'ın doğumunun sekiz gün sürdüğünü bilmiyor olabilir. Neden daha önce Haseki Hastanesi'ndeki doktora getirilmediğine dair hiçbir açıklama bulamadım. Hastane kompleksleri içindeki kadın sığımları hakkında bkz. Balsoy 2018 ve Yıldırım 2010.

35 Kentleşme, tarım ürünlerine erişimi zorlaştırarak şehirdeki çocuklarda beslenmeyle alakalı raşitizm oranını keskin bir şekilde yükseltmişti; özellikle de çok az güneş ışığı gören çocuklarda çok daha yaygındı. Raşitizme bağlı leğen kemiği deformasyonu sıklıkla normal doğumu imkânsızlaştırıyordu (Boley 1991; Speert 1994; Young 1944)

36 Emekli jinekolog ile sultana yollanan ve “teşekkülât-ı bedeniyesinin emr-i tevlide mani olması cihetiyle iki gün evvel vefat etmiş olan ceninin mecra-yı tabiisinden ıskatı hiçbir vechile kabil olamayacağı anlaşılmasıyla” yollu bir açıklamada bulunan orijinal Osmanlıca belgeyi tekrar inceledik. Birlikte çalıştığım Osmanlıca tercümanı da ben de bu cümlenin çocuğun ölüm nedenini açıkladığını düşünmüştük. Normal doğuma uygun olmayan beden yapısının, çocuğunun olduğunu sanmıştık. Oysaki anne Gülizar'ın iskelet yapısı, vajinal doğuma ya da kraniyotomiye – ceninin başının parçalanması – müsait değilmiş.

37 Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Bakanlığı belgeleri (Sıhhiye Fonu) yakın zamanda araştırmacılara açıldı. Dolayısıyla, Nurettin'in kariyeri ve Haseki portre albümünün üretimi ve dolaşımıyla ilgili daha fazlasını öğrenebiliriz belki.

38 Gülizar'ın fotoğrafının dışında bir başka fotoğraf daha ahlak adına “tedavi” görmüş olmanın işaretlerini taşıyor. Saray albümünde (90608) dördüncü sırada ve Koç albümünde (ÖMK) on ikinci sırada yer alan Gülizar'ın portresindeki rötuşlar benim gözüme aynı görünüyor. Fakat birlikte poz veren Hatice Kadın ve Advıye Hatun'un (90608'de beşinci ÖMK'da onuncu sırada) portresinin baskısı değiştirilmiş gibi duruyor. Saray albümündeki resimde kaskı kıllarının en küçük ibaresini gölgelemek için mavi mürekkep kullanılmışa benziyor. Oysa Koç albümünde yer alan aynı resmin aynı bölgesi negatifte rötuşlandığı halde baskı üzerinde düzeltmeyi gizlemek için ilave bir zahmete girilmemiş. Dahası bu, saray albümüyle ikinci albümün baskıları arasındaki farklılıkları en bariz biçimde gösteren tek portredir. Son olarak, Koç albümünün sekizinci resminde sağdaki kadının kasık bölgesinin de biraz gölgelendiğinden şüpheleniyorum. Koleksiyonculardan topladığım görseller bireyleri, Haseki albümündeki

kadınlardan daha az cepheden gösteriyor, ama onlar birkaç yıl sonrasında çekilmişler. Dolayısıyla, Haseki hastalarının tam cepheden pozlarının önceleri bir norm olup sonradan mı değiştiği yoksa Andriomenos'un ücretini ödeyen müşterileriyle olduğundan farklı iktidar dinamiklerini mi işaret ettiği konusunda emin olamıyorum.

39 BOA, Y.A.HUS.00312.00073. Taşkıran da Nurettin'in Paris'te kaldığı süre içinde uluslararası bir cerrahi kongresine katıldığını belirtir (Taşkıran 1973).

40 Nurettin'in doğum yılı, Şeref Etker'in kitabında 1866 olarak veriliyor (Etker 2017). Ancak, mezar taşında doğum tarihi yazmıyor.

41 Ne Dr. Nurettin'in tam olarak hangi tarihte Fransa'dan döndüğüne ne de Gureba Hastanesi'ndeki eğitiminin kesin tarihi hakkında ayrıntılı bilgi bulabildim. Taşkıran, belgelerle tarihler arasında bir uyumsuzluk olduğuna dikkat çekiyor. Dr. Nurettin'in baş cerrah olarak Haseki'ye dönüşü bazen 1903 bazen 1905 olarak, hastanenin müdürlüğüne tayin edilişi ise 1907, 1909 ve 1910 olarak veriliyor (Taşkıran 1973). Yakın tarihli bir kaynağın dipnotunda Dr.Nurettin'in müdür olarak atanma tarihi, 24 Ağustos 1909 olarak veriliyor (Etker 2017). Ancak 20 Mart 1907 tarihli şehremini sıhhiye yetkilisi tarafından saraya gönderilen bir mektup, Nurettin'in mükemmel bir cerrah olduğundan hastanenin müdürlüğüne terfi ettirilmesi gerektiğini ısrarla tavsiye ediyor. Bkz. BOA, Y.MTV.00296.00009.001. Ayrıca, Haziran 1907'de gönderilen benzer bir belgede Nurettin kendi ameliyat tablosunu "Haseki Hastanesi Müdürü" olarak imzalamış. Bkz. BOA, Y.MVT.00299.00069.002. Son olarak, Eser Nurettin'in *Sıhhat Almanakı*'nda 1907-1908 tarihleri verilmiş (Nurettin 1933).

42 Dr. Nurettin 1908'de Association des Médecins Civils Ottoman derneğinin başkanlığına seçilmişti. O sırada yeni kurulmuş olan bu dernek, askeri ve sivil tıp kurumları arasındaki ayrımı kapatmayı, farklı etnik ve dini kökenden doktorları bu kurumlara dâhil etmeyi amaçlıyordu (Etker 2017). Haseki Hastanesi'nin müdürlüğüne atandıktan sonra ayrıca La société impériale de médecine de Constantinople derneğinin de daimi üyesi olmuştu. (Dr. Nurettin'in torununun oğlu Nurettin Hasman bu atamayı belgeleyen sertifikanın fotoğrafını büyük bir nezaket göstererek benimle paylaştı.)

43 Yenilenen hastane binasında, saray mensuplarına ayrılmış özel bir oda bulunuyordu (Nurettin 1933; Taşkıran 1973).

44 BOA, Y.MTV.00296.00009.001.

45 BOA, Y.MTV.00299.00069.001. Bu belgede bahsi geçen fotoğrafları arşivde bulamadım.

46 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 90506 katalog numaralı albüm. Ne albümün kapağı ne de resimlerin başlığı bu hastaların ameliyat edildiği hastaneyi belirtiyor; ancak, Taşkıran'a göre bu, Haseki Hastanesi'ndeki faaliyetlerden örnekler veren bir albüm. Taşkıran ayrıca bu albümün 1903'te baş cerrah olarak Haseki'ye dönen Dr.Nurettin tarafından hazırlandığını iddia ediyor (Taşkıran 1973).

47 Arapkırlı Hüseyin'in aynı fotoğrafı, ameliyat sonrası hastaları gösteren altı fotoğraf-

lık bir albümde de yer alıyor. Bkz. BOA, FTG.1904-FTG.1099. Büyük ihtimalle bu fotoğrafların içinde, Haseki Hastanesi'ndeki ameliyatların listesiyle (BOA, Y. MTV.00299.00069.001) birlikte saraya gönderilen dört fotoğraf yok. Zira burada dört değil, altı fotoğraf bulunuyor ve hiçbiri numaralanmamış. Ne ameliyatların Haseki'de yapılmış olup olmadığı belirtilmiş ne de bu hastanın ismi verilmiş, ama bu fotoğraf, saraya gönderilen ikinci albümdeki (90506) fotoğrafın aynısı. Ayrıca, bu altı fotoğraf pembe paspartu üzerine monte edilmiş ve Rum fotoğrafçı Theodore Vafiadis'in damgasını taşıyor. Bunlar, Nurettin'in muhtemelen çeşitli vesilelerle Haseki Hastanesi faaliyet raporlarına fotoğraf eklemiş olduğunu işaret ediyor. Keza saray koleksiyonundaki "Ameliyat Edilen Hastalar" albümünün cerrah tarafından imzalanmamış olması ve Haseki'den gelip gelmediğine dair bir ifade taşımayış olması, bu fotoğrafların da rapor ve mektuplara eklenerek gönderilmiş ve sonradan bu eklerin yazışma belgelerinden ayrılmış olabileceğini gösteriyor.

48 Saray koleksiyonunun ikinci albümündeki (90506-0010) bir kadını ameliyattan önce ve sonra uruyla birlikte gösteren resimler, görsel açıdan Çin'deki Margaret Williamson Hastanesi'nde tedavi edilen Çinli hastalarinkine benziyor.

49 Bkz. *Fotoğraf Albümü: Yıldız Sarayı, İnsan Fotoğrafları, Vazo, Kaide ve Çeşitli Bina Fotoğrafları*. Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi Koleksiyonu, Dolmabahçe Sarayı, <http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/2230>. Bu fotoğraf, Yıldız Sarayı arşivinde bulunan ve II. Abdülhamid koleksiyonuna ait olmayan bir fotoğraf. Saadet Özen'den aldığı bu referansı benimle paylaşan Gülhan Erkaya Balsoy'a teşekkürlerimi sunarım.

50 Birçok mücadeleden ve savaşların çıkması nedeniyle husule gelen gecikmelerden sonra Haseki Hastanesi'nin yeni cerrahi pavyonunun inşaatı nihayet bittiğinde, 1924'de ölümden kısa bir süre sonra bu binalara Nurettin'in adı verilerek layık olduğu üzere onurlandırılmıştı (Taşkiran 1973).

51 Britanyalı hemşire Florence Nightingale'in o zamanlar için devrimci nitelikte olan, hastane hijyeninin iltihap riskini asgariye indirip hayat kurtarabileceği görüşünü, İstanbul'da kanıtlamıştı. Nightingale'in 1854-1856 yılları arasında Britanyalı askerlere baktığı ve bulaşmanın kontrol altına alınabileceğinin ispatlandığı yer Üsküdar'daki Selimiye Kışla Hastanesidir (Gill ve Gill 2005; Hammond 2005).

Kaynakça

- Atasoy, Nurhan. *Souvenir of Istanbul: Photographs from the Yıldız Palace* (İstanbul: Akkök Yayınları, 2007).
- Balsoy, Gülhan Erkaya. *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900* (Londra: Pickering and Chatto, 2013.); Türkçesi: *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı: Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, (İstanbul: Can Yayınları, 2015).
- “Haseki Women’s Hospital and the Female Destitute of Nineteenth-Century Istanbul,” *Middle Eastern Studies* 55, no. 3 (2018):1-12.
- Boley, J.P. “The History of Caesarean Section,” *Canadian Medical Association Journal* 145, no. 4 (1991): 319:322.
- Bölük, Gülderen. *Fotoğrafın Serüveni: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Stüdyoların Işığında* (İstanbul: Kapı Yayınları 2014).
- Cadava, Eduardo. *Words of light: theses on the photography of history* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998).
- Çelik, Zeynep ve Ethem Eldem, der. *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840-1914* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015).
- Dastur, Adi E. ve P.D. Tank, “Howard Atwood Kelly: Much Beyond the Stitch,” *Journal of Obstetrics and Gyneacology of India* 60, no. 5 (2010): 392-394. <https://doi.org/10.1007/s13224-010-0064-6>
- Erdem, Y. Hakan. *Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909* (New York: St. Martin’s Press, 1996).
- Etker, Şeref. *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*. (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2017).

- Ferguson, Michael ve Ehud R. Toledano, "Ottoman Slavery and Abolition in the Nineteenth Century," *The Cambridge World History of Slavery* içinde, D. Eltis ve diğerleri, der. (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2017), 197-225. elektronik sürümü bulunmaktadır: <http://universitypublishingonline.org/ref/id/histories/CBO9781139046176A023>
- Fox Daniel M. ve Christopher Lawrence, der. *Photographing Medicine: Images and Power in Britain and America since 1840* (New York: Greenwood Press, 1988).
- Genç, Adnan ve Orhan M. Çolak, der. *Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008).
- Gill, Christopher J. ve Gillian C. Gill, "Nightingale in Scutari: Her Legacy Reexamined," *Clinical Infections Diseases* 40, no. 12 (2005): 1799-1805. <https://doi.org/10.1086/430380>
- Gilman, Sander. "History and Images in Medicine," *History and... : Histories within the Human Sciences*, Ralph Cohen ve Michael S. Roth, der. (Charlottesville: University Press of Virginia, 1995), 90-112.
- Ginzburg, Carlo. "Clues: Roots of Evidential Paradigm," *Clues, Myths, and the Historical Method* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2013), 96-125.
- Hammond, Cynthia I. "Reforming Architecture, Defending Empire: Florence Nightingale and the Pavilion Hospital," *(Un)healthy Interiors: Contestations at the Intersection of Public Health and Private Space* içinde, Aaron S. MacKinnon ve Jonathan Ablard, der. (Carrolton: University of West Georgia, College of Arts and Sciences, 2005), 1-24.

- Heinrich, Larissa. *The Afterlife of Images: Translating the Pathological Body Between China and the West* (Durham, NC: Duke University Press, 2008).
- Hiller, L. A. *Surgery through the Ages: A Pictorial Chronical* (New York: Hastings House, 1944).
- Johnson, Robert. *A Complete Treatise on the Art of Retouching Photographic Negatives: And Clear Directions How to Finish and Color Photographs*, 4. Basım (Londra: Marion, 1898).
- Karamürsel, Ceyda. "The Uncertainties of Freedom: The Second Constitutional Era and the End of Slavery in the Late Ottoman Empire," *Journal of Women's History* 28, no. 3 (2016): 138-161. <https://doi.org/10.1353/jowh.2016.0028>
- Maehle, Andreas-Holger. "The Search for Objective Communication: Medical Photography in the Nineteenth Century," *Non-verbal Communication in Science Prior to 1900*, Renato G. Mazzolini, der. Florence: L.S. Olschki, 1993), 563-586.
- Mifflin, Jeffrey. "Visual Archives in Perspective: Enlarging on Historical Medical Photographs," *American Archivist* 70, no. 1 (2007): 32-69. <https://doi.org/10.17723/aarc.70.1.y62u7r85381173u1>
- Nurettin, Eser. "Haseki Hastanesi Tarihçesi," *Sihhat Almanakı* içinde, M. Osman, der. 135-141, (İstanbul: Kader Matbaası, 1933).
- Powell, Eve T. *Tell This in My Memory: Stories of Enslavement from Egypt, Sudan, and the Ottoman Empire* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2013).
- Samuels, Ellen. "Examining Millie and Christine McKoy: Where Enslavement and Enfreakement Meet," *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 37, no. 1 (2011): 53-81. <https://doi.org/10.1086/660176>.

- Saygılıgil, Feryal. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kadınlara Mahsus Bir Hastane: Haseki," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 5 (1999): 95-112.
- Schriever, James B., *Complete Self-Instructing Library of Practical Photography*, 8 cilt (Scranton, PA: American School of Art and Photography, 1908).
- Shampo, Marc A. "Howard A. Kelly: Pioneer American Surgeon," *Journal of Pelvic Surgery* 7, no. 6 (2001): 324-326.
- Sheehi, Stephen. *The Arab Imago: A Social History of Portrait Photography, 1860-1910* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016).
- Speert, Harold. *Obstetrics and Gynecology: A History and Iconography*, 2. Basım (San Francisco: Norman, 1994).
- Strassler, Karen. *Refracted Visions: Popular Photography and National Modernity in Java* (Durham, NC: Duke University Press, 2010).
- Tagg, John, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988).
- Taşkıran, Nimet. *Haseki'nin Kitabı: İstanbul Haseki Külliyesi, Cami-Medrese-İmaret-Sübyan Mektebi-Dar-üş-Şifa ve Yeni Haseki Hastanesi* (İstanbul: Haseki Hastanesi Kalkındırma Derneği, 1973).
- Taylor, Thomas. *A Descriptive and Illustrated Catalogue of the Calculi of the Royal College of Surgeons*, (Londra, 1842).
- Toledano, Ehud R. *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East* (Seattle: University of Washington Press, 1998).
- Ünver, Süheyl. *Haseki Hastanesi Tarihçesi: 400. Yıldönümü Dolayısıyla* (İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1939).
- Yıldırım, Nuran. "Dârüşşifalardan Modern Hastanelere," *Tarihi Sağlık*

Kurumlarımız Dârüŝŝifalar içinde, Nil Sarı, der. 2, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2010a), 92-149.

--- “Haseki Hürrem Sultan Darüŝŝifası,” İstanbul’un Sağlık Tarihi içinde, 155-156, (İstanbul: 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2010).

Young, John Harley. *Caesarean Section: The History and Development of the Operation from Earliest Times* (Londra: H.K.Lewis, 1944).

feminist eleştiri
d e r g i s i